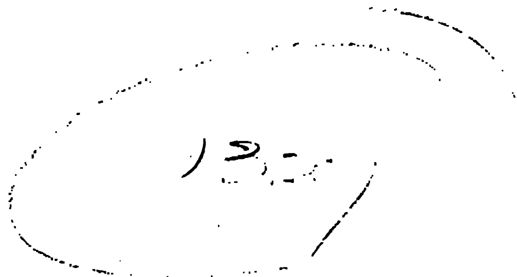

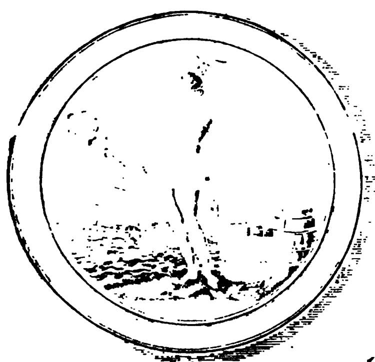

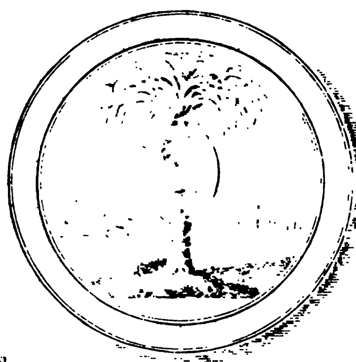
VERHANDELINGEN VAN HET BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN *Kunsten en Wetenschappen.*

12de DEEL

Met Platen

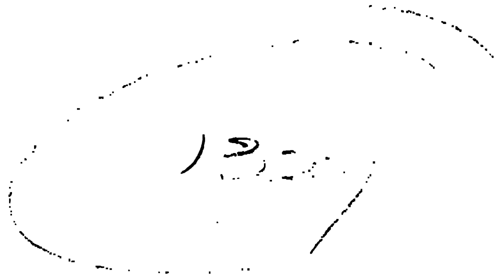

TE

BATAVIA

Ter Lands Drukkery,

1830

VERHANDELINGEN

VAN HET

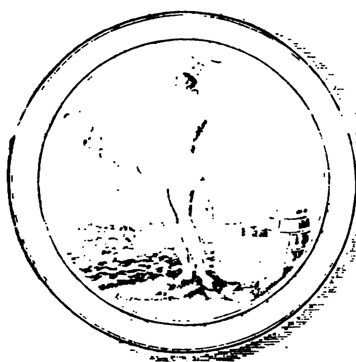
Bataviaasch Genootschap.

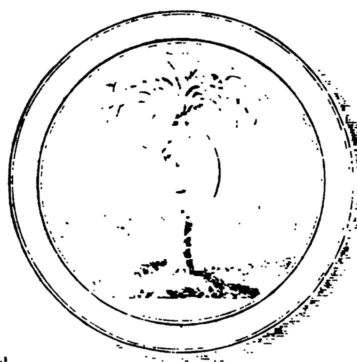
VERHANDELINGEN
VAN HET
BATAVIAASCH
GENOOTSCHAP
VAN
Kunsten en Wetenschappen.

12de DEEL

Met Platen

TE

BATAVIA

Ter Lands Drukkery.

1830

VERHANDELINGEN

VAN HET

Bataviaasch Genootschap.

Voorberigt.

De vertraging in de uitgave van dit XIIde Deel der Werken van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen is veroorzaakt geworden door eenen zamenloop van ongunstige omstandigheden, welke aan een ieder bekend zijn, en hier niet behoeven herinnerd te worden. Dezelven hadden, onder anderen, ook op de beoefening der Wetenschappen in Indie eenen heilloozen invloed, en het Genootschap zelf verviel daardoor in eene kwijning en werkeloosheid, waardoor het der Directie onmogelijk werd gemaakt, Haren arbeid te achter-

vol-

volgen. Bij den aanvang echter van een voordeeliger staat van zaken en blijder vooruitzigten in de toekomst, ten gevolge van het dempen van den verderfelijken opstand in de binnenlanden van Java, door de beleidvolle maatregelen en onwrikbare standvastigheid van Zijne Excellentie den Luitenant Generaal H. M. DE KOCK, *en den overgang van het hoog gezag in handen van Zijne Excellentie den Luitenant Generaal* J. VAN DEN BOSCH, *als Gouverneur Generaal van Neêrlands Indie, heeft het Genootschap nieuwe veerkracht bekomen, en mag het der Directie nu gebeuren, dezen bundel van Verhandelingen aan het letterminnend Publiek aantebieden. Het eerste Stuk, daarin voorkomende, is van ons werkzaam en kundig Medelid, Doctr.* VON SIEBOLD, *van wiens langdurige en onvermoeide nasporingen in het rijk van Japan en nabijliggende landen, met schier ongelooflijke moeiten en opofferingen ondernomen, de geleerde wereld nog de belangrijkste narigten te wachten heeft, indien hij namelijk zijne gezondheid hersteld mag zien, en behouden, het geen God geve! in Europa aankomen. Het zoude ons bijzonder aangenaam geweest zijn, indien wij in dit Deel hadden mogen opnemen het tweede gedeelte van zijne* Epitome linguæ Japonicæ, *waarop wij hoop gegeven hebben-*

ben in het voorberigt voor het XIde Deel dezer Werken; maar de voorvallen, die op Japan, gedurende den laatsten tijd van zijn verblijf aldaar, ten zijnen opzigte hebben plaats gevonden, en waarvan hij zelf, vertrouwen wij, het publiek kennis zal geven, hebben hem verhinderd, dezen arbeid te voltooijen. Hij heeft ons echter beloofd, het ons uit Europa te zullen toezenden, waardoor wij ons vleijen, daarmede een onzer volgende Deelen te kunnen verrijken.

Het tweede Stuk, in dezen Bundel voorkomende, is een kort Verhaal van de Javasche Oorlogen in het midden der voorgaande eeuw. Als eene gewigtige bijdrage tot de geschiedenis van Java, en uit hoofde van de groote overeenkomst tusschen dezelven en den jongsten, nu zoo roemrijk geëindigden opstand, heeft de Directie het niet ongepast geoordeeld, daaraan eene plaats te geven. Hetzelve bestond alleen in manuscript, waarvan verscheidene afschriften in Indie voorhande waren; de Schrijver daarvan was ons onbekend; doch de hooge achting, welke aan dit Stuk algemeen werd toegedragen, de blijken van naauwkeurigheid, getrouwheid en waarheidsliefde, die daarin allerwege doorstralen, stellen de geloofwaardigheid daarvan boven allen twijfel. Wij hebben naar den Schrij-

ver

ver wel onderzoek gedaan, en men heeft ons ook als zoodanig een zekeren Munnik *genoemd, die, gedurende die onlusten te Samarang in ambtsbetrekking geweest zijnde, naderhand Opperhoofd te Soerabaija is geweest; doch wij zijn tot geene volkomene zekerheid kunnen geraken. Gaarne hadden wij op dit Stuk laten volgen een beknopt Verhaal van den nu onlangs geeindigden oorlog, gelijk ons zulks ook werkelijk beloofd was; doch het overhaast vertrek naar Europa van den opsteller daarvan, ons waardig Medelid Majoor* de Stuers, *Adjudant van Zijne Excellentie den Generaal* de Kock, *heeft hem verhinderd, daaraan de laatste hand te leggen. Wij hebben echter van hem de streelende toezegging ontvangen, dat hij het ons nader zal doen toekomen.*

Ten aanzien van de derde Verhandeling, in dit Deel opgenomen, heeft onze verdienstelijke Medebestuurder Doctr. Fritze, *in eene korte voorrede het noodig berigt gegeven, vereenigende zich de Directie volkomen met zijn gevoel van smart over het verlies, hetwelk de Kunst, zoo wel als de Wetenschappen in het algemeen, in den vroegtijdigen dood van ons kundig en nog jeugdig Mede-lid* Degenhard *geleden hebben. Deze zijne Verhandeling blijve tot eene dankbare herinnering aan Hem en tot een aandenken aan zijne verdiensten!*

Aan

Aan de aanteekeningen van ons onvermoeid Medelid Domis *zijn wij het vierde Stukje verpligt, hetwelk eene niet onbelangrijke Bijdrage is ter kennis en waardering van Java's vruchtbare en schoone binnenlanden, betuigende de Directie hem voor de mededeeling daarvan den hartelijksten dank.*

Gaarne hadden wij ook in dezen Bundel opgenomen de Verhandeling over Manado, waarvan wij in het Voorberigt van ons vorig Deel gewag gemaakt hebben; doch dat Stuk nog niet volkomen ter uitgave gereed zijnde, moet tot een volgend Deel wachten.

Wij nemen deze gelegenheid waar, om het Publiek te berigten, dat Zijne Excellentie de Gouverneur Generaal J. van den Bosch *zich wel heeft willen laten welgevallen, om op verzoek der Directie het Protectoraat van dit Genootschap op zich te nemen. Van de bescherming, medewerking en ondersteuning van dit eerbiedwaardig Opperhoofd, die, onder andere groote en zeldzame verdiensten, zich ook in de geleerde wereld door zijne Schriften zulk eenen regtmatigen roem verworven heeft, mogen wij ons voor het Genootschap de gezegendste gevolgen beloven. En deze verwachting is het ook alleen, die ons troosten kan over het vertrek van onzen gewezen, zoo algemeen beminden en*

ge-

geachten Beschermheer, Luitenant Generaal H. M. DE KOCK, *Oud-Luitenant Gouverneur Generaal over Neêrlands Indie, die op zijn instantelijk verzoek van de betrekking van Beschermheer is ontslagen, en daarop door de Directie onder de Honoraire Leden geplaatst.*

En hiermede eindigt de Directie haar voorberigt, dank betuigende aan Hare Medeleden D. LENTING *en* J. VAN DER VINNE *voor de correctie der drukproeven en de bezorging der uitgave om dit XIIde Deel, en zich in de ijverige medewerking van alle de Leden des Genootschaps ernstig en dringend aanbevelende.*

SYNOPSIS

Plantarum Oeconomicarum

UNIVERSI REGNI JAPONICI.

AUCTORE

D^E. DE SIEBOLD.

L'importation de la cerise en Italie
consacra le nom de Lucullus chez
les Romains, et nous le rend cher
encore aujourd'hui.

M. F. Péron.

Pauca Admodum Lectori Habeo Dicenda.

1. *Disposui plantas Japoniæ oeconomicas juxta methodi naturalis normas, quas Ill.* C. Sprengel *in opere suo:* « Anleitung zur kenntniss der gewächse" *est sequutus.*

2. *Acotyledoneas reliquis classibus postposui, earumque ordinibus nomina tantum specierum Japonica subscripsi, absque sufficiente subsidio literario genera speciesque rite pronuntiando impar.*

3. *Auctoritates, quibus usus sum in speciebus determinandis, subsequenti allegavi abbreviatione, et quidem:*

Bl. K. W. *Kruidkundige Waarnemingen, uitgegeven door* C. L. Blume, *Batavia 1825.*

D. C. P. De Candolle, *Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis. Pars prima.*

L. E. De Lamark, *Dictionnaire encyclopedique de Botanique.*

P. S. Persoon, *Synopsis plantarum etc.*

R. S. C. a Linné, *Systema vegetabilium, curantibus* J. J. Roemer *et* J. A. Schultes; *Vol. I—VI.*

Ser.

Ser. N. C. Seringe, *Monographie des cereales de la Suisse, Berne 1818.*

Th. C. P. Thunberg, *Plantarum Japonicarum novae species. Dissert respond. ob.* A. Wallstroem. *Upsal 1824.*

Th. Fl. C. P. Thunberg, *Flora Japonica.*

4. *Genera speciesque nonnullas dixi novas, subspecies ac varietates agricolis notas enumeravi longe plurimas. Quas ipse vidi vivas siccatasve, signis: (v. v.) (v. s.); quas auctoritate eruditorum Japonensium induxi, signo: (a. J.); quasque in horto botanico colui, signo: (h. b.) adnotandas putavi; quae asterisco notatae sunt species delineandas curavi.*

5. *Specierum indeterminatarum dubiarumve nomina adhuc retinui indigena, quae in hoc opusculo non sine summa cura, adjuvantibus hujus regni botanophilis praestantissimis, sunt exarata.*

6. *Quae denique plantarum œconomicarum synopsis quum perscrutationum mearum hucusque sub hoc coelo institutarum tantum sit specimen, illisque forsan, qui plantas a Japonicis insulis in alias terras introducere studeant, manuale, ne primitiae hae adhuc immaturae publici fiant juris, rogat*

Dezima mense Novembris 1827. AUCTOR.

SYNOPSIS

PLANTARUM OECONOMICARUM

UNIVERSI REGNI JAPONICI.

AROIDEÆ.

I. ARUM, Linn. (Gouets.)

1 *A. trilobatum*, Th. Fl. *Hange*, Japon. (v. v. h. b.) *Usus:* remedium vulgatum in clavis.

II. CALADIUM, Vent.

*2 *C. esculentum*, P. S. *Imo*, Japon. (v. v. h. b.) Varietates Japonicæ cultæ, aliæ in inundatis, aliæ in locis siccioribus.

a Aka-imo. b Kino-imo. c Onda-imo
d Zu-ima. e Wasa imo f Jakkasira-imo.
g Simo imo h Hasu-imo. (a. J.)

Sponte crescit varietas in montibus provinciæ *Higo*, ab incolis *Kinukatsuki-imo* dicta. (a. J.)

Usus: Folia ac radices edules.

III. DRACONTIUM, Linn.

3 *D. polyphyllum*, Th. Fl. *Konjak-imo*, *Japon.* (v. v.)
In hortis agrisque cultum.
Usus: Praeparatur e radicibus pulmentum, cui nomen *Konjak*.

IV. ACORUS, Linn. (Acore)

*4 *A. calamus*, P. S.
b. Asiaticus, P. S. *Sjoobu*, Japon. (v. v.)
Usus: Pro ceremoniis.

*5 *A. gramineus*, P. S. *Seki-sjoo*, Japon.

*6 *A. pusillus*, Sieb. *Biroodo seki-sjoo*, Japon. (v. v.)
Usus: Utraque planta pro septis lacuum arteficialium in hortis, nec non ob virtutem in contusionibus colitur.

V. TYPHA, Linn. (Masette)

7 *T. angustifolia*, P. S. *Gama*, Japon. (v. s.)
Usus: Pro fomite.

VI. HOUTUYNIA, Th.

*8 *H. cordata*. Th. *Dokudame*, Japon. (v. v. h. ♄.)
Usus: Pro fomentatione in doloribus rheumaticis.

CYPEROIDEÆ.

VII. CARICEA, ?

9 *C. Futegusa*, Japon. (v. v.)
Usus: Radices fibrosæ adhibentur subinde pro penicillis scriptoriis.

VIII. SCIRPUS, Linn. (Scirpe.)

10 *S. macrostachyus*, P. S. *Suge*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Pro pileis aliisque utensilibus.

GRAMINEÆ.

IX. PANICUM, Linn. (Millet.)

11 *P. milaceum*, Ser. *Kibi*, Japon. (v. v. h. b.)
Variet. *a* Panicula nutante, seminibus stramineis.
Usus: frumentum hinc ac inde cultum.

12 *P. Italicum*, Ser. *Awa*, Japon. (v. v. h. b.)
Varietates Japonicæ:

a Spica elongata composita, seminibus straminibus.

b Spica sub oroidea composita, seminibus aurantiis.

c Spica sub oroidea composita, pedunculis violaceis.

d Spica elongata exigua, seminibus stramineis.

Quoad qualitatem hoc frumentum ab incolis in *Motsi-awa*, i. e. Panicum pro placentis, ac in *Urusi-awa*. i. e. Panicum vulgare, dividitur. Exstat varietas praecocior ac serior.
Usus: frumentum frequens, praesertim in regionibus septentrionalibus cultum, agricolis cibum suppeditat.

X. ECHINOCHLOA, Pal de Beaur.

13 *E. crus corvi*, R. S. *Hije*, Japon. (v. v.)
Varietates Japonicae:

a Glumis subaristatis hispidis. *Kebie*, Japon. (v. v.)

b Glu-

b Glumis submuticis. *Mukuro-motsi*. Japon. (v. v.)

c Glumis muticis. *Warabie*. Japon. (v. v.)

Usus: In ovizetis locisque siccioribus cultum frumentum.

XI. CENCHRUS, Linn.

14 *C. purpurescens*, Th. *Tsikaraguso*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Pro calceis plectendis.

XII. AVENA, Linn. (Avoine.)

15 *A. sativa*, R. S.? *Karasmugi*, Japon. (v. v.)

Usus: Pro pabulo, ceterum vix culta.

XIII. ARUNDO, Linn.

16 *A. nitida*, R. S. *Josi*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Culmi pro penicillis scriptoriis, folia pro tectis, vaginae pro pileis aliisque colliguntur utensilibus.

XIV. BAMBOS, P. S. (Bambou.)

Hujus generis quoad species Japonicas elaboravi monographiam, cujus hoc loco tantum proposui contractam delineationem.

Sect. A. *Take*. Culmo ramoso arborescente.

* Culmo tereti fistuloso.

17 *B. matake*, Japon. (v. v.)

Soboles suppeditant baculos quaesitos ac culmi juniores victum; adulti ad aedificandum, fabricandumque vulgo adhibentur.

18 *B. metake*, Japon. (v. v.)

Culmi in conficiendis muris tanquam stratum inserviunt.

19 *B. tootsik*, Japon. (v. v. h. b.)
Culta in hortis e China introducta.

20 *B. narihiratake*, Jap. (v. s.)
Culta ad sepes.

** Culmo tereti subsolido.

21 *B sinotake*, Japon. (v. v.)
Usus: Ad muros struendum.

22 *B. suwootsik*, Japon. (v. s.)
b tsintsik, Japon. (v. v.)
Usus: Utraque colitur pro sepibus vivis.

23 *B. jatake*, Japon. (v. v. h. b.)
Ob usum tritissimum, pro jaculis nimirum, magni aestimata species.

*** Culmo sulcato fistuloso.

24 *B. moosoo*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Species culta ob soboles juniores, pro cibo maxime quaesitos; culmi adulti ad aedificandum ac fabricandum adhibentur.

25 *B. hatsik*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Edulis atque pro baculis ad equitandum.
b. ooseitsik, variat: culmo variegato.(v.v.)

26 *B. kinmeitsik*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Pro sepibus vivis.

27 *B. kurotake*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Ob nigriscentem culmi colorem quaesita species.

28 *B. nigamatake*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Pro diversis usitata.

**** Culmo sulcato subsolido.

29 *B. kantsik*, Japon. (v. s.)
Pro virgis piscatoriis usitata.

***** Culmo semi tereti fistuloso.

30 *B. hoteitsik'*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus Pro baculis.

****** Culmo tetragono subsolido.

31 *B. sikak'take* Japon v. v. h. b.)

Tantum in hortis culta.

Sect. B. *Sasa.* Culmo simplici herbaceo.

32 *B. kumasasa*, Japon. v. v. h. b.

b. fuirinokumasasa sive *Jakiwasasa.* (v. v. h. b.)

33 *B ginmeisasa*, Japon. (v. v. h. b.)

Utraque culta pro sepibus septisque lacuum.

Adnotatio. Bambos species arborescentes in regionibus insulæ *Nippon* septentrionalibus circa 38° Lat. Sept. non amplius proveniunt, ubi solummodo herbaceæ, quas dicunt *Sasa*, reperiuntur.

XV. ELEUSINE, P. S.

34 *E. corocana*, P. S. *Norakife* Jap. (v. s.)

Hinc ac inde cultum frumentum.

XVI. HORDEUM, Linn. (Orge.)

35 *H. hexastichon*, Ser. *Oomugi*, Jap. (v. v.)

Varietates cultæ.

a. Spica hexasticha flavescente, seminibus vestitis. *Oomugi*, Japon.

b. Spica hexasticha flavescente, seminibus nudis. *Hadakamuki*, Japon.

c. Spica hexasticha flavescente, seminibus nudis *Akah'dakamuki*, Japon.

36 *H. vulgare*, Ser. *Muki*, Japon. (v. v.)

Aa-

Varietates cultae:
a. Seminibus vestitis, spica flavescente, *Muki*, Japon.
b. Seminibus nudis, spica flavescente, *Oosaka hadakamuki*.
c. Seminibus nudis, spica purpurescente; var: praecedentis.

Observatio: Hordei species varietatesque enumeratas per biennium in horto botanico colui, easque ea, qua par fui cura observavi, ac juxta opusculum Ill. Seringe rite determinavi. Frumentum post orizam sane ac praesertim in regionibus borealibus tritissimum.

XVII. TRITICUM, Linn. Blé.)

37 *T. vulgare*, Ser. *Komugi*, Japon. v. v.)
Varietates cultae:
a. Spica laxa aristata, alba glabra.
b. Spica laxa aristata, rufa glabra.
c. Spica laxa mutica, rufa glabra.
d. Spica compacta aristata, alba glabra.
e. Spica compacta mutica, rufa glabra.

Omnes varietates colui hujus frumenti, quod quoad usum tertium per regnum tenet locum.

XVIII. SACCHARUM, Linn. Canamelle.)

38 *S. sinense*, Roxburgh. *Satoo-Kibi*, Japon. v. v. h. b.

Florens nondum observavi. Primum ex insulis *Lui-kiu* (*Lieugueo*) anno p. Ch 1710 introductum, et quidem in provinciam *Sa-*

Satzuma; deinde in diversis regionibus, praesertim in provinciis *Sonogi*, *Awa* ac *Kiisju*, non sine summo commercii nostri detrimento, cultum. Optime saccharum provenire in locis aridis saxosisque, ab eruditis agricolis mihi est velatum.

XIX. ERIANTHUS, Mich.

39 *E Japonicus*, R. S.

a. *Tookiwa*, Japon. (v. v.)

b. *Kaja*, Japon. (v. v. h. b.)

Species haud dubio distinctas observavi sex. Sub *a*. ac *b*. allegatae vero maxime sunt usui: pro pileis, saccis, tapetibus, pro tectis aliisque, quocirca in tabula annexa memoravi.

XX. SORGHUM, P. S.

40 *S. saccharatum*, R. S. *Takakibi*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Grana edulia, culmi adhibentur pro scopis.

XXI. ORIZA, Linn. (Riz.)

41 *O. sativa*, Ser.

Innumeras varietates cultas subsequentibus digessi sectionibus:

Sect: A. Seminibus oblongo oroideis.

a. Glumellis stramineis muticis pericarpio roseo, *Toobosi*. Japon.

b. Glumellis stramineis aristatis pericarpio albescente, *Hatake-ine*.

Sect. B. Seminibus oroideis.

a. Glumellis stramineis muticis, *Ingon*, Jap.

b, Glumellis aristatis. 1. Glu-

1. Glumellis stramineis, glumis aristisque albidis, *Gofu-ara-su.*
2. Glumellis aurantiis, glumis aristisque sanguineis, *Hikomotsi.*
3. Glumellis glumisque stramineis aristis rubris, *Minok-kaivok.*
4. Glumellis glumisque badiis, aristis albis, *Kesiro.*
5 Glumellis glumisque aristisque sanguineis, *Mekuro.*

Secundum opera botanica Japonensium Orizae varietates optime dividuntur: I. *Wase* dicuntur varietates præcociores; II. *Nakade* seriores; III. *Okade* serotinæ. Clar: botanicus Japonicus ONOLANSAN 220 harum varietates cultas enumerat. Distinguitur *Hataka-ine* ac *Ine*, prior in locis siccioribus, posterior in orizetis inundatis culta. Oriza qualitatis optimae dicitur *Motsi-ine*, minoris *Urusi-ine.*

Usus. Frumentum saneper universum regnum est tritissimum, victum diversaque praeparata suppeditat. Stramentum non minori est usui. Funes, tapetes, tecta, calcei, sacci, diversaque utensilia ex ipso conficiuntur. Quoque stramenti decoctum ad albandum serica ac stramentum ustum ad ferrum durandum adhibetur.

Adnotatio. Orizae cultura Japoniæ septentrionalis limites non excedit, ac Japonenses coloni in meridionalibus quoque in-

insulae *Jezo* partibus, circa urbem nimirum *Mats'mai*, frustra eam tentavere.

XXII. ZIZANIA. Linn.

42 *Z. palustris*, P. S. *Kojosi*, Japon. (v. v.)
Culmi pro munimto ad imbres adhibentur.

XXIII. MAIS, Bauh. Tournet, D. Cand. (Mais)

43 *M. vulgaris*, Ser. *Mamekibi*, *Tookibi*. Japon.

a. Spica simplici granis aureis. (v. v.)

b. Spica simplici granis purpureis. (v. v.)

Ex antiquis temporibus in insulis Japonicis cultum frumentum; grana cruda coctave edunt, culmis pro sepibus artificialibus, vaginis pro calceis atque pileis utuntur.

XXIV. COIX, Linn. (Larmier.)

44 *C. lacryma*, P. S.

Varietates:

a. Susutama. (v. v.) } Pro orbiculis ad
b. Joosusutama. v. s.) } preces.

c. Toomuki, (a. j.) edulis ac medicæ usus.

XXV. GRAMINEA OBSCURA.

45 *Karias*, Japon. a. J.)
Usus: Tinctoria.

XXVI. GRAMINEA OBSCURA.

46 *Amane*, Japon. (v. v. sine flore)
Usus: In gonorrhoea ab agricolis laudata.

JUNCEAE.

XXVII. JUNCUS, Linn. (Jonc)

47 *J. effusus*, Th. Fl. *Ji* sive *Wi*, Japon.

U-

Usus. Pro tapetibus, pileis, velis.

48 *J. liukiuwi*, Japon.

Praecedentis usus.

49 *J.* (?) *articulatus*, Th. Fl. *Kurokuwai*, Jap. (v. v. h. b.)

Radix edulis.

PALMAE.

XXVIII. CHAMEROPS, Linn. (Palmiste.)

*50 *C. excelsa*, Th. *Sivo*, Japon. (v. v. h. b.)

Provinciarum praesertim meridionalium incola frequens ad scopas, funes, saccos ad exprimendum oleum, pallia, calceos ac ad collicias adhibet. Palma saepius altitudinem viginti pedum adquirit, quam vero magis arte provocatam censeo

51 *C.* (?) *biroo*, Japon. (v. v. h. b.)

E China introducta, ejusdem praecedentis usus.

XXIX. CYCAS, Linn.

*52 *C. revoluta*, Th. *Sotets*, Japon. (v. v. h. b.)

Haud dubie ex insulis *Luikiu* introducta, ubi caudicis medulla edulis dicitur. Hujus palmae usum ab Ill. KAEMPFERO ac THUNBERGIO praedicatum neutiquam mihi data est confirmandi occasio. Fructus quoque in ipsa Japonia rarius maturant, quo pedunculorum lana pro fomite ac folia pro corbibus adplicantur.

CONIFERAE.

XXX. PINUS, Linn. (Pins)

53 *P. sylvestris* (?) Th. Fl. *Oomats'*, Japon. (v. v. h. b.)
b. rubra ?) P. S. *Akamats*, Japon. (v. v.) Lignum, cortex, resina per regnum quaesita; e fuligine præparatur atramentum.
54 *P. cembra*, Th. Fl. *Himekomats*, Japon. (v. v. h. b.)
55 *P. strobus*, Th. Fl. *Gojoomats*, Japon. (v. v. h. b.)
* 56 *P. verticillata*, Sieb. *Koojamaki*, Japon. (v. v. h. h.)
Synon, Taxus verticillata, Th. Fl.

XXXI. ABIES, Tourn. (Sapin)

* 57 *A. momi*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Lignum ob subtilitatem ac candorem quaesitum.
* 58 *A. torano*, Japon. (v. s. sine fructu)
* 59 *A. araragi*, Japon. *Pinus mariana*, Gärt. (?) (v. v h. b.)
Lignum ob colorem fuscum ad diversa utensilia adhibetur.
Observat: Nomina Japonica retinui, quum ex genere tam complicato absque sufficiente subsideo literario species, haud dubie illis Americae borealis affines, explorando fuerim impar.

XXXII. JUNIPERUS, Linn. (Genevrier)

60 *J. communis* (?) Th. Fl. *Sonaremats'*, Jap. (v. v. h. b.)
61 *J. virginica*, Th. Fl. *Bjakusi*, Jap. (v. v. h. b.)

62

62 *J. barbadensis*, Th. Fl. *Sjukak'*, Japon. (v. s.)

Rarius eorum usitatum lignum, ceterum pro sepibus ac ad umbracula cultarum arborum.

XXXIII. THUJA. Linn.

63 *T. Orientalis*, Th. Fl. *Hinoki*, Japon. (v. v. h. b.)

Lignum coniferarum longe praestantissimum.

64 *T. dolobrata*, Th. *Asunaro*, Japon. (v. v h. b.)

Ad umbracula in regionibus septentrionalibus culta.

XXXIV. CUPRESSUS, Linn. (cyprès)

65 *C Japonica*, Th. *Sugi*, Japon. (v. v. h. b.)

Lignum ac cortex maxime usitata.

Varietatates:

b. Jakusugi, Japon. (v. lign. e provincia *Sattzuma*)

c. Zindaisugi, Japon. (v. lign. magni aestimatum.)

XXXV. TAXUS, Linn. (Jf.)

66 *T. baccata*, L. E. *Karirok*, Japon. (v. v. h. b)

In septentrionalibus regionibus.

67 *T. Canadensis*, L. E. *Itsiinoki*, Japon. (v. v. h. b.)

Lignum magni pretii habetur.

68 *T. nucifera*, Th. *Kaja*, Japon. (v. v. h. b.)

a. Nucibus oblongo ovoideis.

C *b.* Nu-

b. Nucibus ovoideis.

Usus: Nuces edules, praesertim in provinciis *Jamato* ac *Kusju* optimae qualitatis. Lignum ad tabulas lusorias; foliarum fumus contra culices remedium.

*69 *T.* (?) *macrophylla*, Th. *Maki*, Japon. (v. v. h. b.)

Lignum quaesitum, rarius fructus usui.

XXXVI. SALISBURIA, Smith.

70 *S. ginkjoo*, Th. *Ginnan*, Japon. *Ginkjoo*, Chinens. (v. v, h. b.)

Nuclei supra carbones assati coctive in jusculis eduntur.

SARMENTACEÆ.

XXXVII. SMILAX, Linn.

*71 *S. China* (?) Th. Fl. *Kakubara*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Radix antisyphilitica agricolis laudata, folia hinc ac inde pro tabaco fumantur.

XXXVIII. DIOSCOREA, Linn. (Igname.)

72 *D. sativa*, Th. Fl. *Ke-imo*, Japon. (v. v. h. b.)

73 *D. opposita*, Th. Fl. *Tsukune-imo*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Utraque ob radices edules culta.

*74 *D. Japonica*, Th. *Jama-imo*, Japon. (v. v. h. b.)

Sponte provenit.

XXXIX. CONVALLARIA, Linn. (Muguet.)

Sect.

Sect. Polygonatum, adans.

75 *C. latifolia*, L. E. *Hanemumasoo*. Japon. (v. v. h. b.)

76 *C. multiflora*, L. E. *Narukojuri*, Japon. (v. v. h. b.)

b. Odora, Sieb.

Usus: Radices rarius eduntur.

XL. SLATERIA; Desv.

*77 *S. Japonica*, L. E. *Sjanohige*, Japon. (v. v. h. b.)

*78 *S. jaburan*, Sieb. *Jaburan*, Japon. (v. v. h. b.)

Synon: Convallaria Japon. Th. variet. major.

*79 *S. repens*, Sieb. *K'wanonsoo*, Japon. (v. v. h. b.)

Convallaria spicata Th. esse videtur.

Usus: Pro septis vivis.

XLI. ASPARAGUS, Linn. (Asperge.)

80 *A. Japonicus*, Th. *Tenmondoo*, Japon. (v. v. h. b.)

Radices, non vero caules juniores inter fercula ponuntur.

CORONARIÆ.

XLII. LILIUM, Linn. (Lis.)

*81 *L. longiflorum*, Th. *Sirojuri*, Japon (v. v. h. b.)

*82 *L. lancifolium*, Th. *Onijuri*, Japon. (v. v. h. b.)

*83 *L. speciosum*, Th. *Kanoko-juri*, Japon. (v. v. h. b.)

b. To-

b *Tomotojuri* (v. v.)

*84 *L. nigrum*, Sieb. *Kurojuri* Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Omnium fere bulbi cocti conditive eduntur.

XLIII. HEMEROCALLIS, Linn.

85 *H. fulva*, Th. Fl. *K'wansoo*, Japon. (v. v. h. b.) Herba edulis.

XLIV. ORNITHOGALUM, Linn.

*86 *O. edule*, Sieb. *Amana*, Japon. (v. v. h. b.) Bulbi mucilaginosi eduntur.

XLV. ALLIUM, Linn. (Ail.)

87 *A. cepa*, P. S. *Nagi*, Japon. (v. v.)

*88 *A. rakk'joo*, Japon. (v. v. h. b.)

*89 *A. senescens*, Th. Fl. *Nira*, Japon. (v. v. h. b.)

90 *A. sativa*, P. S. *Oobir*, Japon. (v. v. h. b.) Allia fere omnia tam cocta tam salsa consumuntur.

XLVI. NARCISSUS, Linn.

*91 *N. tazetta*, Th. Fl. *Suisen*, Japon. (v. v. h. b.)

Variet: *b* Flore pleno.

Bulborum mucilago adhibetur ad chartam conficiendam.

XLVII. AMARYLLIS, Linn.

*92 *A. Sarniensis*, Th. Fl. *Sibitobana*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Praecedentis.

XLVIII. COMMELINA, Linn.

*93 *C. polygama*, Roth. *Tsujesgusa*. Japon. (v. v. h. b.)

*94

*94 *C. Caroliniana*, R. S. *Ketsujugusa*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus. Flores utriusque speciei tinctorii.

HYDROCHARIDEAE.

XLIX. SAGITTARIA, Linn. (Flechière.)

95 *S. sagittifolia*, L. E. *Kuwai*, Japon.

a Edulis, Sieb. *Sirokuwai*, Japon. (v. v. h. b.)

b Angustifolia, L. E. *Hanakuwai*, Japon. (v. v. h. b.)

Radices pulmentum vulgare.

L. NELUMBIUM, Willd.

96 *N. speciosum*, DC. P. *Hassu*, Japon. (v. v.)

Varietates Japonicae:

a Hanahassu, (a. J.)

b Tsjawanremu, (a. J.)

c Ftamatahassu, (a. J.)

Flos idolis oblatus, radices crebrum obsonium, semina edulia.

LI. TRAPA, Linn. (Macre, Saligot.)

97 *T. natans*, P. S. *Hisi*, Japon. (v. v.)

98 *T. bicornis*, P. S. *Toohisi*, Japon. (v. s.)

Nuclei eduntur assati.

SCITAMINEÆ.

LII. CANNA, Linn.

*99 *C. Indica*, Th. Fl. *Tandok'*, Japon. (v. v. h. b.)

b Kintandok', variet. (v. v. h. b.)

Rarius e foliis praeparatur linteum.

LIII.

LIII. CURCUMA, Linn.

100 *C. longa*, R. S. *Ukon*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Radix tinctoria in provinciis meridionalibus colitur, e China introducta.

LIV. ZINGIBER, Bosc. (Gingembre.)

*101 *Z. mijooka*, Th. *Mijooga*, Japon. (v. v. h. b.)

Soboles juniores quaesitum obsonium.

*102 *Z.* (?) *sjooka*, Japon. *sjooga*, Japon. (v. v. h. b.)

Radices pro condimento.

MUSACEÆ.

LV. MUSA, Linn. (Bananier.)

103 *M. basjoo*, Japon. (v. v. h. b.)

Ex insulis *Luikiu* introducta, vix asperitati hiemis resistens. Ex foliis linteum, praesertim in insulis *Luikiu* ac quibusdam insulis provinciæ *Satzuma* conficitur. Est haud dubie linteum, quod Philippinis incolis audit *Nippis*.

POLYGONEAE.

LVI. POLYGONUM, Linn. (Renouée.)

104 *P. barbatum*, Th. Fl.

a Tade, Japon. (v. v. h. b.)

b Inutade, Japon. (v. v.)

105 *P. Orientale*, Th. Fl. *Ooketade*, Japon. (v. v.)

Utriusque herba edulis.

106 *P. Chinense*, Th. Fl. *Ai*, Japon. (v. v.)

Usus:

Usus: Herba tinctoria maxime in Japonia usitata.

107 *P. fagopyrum*, Th. Fl. *Soba*, Japon. (v. v.)

Frumentum ubique cultum, praesertim in arenosis.

LVII. RUMEX, Linn. (Oseille.)

108 *R. crispus*, Th. Fl. *Gisi-gisi*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Remedium agricolis in exanthematibus.

109 *R. persicaroides*, Th. Fl. *Suiwa*, Japon. (v. v. h. b.)

Herba edulis.

LVIII. LAPATHUM, Tourn.

110 *L. daiwoo*, Japon. *Maruba daiwoo*, (v. v. h. b.)

Culta pro officinis species.

LIX. RHEUM, Linn. (Rhubarbe.)

111 *R. Tartaricum*, P. S. *Toodaiwoo*, Japon. (v. v. h. b.)

Colitur in usum medicum, Chinensi vero longe inferior radice.

112 *R. palmatum*, P. S. (v. v.)

Rarius cultum.

CHENOPODEÆ.

LX. CHENOPODIUM, Schrad. (Anserine.)

113 *Ch. album*, R. S.

Variet. *a Awo akaza*, Japon. (v. v.)

" *b Akaza*, Japon. (v. v.)

Her-

Herba edulis.

114 *Ch. ambrosioides*, Th. Fl. *Runda*, Japon (v. v. h. b.)

Herba edulis.

115 *Ch. virgatum*, Th. *Tsuranaga*, Japon. (v. v. h. b.)

Herba edulis.

116 *Ch. maritimum*, R. S. *Hamamaks'e*, Japon. (v. v. h. b.)

Herba tenera edulis.

LXI. KOCHIA, Roth.

117 *K. scoparia*, R. S. *Hookigusa*, Japon. (v. v. h. b.)

Pro scopis caules adhibentur. Herba tenera edulis ac adulta medico agricolis usui.

LXII. SALSOLA, Linn. (soude.)

*118 *S. soda*, Linn. (?) (v. v.) *Akahiziki*, Japon.

Planta hinc ac inde ad praeparandam sodam inservit.

LXIII. BASELLA, Linn.

119 *B. rubra*, Th. Fl. *Tsurumurasaki*, Japon. (v. v.)

Baccae tinctoriae.

LXIV. BETA, Linn.

120 *B. vulgaris*, Th. Fl. *Futansoo*, Japon. (v. v. h. b.)

Herba edulis.

LXV. SPINACIA, Linn. (Epinards.)

121 *S. oleracea*, P. S. *Hoorenson*, Japon. (v. v.)

LXVI.

LXVI. AMARANTHUS, Linn. (Amaranthe.)

122 *A. bicolor*, Bl. K. W. *Hageitoo*, Japon.
Variationes:
a Caule viridi; foliis tricoloribus, flavo-viridi-sanguineis.
b Caule sanguineo; foliis bicoloribus, purpureo-sanguineis.
An A. melancholicus Linn.?

123 *A. Japonicus*, L. E. (Houtuijn, *Nobiju*. Japon. (v. v.)

124 *A. oleraceus*, Bl. K. W.
Varietates:
a Hiju, Japon. caule foliisque viridibus. (v. v.)
b Akahiju, Japon. caule foliisque purpurescentibus. (v. v.)

125 *A. caudatus*, L. E. *Kitsnekeitoo*, Japon. (v. v.)
Omnes Amaranthi species sub hoc coelo eduntur.

LXVII. CELOSIA, Linn. (Passe velours.)

126 *C. cristata*, P. S. *Keitoo*, Japon. (v. v. h. b.)
Variet:
a Spicis coccineis purpureis aurantiis flavis variegatisque.
b Spicis superne comosis.

127 *C. argentea*, P. S. *Nokeitoo*, Japon. (v. v. h b.)
Utriusque herba tenera edulis.

LXVIII. PHYTOLACCA, Linn.

128 *P. octandra*, Th. Fl. *Jama-goboo*, Japon. (v. v. h. b.)

Radix habetur venenata. Herba agricolis remedium diureticum, ac adhuc tenera inter obsonia posita.

SANTALEAE.

LXIX. HELWINGIA, Willd.

129 *H. Japonica*, Willd. *Hanaikata*, Japon. (v. v. h. b.)

THYMELEAE.

LXX. DAPHNE, Linn. (Lauréole.)

*130 *D. papyrifera*, Sieb. *Mitsmata*, Japon. (v. v. h. b.)

E cortice fruticis formosi praesertim in insula *Nippon* charta praeparatur, ob subtilitatem ac elegantiam quaesita.

LXXI. STELLERA, Linn.

*131 *St. Japonica*, Sieb. *Kimame*, Japon. (v. v. h. b)

Cortex adhibetur ad chartam præparandam.

*132 *St. ganpi*, Sieb. *ganpi*, Japon. (v. v. h. b.)

E cortice conficitur charta, ob firmitatem laudata.

LXXII. ELAEAGNUS, Linn.

*133 *E. umbellata*, Th. *Akigomi*, Japon, (v. v. h. b.)

Fruc-

Fructus edulis.

LXXIII CALYCOPTERIS, Lam.

134 *C. Joan*, Sieb. *Tsukuhane*, Japon. (v. s.)
Fructus salsi comeduntur.

LAURINEAE.

LXXIV. SASSAFRAS, Sieb.

135 *S. officinalis*, Sieb. *Siromotsi*, Japon. (v. v. h. b.)
Sijnon: Laurus Sassafras, P. S.
Lignum pro penicillis ad purificandos dentes. Arbor ceterum frequens in montibus insulae *Nippon*.

*136 *S. Thunbergii*, Sieb. *Kuromotsi*, Japon. (v. v. h. b.)
Sijnon: Lindera umbellata, Th.
Usus: Praecedentis ob lignum fragrans.

LXXV. CINNAMOMUM, Burm: (Canelle.)

*137 *C. camphora*, Sieb. *Kusu*, Japon. (v. v. h. b.)
Sijnon: Laurus camphora, P. S.
Usus: Pro camphora, quam vero in provinciis tantum meridionalibus exhibet arbor, sub 38 lat: bor. gradum evanescens. Lignum per universum regnum quæsitum.

138 *C. Japonicum*, Sieb. *Kurotsusu*, Japon. (v. v. h. b.)
Sijnon: Laurus pedunculata, Th.
E fructibus exprimitur oleum.

139 *C. cassia*. Bl. K. W. *Nikkei*, Japon. (v. v. h. b.)

E China introductum, hinc ac inde colitur in usum medicum.

*140 *C. maruba*, Sieb. *Maruba-nikkei*, Japon. (v. v. h. b.)

E China iniroductum, in usum medicum cultum.

*141 *C. sericeum*, Sieb. *Kootsi-nikkei*, Japon. (v. v. h. b.)

Sijnon: L. sericea, Bl. K. W. cui anno 1824 arbusculum vivum communicavi.

E China introductum, ob virtutem medicam colitur.

LXXVI. LITSAEA, Juss. (Laurier.)

*142 *L. glauca*, Sieb. *Sirodamo*, Japon. (v. v. h. b.)

Sijnon: Laurus glauca, Th. Fl.

*143 *L. Thunbergii*, Sieb. *Hamabiwa*, Japon. (v. v. h. b.)

Sijnon: Tomex Japonica, Th.

E. fructibus utriusque exprimitur oleum.

AMENTACEAE.

LXXVII. SALIX, Linn. (Saule.)

144 *S. Japonica*, Th. *Itojanagi*, Japon. (v. v. h. b.)

145 *S. Sieboldiana*, Bl. K. W. *Jamajanagi*, Japon. (v. v. h. b.)

146 *S. Kawajanagi*, Japon. *Kawajanagi*, Japon. v. v. h. b.)

Salicum lignum pro diversis utensilibus, corbibus, penicillis, et prioris folia inter dum

dum pro potu theæ, ac posterioris amentorum lana pro muniendis vestibus adhibetur.

LXXVIII. NAGEIA, Gart.

*147 *N. nagi*, Th. *Nagi*, Japon. (v. v. h b.)
Ad umbracula templorum arbor formosa culta.

LXXIX. BETULA, Linn. (Bouleau.)

148 *B. Japonica*, Th. *Sirokaba*, Japon. (v. s.)
Cortex arboris in regionibus borealibus vastae pro charta aliisque adhibetur utensilibus.

LXXX. ALNUS, Tourn. (Aune.)

149 *A. harinoki*, Japon. (v. v.)
Hujus aliarumque quarumdam specierum novarum coni ad nigrum tingendum adhibentur.

LXXXI. CASTANEA, Tourn. (Chataingnier.)

150 *C. vesca*, Gart. *Kuri*, Japon. (v. v. h. b.)
Variat.
a *Tanbakuri*, Japon.
b *Sandoguri*, Japon.
c *Sasaguri*, Japon.
d *Tsjoguri*, Japon.
Fructus lignumque per regnum quæsitum.

LXXXII. FAGUS, Linn. (Hetre)

151 *F. feruginea*, P. S. (?) *Bunanoki*, Japon. (v. v.)
E fructibus exprimitur oleum, lignum arboris vastæ in provinciis septentriona-
li-

libus ad ædificandum fabricandumque adhibetur.

LXXXIII. QUERCUS, Linn. (Chêne.)

*152 *Q. cuspidata* (?) Th. *Sü*, Japon. (v. v.)
Arbor amentacearum formosa, quæ suo tempore genus proprium castaneam inter et quercum constituit, fructus profert; (glandes illarum castaneæ æmulae). Earum Japonenses sequentes distinguunt varietates:

a Naga sü, glandibus ovato oblongis.
b T'sukura sü, glandibus globosis.
c Koo sü, glandibus ovatis.
d Nuka sü, glandibus subglobosis minutis.

153 *Q. serrata*, Th. *Kusugi*, Japon. (v. v. h b.)
Cortex adhibetur ad nigrum tingendum.

154 *Q. glauca*, Th. *Kasi*, Japon. (v. v. h. b.)
Lignum ubique usitatum ob eximiam firmitatem.

155 *Q. dentata*, Th. *Kasiwa*, Japon. (v.v. h. b.)
Cortex ad nigrum tingendum.

156 *Q. sirokasi*, Japon. (v v. h. b.)
Lignum durissimum pro pectinibus.

157 *Q. matasii*, Japon. (v. fructus.)
Fructus edunt coctos.

LXXXIV. CORYLUS, Linn. (Noisetier.)

158 *C. Americana*, P. S. *Hasibami*, Japon. (v. v. h. b.)

Edunt

Edunt nuces.

LXXXV. JUGLANS, Linn. (Noyer.)

159 *J. Kurumi*, Sieb. *Kurumi*, Japon. (v. v. h. b.

160 *J. Coreensis*, Sieb. *Onigurumi*, Japon. (v. v.)

Utriusque speciei nuclei ad oleum exprimendum ac ad laevigandum lignum adhibentur.

LXXXVI. MORUS, Linn. (Murier.)

*161 *M. alba*, Th. Fl. *Took'wa*, Japon. (v. v. h. b.)

E China introducta pro bombycis serici victu habetur præstantissima.

162 *M. Indica*, Th. Fl. *K'wa*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Præcedentis, præterquam fructus edulis, folia juniora pro potu theæ, cortex pro funibus lignumque tinctorium.

163 *M. Japonica*, Sieb. *Jamak'wa*, Japon. (v. v. h. b.)

LXXXVII. BROUSSONETIA, Vent. (Murier a papier.)

164 *B. papyrifera*, P. S. *Kaminoki*, Japon. (v. v. h. b.)

Sequentes observavi varietates:

a Foliis integris ovatis, basi rotundatis acuminatis.

b Foliis integris ovatis, basi oblique cordatis cuspidatis.

c Foliis integris ovatis oblongis basi oblique cordatis.

*165

*165 *B. kazinoki*, Sieb. *Kazinoki*, Japon (v. v. h. b.)
Utraque species ad chartam conficiendam ubique adhibetur; prior ceterum longe præstantior. Cortex pro funibus ac liber pro linteo inservit.

*166 *B. Kaempferi*, Sieb. *Kasinoha-itsigo*, Japon. (v. v.)
Synon: Morus nigra, Th. Fl. Papyrus spuria (KÆMPFER, amoenitates exoticae.) Sponte crescens frutex in usum praecedentium versus.

LXXXVIII. CELTIS. Linn.

167 *C. Orientalis*, Th. Fl. *Jenoki*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Arbor vasta ad vias publicas per regnum posita singula indicat milliaria; gallæ quas profert sunt tinctoriae.

168 *C. muku*, Japon. (v. v. h. b.)
Synon: Prunus aspera, Th. Folia ad laevigandum lignum, fructus edulis.

LXXXIX. ULMUS, Linn. (Orme.)

*169 *U. Japonica*, Sieb. *Akinive*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Pro sepibus vivis.

170 *U. keaki*, Sieb. *Keaki*. Japon. (v. v. h. b.)
Synon: Corchoros hirtus (?) Th.
Lignum magni aestimatum.

UR-

URTICEÆ.

XC. URTICA, Linn. (Ortie.)

171 *U. nivea*, Th. Fl. *Mao*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Cortex pro funibus, liber pro linteo subtili:

172 *U. Japonica*, Th. *Jabumao*, Japon. (v. s.)

Usus: Praecedentis.

XCI. FICUS, Linn. (Figuier.)

*173 *F. erecta*, Th. *Koitsisik*, Japon. (v. v. h. b.)

Lignum usitatum.

*174 *F. stipulata*, Th. *Itabi*, Japon. (v. v. h. b)

Usus: Pro pabulo, ac ad aggeres muniendos ponitur frutex ramulis luxurians.

*175 *F. hirta*, P. S. *Itsisik*, Japon. (v. v. h. b.)

E China introducta ob fructus colitur, cetero insapidos.

XCII. CANNABIS, Linn. (Chanvre.)

276 *C. sativa*, P. S. *Asa*, Japon. (v. v.)

b Indica, Bl. K. W.

Usus: Liber pro linteo ac funibus, semina pro cibo usitata.

TRICOCEÆ.

XCIII. CROTON, Linn.

177 *C. sebiferum*, L. E. *Toohase*, Japon. (v. v. h. b.)

Arbor per regnum Chinense celebrata in Japonia vix usui oeconomico. E seminibus rarius oleum ad unguentum capillorum exprimitur.

*178 *C. siraki*, Japon. (v. v.)

Oleum e seminibus expressum habetur remedium ad arma contra rubiginem defendenda.

XCIV. RICINUS, Linn. (Ricin.)

179 *R. communis*, P. S. *Toogoma*, Japon. v. v. h. b.)

Exprimitur e seminibus oleum.

XCV. BUXUS, Linn. (Buis.

180 *B sempervirens*, P. S. *Tsuge*, Japon.

a angustifolia, *Himetsuge*, Japon. (v. v. h. b.)

Pro septis vivis.

b suffruticosa, *Asamatsuge*, Japon. (v. v. h. b.

Lignum pro pectinibus quaesitum ex insula *Hatsisoo* adducitur.

XCVI. ELAEOCOCCA, Commers.

181 *E. cordata*, Juss. fil. *Aburagiri*, Japon. (v. v.)

Exprimitur oleum e seminibus.

PLANTAGINEAE.

XCVII. PLANTAGO, Linn.

182 *P. Asiatica*, P. S. *Obako*, Japon. (v. v. h. b.)

NYC-

NYCTAGINEÆ.

XCVIII. MIRABILIS, Linn.

183 *M. hybrida*, R. S. *Osiroibana*, Japon. (v. v. h. b.

Usus: E seminibus præparatur pigmentum album, quo foeminæ infucatæ.

BIGNONEÆ.

XCIX. BIGNONIA, Linn.

*184 *B. ?*) (haud dubie genus novum *tomentosa*, Th. *Kiri*, Japon. (v. v h. b.)
Lignum omnium levissimum ad diversa adhibetur utensilia.

C. SESAMUM, Linn. Sesame.)

185 *S. Orientale*, P. S. *Goma*, Japon.
Variet:
a Seminibus nigris *Kurogoma*, Japon. v. v.
b Seminibus albis *Sirogoma*, Japon. (v. v.

VITICEÆ.

CI. CLERODENDRON, Linn.

*186 *C. trichotomum*, Th. *Gusaki*, Japon. v. v. h. b.
Usus: Folia adhuc tenera edunt.

187 *C. Kaempfari*, Sieb. *Tookiri*, Japon. v. v. h. b.
Synon: Volkameria Kaempferi, L. E.
Arbor formosissima ad ambulacra culta.

LA-

LABIATÆ.

CII. MENTHA, Linn.

188 *M. hakka*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Remedium agricolarum in doloribus capitis.

CIII. ACYNOS, P. S. Thym.)

189 *A. siso*, Sieb. *Siso*, Japon. (v. v. h. b.)
Synon: Ocymum crispum, Th.
Variet: *b* Foliis purpurescentibus.
Usus: Herba tenera edulis, adulta adhibetur ad tingendum pulmenta rubra; semina condimento.

*190 *A. jegoma*, Sieb. *Jegoma*, Japon. (v. v. h. b.)
E seminibus exprimitur oleum, quo celebrata Japonica pluvialia sunt obducta.

ASPERIFOLIÆ.

CIV. LYTHOSPERMUM, Linn. (Gremil.)

191 *L. murasaki*, Sieb. *Murasaki*, Japon. (v. v)
Usus: Radix adhibetur ad purpureum tingendum.
Synon: Lythospermum arvense, Th. Fl.

SOLANEÆ.

CV. SOLANUM, Linn.

192 *S. esculentum*, R. S. *Nasubi*, Japon. (v. v.)

Se-

Sequentes ipse observavi varietates cultas:
a Fructibus ovatis. *Maruba-nasubi*, Japon.
b Fructibus oblongo ovatis *Naga-nasubi*, Japon.
Observat: Varietatem hanc novam descripsit speciem. nimirum *S. longum*, Clar. ROXBURGH, Fl. Indic.
c Fructibus globosis depressis sulcatis *Kintsjak-nasubi*, Japon.

Quarum varietatum baccæ primo atro purpureæ, sed maturæ constanter luteae; *Solanum ovigerum Dun; Solanum insanum*, Linn. (excepta varietate *b* baccis albis) idem esse ac quod sub *Solanum esculento* allegavi, quodque in Indiis, in China insulisque Japonicis inter obsonia tritissima positum!!!

193 *S. ovigerum*, R. S. (dua) var: *b Siro-nasubi*, Japon. (v. v.)
Baccae primo albae, maturæ luteæ.

194 *S. tuberosum*, P. S. (Pomme de terre) *Sijagatra-imo*, Japon. (v. v.)
Culta in provinciis *Nippon Kisokaidoo*, varietas tuberibus rubris. Quo tempore ac unde sit introductum S. *tuberosum* ignoro. Nomen ejus *Sijagatra-imo* in Bataviam insulae Javæ alludit.

CXVI. CAPSICUM, Linn. (Piment.)

195 *C. annuum*, Linn. *Tookaras*, Japon.
Planta tritissima in insulis Japonicis culta

ta, constanter annua ac herbacea. Sequentes offert varietates, a diversis forsan auctoribus tanquam species consideratas:

a Fructibus oblongis pendulis suberectisque rubris luteisve, (v. v.)

b Fructibus ovatis pendulis rubris (C. ovatum, D. C.?) (v. v.)

c Fructibus oblongis reflexis, pedunculis subgeminis (C. sinense, Jacq.) (v. v.)

d Fructibus oblongis erectis majoribus (v. v.)

e Fructibus globosis angulatis pedunculis solitariis. (C. milleri, R. S.?) (v. v.)

f Fructibus oblongis erectis minutis pedunculis subternis (v. v.)

In libris botanicis Japonensium depictas vidi praeterquam duas varietates:

g Fructibus globosis pedunculis aggregatis.

h Fructibus oblongis acuminatis subinflexis. (C. longum, D. C?)

CVII. PHYSALIS, Linn.

196 *Ph. alkekengi*, R. S. *Hoosuki*, Japon. (v. v. h. h.)

Fructus edulis ac pro magis habetur venalis.

CVIII. LYCIUM, Linn.

197 *L. barbarum*, Th. Fl. *Kuko*, Japon. (v. v. h. h.)

Fo-

Folia juniora edunt.

198 *L. Japonicum*, Th. *Hak'tsjooke*, Japon. (v. v. h. b.)

Pro sepibus vivis.

CIX, NICOTIANA, Linn. (Tabac.)

199 *N. Chinensis*, R. S. *Tabako*, Japon. (v. v. h. b.)

Annales Japonici tabako primum anno 1605 a Lusitanis esse introductum referunt, eoque ipso tempore eandem plantam Chinensibus, qui eam nominavere *Jen-soo*, id est, *herba fumanda*, fuisse allatam.

CONVOLVULEÆ.

CX. IPOMOEA, Linn.

200 *I. batatas*, Bl. K. W. (Batate.)

Ex insulis *Liukui* introducta ac in provinciis regni Japonici meridionalibus culta; unde nomen Japonicum *Liukiu-imo*. Ipse sequentes observavi varietates:

a Foliis cordatis anguloso dentatis, radicibus atro rubris. *Aka-imo* (Jedo *Gosju-gontsi* (Nagasaki.)

b Foliis cordatis anguloso dentatis, radicibus flavescentibus. *Siro-imo* (Jedo) *Kitsne-imo* (Nagasaki.

c Foliis cordatis quinquelobis trilobisque summis integerrimis. *Boke-imo* (Jedo) *Synon:* C. edulis, Th.

d Fo-

d Foliis cordatis integerrimis radice albescente. *Tonk'wa-imo* (Jedo) *Si-ro-imo* Nagasaki.)

201 *I. triloba*, Th. Fl. *Asagawo*, Japon. (v. v. h. b.)

Pro domibus vivis ac medici usus.

JASMINEÆ.

CXI. LIGUSTRUM, Linn.

202 *L. ibota*, Sieb. *Ibota*, Japon. (v. v. h. b.)

Vivit in hoc frutice insectum, de quo nobis Ill. MACARTNEY fecit mentionem, ceram per regnum Cochin-chinense quaesitam proferens. Ipse quoque in Japonia memoratum observavi insectum, quod *Asiracam*, Lam. cognovi atque sub *Asiraca ceraefera* descripsi. Quoque sub hoc coelo hujus cera usitata.

CXII. OSMANTHUS, Louv. Sieb.

203 *O. fragrans*, Sieb. *Mok'sen*, Japon. (v. v. h. b.)

Synon: Olea fragrans, Th.

*204 *O. Japonicus*, Sieb. *Hiraki-mok'sen*, Japon. (v. v. h. b.)

Arbores ob lignum ac flores fragrantes magni æstimatæ.

CXIII. FORSYTHIA, Vahl.

*205 *F. suspensa*, R. S. *Rengijoo*, Japon. (v. v. h. b.)

Pro domibus vivis.

GEN-

GENTIANEÆ.

CXIV. SWERTIA, Linn.

206 *S. rotata*, Th. Fl. *Senpuri*, Japon. (v. v.)
Egregium remedium agricolarum in morbis gastricis.

CXV. VILLARSIA, Vent.

207 *V. peltata*, R. S. *Zjunsai*, Japon. (v. v.)
Usus: Herba mucilaginosa in jusculis magni aestimata.

CXVI. VERONICA, Linn.

208 *V. anagallis*, R. S. *Kawatsisa*, Japon. (v. v.)
Herba edulis.

CXVII. DIOSPYROS, Linn.

209 *D. kaki*, Th. Fl. *Kaki*, Japon. (v. v. h. b.)
Clar: ONOLANSAN sequentes enumerat varietates:

a Goo'jo gaki, Japon.
b Hiragoneri, «
c Omuro gaki, «
d Tsjobono kaki, «
e Sikano gaki, «
f Budoo gaki, «
g Jenzu gaki, «
h Fude gaki, «
i Mino gaki, «
k Hatsjoosi gaki, «
l Ino kaki, «
m Saru kaki, «
n Tets kaki ac Kuro kaki, Japon.

Ipse sequentes in urbe *Nagasaki* vidi venales:

a Fukro tongoo, *b Zinen tongoo*, *c Tsira neri*, *d Sintoo kaki*, *e Maibos'*, *f Sinano kaki*, *g Jama kaki*, *h Kujama kaki*, *i Gosjo kaki*, *k Omandsjoo kaki* aliasque quasdam.

Quæ enumeratæ varietates aut in ipso regno Japonico oriundæ, aut e Corea, aut e China introductæ. Fructus crudi ut amittant acerbitatem, aqua ebulliente infunduntur atque recentes aut siccati inter praestantissima Pomanae Japonicæ dona ponuntur.

COMPOSITÆ.

CXVIII. CARDUUS, Linn.

210 *C. acaulis* (?) Th. Fl. *Noasami*, Japon. (v. v. h. b.)

Radix atque herba edulis.

CXIX. ARCTIUM, Linn.

211 *A. lappa*, P. S. *Koboo*, Japon. (v. v. h. b.)

Radices obsonium vulgatum. (!)

CXX. CARTHAMUS, Linn. (Carthame.)

212 *C. tinctorius*, L. E. *Kurenai*, Japon. (v. v. h. b.)

Flores tinctorii ac medici usus agricolarum.

E China introductus.

CXXI.

CXXI. ARTEMISIA, Linn. (Armoise.)

213 *A. Chinensis*, P. S. *Moksa*, Japon. (v. v. h. b.)

Ex herba præparatur *Moksa* celebrata.

CXXII. TUSSILAGO, Linn. (Pétasite.)

214 *T. petasites* ?) Th. Fl. *Fuki*, Japon. (v. v. h. b.)

Herba floresque edules ac medici usus in tussi.

*215 *T. Japonicum*, Th. *Tsuwafuki*, Japon. (v. v. h. b.)

In ulceribus luxuriantibus ab agricolis adhibentur folia recentia.

CXXIII. ASTER, Linn.

216 *A. scaber*, Th. *Sirajamagik*, Japon. (v. v. h. b.)

Herba edulis.

CXXIV. CHRYSANTHEMUM, Linn.

217 *C. coronarium*. Th. Fl. *Sjunkik'*, Japon. (v. v.)

Usus: Herba obsonium quaesitum.

218 *C. Indicum*, P. S. *Kik*, Japon. (v. v.)

Florum sertis coluntur idola; folia fumantur pro tabaco, sed rarius, ab agricolis.

CXXV. SONCHUS, Linn.

219 *S. Oleraceus*, Th. Fl. *Kesi-asami*, Japon. (v. v.)

Herba edulis.

CXXVI. LACTUCA, Linn. (Laitue)

220

220 *L. sativa*, Linn, *Tsisa*, Japon. (v. v.)
b. akatsisa, foliis purpurescentibus.
Quam ipse colui Lactuca affinis var: romanæ P. S.
Herba ubique magni aestimata.
CXXVII. LEONTODON, Linn. (Liondent.)
221 *L. taraxacon*, P. S. var: *b* Sinense. *Tanpopo*, Japon. (v. v.)
Herba atque radix edulis.
CXXVIII. PRENANTHES. Linn.
222 *P. humilis*, Th. Fl. *Nigana*, Japon. (v. v.)
Herba edulis.
CXXIX. PICRIS, Linn.
223 *P. Japonica*, Th. *Koosoorina*, Japon. (v. v. h. b.)
Herba tenera edulis.
CXXX. GNAPHALIUM, Linn.
224 *G. arenarium*, Th. Fl. *Motsibana*, Japon. (v. v. h. b.)
Flores admiscentur placentis; herbam fumari pro tabaco nobis Ill. THUNBERGIUS refert.

CUCURBITACEÆ.

CXXXI. BRYONIA, Linn.
225 *B. Japonica*, Th. *Aotsudsura*, Japon. (v. v. h. b.)
Caulis volubilis pro plectendis adhibetur corbibus diversisque utensilibus.

CXXXII

CXXXII. MOMORDICA, Linn.

*226 *M. charantia*, L. E. *Nigagori*, Japon. (v. v. h. b.)

Est vero *Cucumis verucosa*, quam Ill. THUNBERGIUS descripsit.

Poma adhuc immatura pulmento admiscent ob virtutem stomachicam.

227 CXXXIII. LUFFA. var. *L. foetida*, Bl. K. W. *Hetsima*, Japon. (v. v.)

Usus: Pepo adhuc immaturus comeditur habeturque ab agricolis remedium resolvens; maturatae tela celutosa lignosa pro penicillis adhibetur.

CXXXIV. CUCUMIS, Linn. (Concombre.)

228 *C. melo*, P. S. *Makwauri*, Japon.

* Variet: *a Asiuri*, Japon.

* « *b Kwasuri* «

Uterque pepo saporis grati ac aromatici.

229 *C. sativus*, P. S. *Ki-uri*, Japon.

E China introductus.

*230 *C. conomom*, Th. *Tsuke uri*, Japon. (v. v. h. b)

Varietates Japonicæ:

- *a Tsuke-uri*, (v. v.)
- *b Siro-uri*, (a. I.)
- *c Ao-uri*, (a. I.)
- *d Kwatei*, (v. v.)

Usus: « Fructus cerevisiæ Japonicæ, ex « oriza confectæ, faecibus condiuntur et sub « nomine *Nalatsuge* (rarius *Konomon*) diven-

«venduntur, crebrumque hoc coelo obsonium «est." Quæ Ill. THUNBERGII verba attestor. Varietas, *dKwatei* nimirum, laudatum a medicis suppeditat emetocum, (pedunculi nimirum peponis adhuc immaturi), quod exclusive in provincia septentrionali *Jetsizen* optimae dicitur indolis.

CXXXV. CUCURBITA, Linn. (Courge.)

Quod genus sequentibus sectionibus dividendum studui:

Sect. A. *Lagenaria*, Sieb. (Calebassier.)

231 *C. lagenaria*, L. E.

Varietates Japonicæ.

a Pepone pyriforme. *Hisago*, Japon.

b Pepone elavato elongato. *Nagahisago*, Japon.

c Pepone versus petiolem attenuato. *Juhisago*, Japon.

d Pepone medio constricto. *Nigahisago*, Japon.

Usus: Variet. *a c d* pro diversis adhibentur utensiliis, pro lagenis; variet. *b* in jusculis frequens editur.

Sect. B. *Tookwa*, Sieb.

*232 *C. hispida*, Th. *Tookwa*, *Kamouri*, Japon.

Varietates:

a Pomis rotundatis.

b Pomis oblongis.

Po-

Poma in jusculis cocta.

Sect. C. *Citrullus*, (Citrouille)

233 *C. citrullus*, P. S. *Suikwa*, Japon.

b. Variet. carne albo*Siro suikwa*, Japon.

Poma ubique cruda per aestatem quaesita.

Sect: D. *Pepo.*

234. *C. pepo*, P. S.

Varietates observavi sequentes:

a *Booburа*. Pepone sphaerico utrinque depresso sulcato glabro luteo. *Sijnon*. C. maxima, DUCH in Lam. *Enc. Bot.*

b Pepone pyriforme luteo. *Kintookwa*, Japon. (e China)

c Pepone sphaerico utrinque depresso verucoso. (e China)

In jusculis frequens cocta sunt poma eorumve pulpa.

CXXXVI. TRICHOSANTHES. Linn.

*235 *T. cucumerina*, Th. Fl. *Tenk'hafun*, Japon. (v. v. h. b.)

Adhibetur radix ab agricolis in exanthematibus.

RUBIACEÆ.

CXXXVII. GARDENIA, Linn.

236 *G. florida* (?) Th. Fl. *Kutsinasi*, Japon. (v. v. h. b.)

Fructus tinctorius.

*237 *G. radicans*, Th. *Kokutsinasi*, Japon. (v. v. h. b.)

Pro septis lacuum vivis.

CA-

CAPRIFOLIAE.

CXXXVIII. LONICERA, Linn.

238 *L. Japonica*, Th. *Nindoo*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Stipites ab agricolis in syphili inveterata optimum praedicantur remedium.

CXXXIX. SAMBUCUS, Linn.

239 *S. pubescens*, R. S. *Tadsu*, Japon. (v. v. h. b.)

Folia adhibentur in vulneribus. *Synon:* sambucus nigra, Th. Fl. ac sambucus racemosa, R. S.

CXL. VITIS, Linn. (Vigne.)

240 *V. Vinifera*, R. S. *Budoo*, Japon.

Duas observavi varietates:

a Japonica, Sieb.

b Jezoensis, Sieb.

Prior in meridionalibus, posterior fructibus nigris in borealibus provinciis culta. Edunt uvas, praeparandi vini ceterum ignavi; quod ipse ex uvis Japonicis praeparavi vinum, cum levi vino albo rhenano id comparaverim, me persuasum habens, vineas sub hoc coelo bene successuras.

*241 *V. flexuosa*, Th. *Nobudoo*, Japon. (v. v. h. b.)

Sponte ubique crescit, fructibus parvis nigris sapidis onusta.

UM-

UMBELLIFERAE.

CXLI. ARALIA, Linn.

*242 *A. edulis*, Sieb. *Udo*, Japon. (v. v. h. b.)

Radix edulis. *Sijnon:* Aralia cordata, Th. *Observat.* Ab Ill. THUNBERGIO nomen datum commutare coactus fueram, hac specie non foliis simplicibus sed compositis gaudente, foliolis ideo tantum et quidem rarius cordatis.

243 *A. pentaphylla*, Th. *Wukogi*, Japon. (v. v. h. b.)

Folia tenera edunt.

CXLII. PANAX, Linn. (Genseng.)

244 *P. quinquefolia*, Linn. (R. R.) *Ninzin*, Japon.

a Coreensis, Sieb. *Tsjoosen-ninzin*, Japon. (a J.)

b Japonica, Sieb. *Josino-ninzin*, Japon. (v. v.)

a. a. Fructibus rubris.

b. b. Fructibus apice nigris.

c. c. Fructibus flavis.

Quae varietates in hortis cultae (*a*) ac in montibus collectae (*b*) illis tamen, quae ex ipsa Corea ac America importantur, longe inferiores.

CXLIII. HYDROCOTYLE, Linn.

245 *H. Asiatica* (?) Th. Fl. *Tsidome-gusa*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Ab agricolis adhibetur in haemorrhagiis.

CXLIV. APIUM, Linn. (Persil.)

246 *A. ternatum*, R. S. *Tooki*, Japon. (v. v. h. b.)

Herba edulis ac medici usus.

CXLV. MEUM, Tourn.

247 *M. foeniculum*, Spreng. *Daiwakjoo*, Chin.

Planta e China introducta pro condimento, rarius a Japonensibus, frequens a Chinensibus usitata.

CXLVI. CORIANDRUM, Linn. (Coriandre.)

248 *C. sativum*, R. S. *Kojendoro*, Japon. *Kusuisi*, Chin. (v. v. h. b.)

Planta e China introducta ac rarius in hortis culta.

CLXVII. DAUCUS. Linn. (La carotta.)

249 *D. carotta*, R. S. *Ninsin*, Japon. (v. v.)

Usus: Ubique culta; e Tartaria introducta dicitur.

CXLVIII. PEUCEDANUM, Linn.

250 *P Japonicum*, Th. *Booki*, Japon. (v. v. h. b.)

Herba tenera edulis.

CXLIX. SANICULA, Linn.

251 *S. Japonica*. Sieb. *Mitsubaseri*, Japon. (v. v. h. b.)

Synon: Sanicula Canadensis, Th. Fl. Herba edulis.

CL. ANETHUM, Linn.

252 *A. graveolum*; Linn. *Inondo*, Japon. (v. v. h. b).
Rarius pro condimento in hortis cultum.

253 CLI. SELINEA, (Gen.?) *Bijakusi*, Japon. (v. v. h. b.)
Colitur in usum officinarum.

254 CLII. SELINEA, (Gen. ?) *Senkjo*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus : Præcedentis.

255 CLIII. SELINEA, (Gen. ?) *Hatsisjoosoo*, Japon. (v. v.)
Radicem hujus plantæ in insula *Hatsijoo* ad præparandum sericum, quo celebratum pannum sub nomine *Hatango* conficitur, adhiberi mihi relatum. Plantam in h. b. introduxi, data occasione, experimentum simile facturus.

SAXIFRAGEÆ.

CLIV. HYDRANGEA, Linn. (Hydrangelle.)

*256 *H. Thunbergii*, Sieb. *Amatsja*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus : E foliis junioribus præparatur infusum theæ.

THEREBINTHACEÆ.

CLV. RHUS, Linn.

*257 *R. Javanicum*, Th. Fl. (Sumai) *Fusihoki*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus : Gallæ, quas profert arbor, incolis

lis *fusi* dictae, ad nigrum adhibentur tingendum.

*258 *R. vernix*, Th. Fl. (arbre du vernis) *Urusinoki*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Arbor vernicem Japoniae selectam stillans, praesertim in provincia *Kusju* quaesitae qualitatis.

*259 *R. succedaneum*, Th. Fl. (arbre du cire) *Hase*, Japon. (v. v. h. b.)
a Hase.
* *b Kurohase.*
Arbor, quae ceram vegetabilem pro candelis fundendis profert.

CLVI. ZANTHOXYLON, Linn.

260 *Z.* (?) *Kibada*, Japon. (v. v. sine fructu floreque.)
Usus: Lignum ad luteum tingendum maxime usitatum. Cortex habetur febrifugus.

CLVII. FAGARA, Linn. (Poivrier du Japon.)

261 *F. piperita*, Th. Fl. *Sansjoo*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Herba tenera fructusque pro condimento.

RHAMNEÆ.

CLVIII. ZIZYPHUS, Tourn. (Jujube.)

*262 *Z. nats'me*, Japon. *Nats'me* vulgo dictus (v. v. h. b.)
Secundum auctoritatem Clar. ONOLANSAN (Bot. Jap.) sequentes in Japonia colun-

luntur varietates ac forsan potius species, quas citandas putavi:

a Nats'me ;
b Kukuri-nats'me ;
c Nivu-nats'me ;
d Siro-nats'me ;
e Kara-nats'me.

Fructus edulis ac medici usus.

CLIX. HOVENIA, Th.

*263 *H. dulcis*, Th. *Kenponasi*, Japon. (v. v.) Arboris sane e China introductæ prosperoque sub hoc coelo vigentis pedunculi imo sapidi comeduntur.

CLX. ILEX, Linn. (Houx.)

*264 *I. latifolia*, Th. Fl. *Tarajoo*, Japon. (v. v. b. b.)

265 *I. integra.* Th. *Kurogane-motsi*, Japon. (v. v. h. b.)

266 *I. rotunda*, Th. *Motsinoki*, Japon. (v. v.) Quarum ramuli elegantes fructiferi idolorum exornant sedes.

CLXI. EVONIMUS, Linn. (Fusain.)

*267 *E. majumi.* Sieb. *Majumi*, Japon. (v. v. h. b.)

Pro sepibus vivis. *Sijnon :* E. Europæus, Th. Fl.

*268 *E. alatus*, Sieb. *Onimajumi*, Japon. (v. v. h. b.)

Quoad usum fruticem hanc in verba Ill. THUNBERGII allegavi. *Sijnon:* Celastrus alatus, Th.

* 269

*269 *E.* (?) *Japonicus*, Th. *Masaki*, Japon. (v. v. h. ℔.)
Pro sepibus vivis.

BERBERIDEÆ.

CLXII. NANDINA, Th.
*270 *N. domestica*, Th. *Nanten*, Japon. (v. v. h. ℔.)
Domiciliorum furicolarum custos frutex.

ANONEÆ.

CLXIII. KADSURA, DC.
*271 *K. Japonica*, DC. P. *Binkadsura*. Japon. (v. v. h. ℔.)
E stipitibus foliisque praeparatur mucilago ad chartam conficiendam ac pro lavacro capillorum ubique usitatus.
CLXIV. MAGNOLIA, Linn. (Magnolier.)
272 *M. hoonoki*, Japon. (v. v. h. ℔.)
Usus: E ligno conficiuntur gladiorum vaginæ, carbones ad laevigandum lignum æsque adhibentur.
CLXV. ILLICICIUM, Linn. (Bavian.)
*273 *I. Japonicum*, Sieb. *Sikimi*, Japon. (v. v. h. ℔.)
Ramuli florentes idolorum coronant sedes.
Sijnon: Illicicium anisatum. Th.

MELICEÆ.

CLXVI. MELIA, Linn.

274 *M. azederach*, Th. Fl. *Sendan*, Japon. (v. v. h. b.)
„E fructibus exprimitur oleum”, (Thunb.) id quod ignoro, sed fructus in variolis ac corticem in vermibus ruricolis esse remedium, mihi relatum.

SAPINDEÆ.

CLXVII. SAPINDUS, Linn. (Sevonnier.)
*275 *S. mukurosi*, Gärt. *Mukurosi*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Fructus adhibetur ad lavandum loco saponis.

CRUCIFERÆ.

CLXVIII BRASSICA, Linn. (Choux.)
276 *B. Chinensis*, DC. P. *Na*, Japon. (v. v. cult. in h. b.)
Varietates:
a Na, *b Kiona*, *c Toona*.
E China antiquissimis temporibus allata, herba cruda salsaque crebrum obsonium, e seminibus oleum exprimitur pro lucernis.
277 *B. Orientalis*, Linn. *Abrana*. Japon. (v. v. cult. in h. b.)
Variet: *a Murasakina*, *b Motsina*.
E seminibus oleum exprimitur usitatissimum.
278 *B. rapa*; DC. P. *Kab'na*. Japon. (v. v. cult. in h. b.) Co-

Copiose colitur.

279 *B. saruna*, Japon. (v. v.)
Ad oleum exprimendum rarius culta species.

280 *b Mizuna*, Japon. (v. v.)
Herba edulis.

CLXIX. SINAPIS, Linn. (Moutarde.)

281 *S. Chinensis*, DC. P. *Takana*, Japon. (v. v. cult. in h. b.)
Varietates cultæ.

a Takana, *Sÿnon.* S. integrifolia, DC. P.
b Tsisa takana.
c Karasi.

Quae varietates ob herbam, quam adhuc teneram comedunt, magis vero ob semina pro condimento tritissimo ubique coluntur.

Observat: Omnes haud dubie Brassicæ species ac Sinapis e China oriundae.

CLXX. RAPHANUS, Linn. (Radis.)

Sect. I. *Raphanus*, Linn. DC. P. A. *Radicula.*

282 *R. sativus*, Linn. *Daikon.* Japon.
Anceps haesito ne varietates quasdam Japonenses proprias potius dicam species; sequentes tam vivas tam bene delineatas observavi: variet. *b. oblongæ*, DC. P.

a Miasige daikon; b Sakurasima daikon; c Kurahasi daikon; d Hesumi daikon; e Mu-

e Murasaki daikon; f Nats' daikon; g Minoharu daikon; h Sank'wats daikon.

Variet. *a rotundae*. DC. P.

a Kusuhata daikon; b Karami daikon;

Adnotatu dignæ duæ insuper sunt varietates:

a Radice tenui elongata, 3 4 pedum longa (v. s.), *Hadano daikon* dicta.

b Radicibus faciculatis, *Tako daikon.*

Raphanus omnium sane obsonium in hoc regno præstantissimum, crudus, coctus, salsus, conditus, sîccatus, diveısisque praeparatus modis ruricolae principisque feıtur in coenam.

CLXXI. CARDAMINE, Linn. (Cresson.)

283 *C. scutata*, Th. *Tagarasi*, Japon. (v. v.) Herba edulis.

CLXXII. CAPSELLA, Vent. (Bousse a beıger.)

284 *C. pursa pastoris*, DC. P. *Nats'na*, Japon. (v. v.) Herba edulis.

CLXXIII. TLASPI, Dill. Scot. *Nomisma*, DC.

285 *T. arvense*, Linn. *Danbai-utsiba*, Japon. (v. v.)

Herba edulis.

CLXXIV. COCHLEARIA, Linn.

286 *C.* (?) *wasabi*, Japon. (v. v.)
Pro condimento.

PAPAVEREAE.

CLXXV. PAPAVER, Linn. (Pavot.)

287 *P. somniferum*, Linn. *Kesi*, Japon. (v.v.)
a nigrum; *b* album.
Usus: Herba tenera seminaque eduntur; præparatur quoque ab asseclis quibusdam scientiarum nostrarum e succo stillante opium, quod vero sub hoc coelo vix patriam surrogat virtutem.

RANUNCULEÆ.

CLXXVI. POEONIA, Linn. (Poeonie.)
Sect. Moutan, DC.

288 *P. moutan*, DC. P. *Botan*, Japon. (v. v. h. b.)
Sect. Poeonia, DC.

289 *P. albiflora*, DC. P. *Sjak'jak*, Japon. (v. v. h. b.)
Colitur utraque species tam ob flores speciosos tam ob radices, quæ in usum officinarum colliguntur.

LEGUMINACEÆ.

CLXXVII. DOLICHOS, Linn. (Dolic.)

290 *D. lablab*, Linn. *Ingenmame*, Japon. (v. v. cult. in h. b.)

a Floribus purpureis seminibus nigris. *Sijnon*. D. cultratus, Th. ac D. purpureus, Linn.

b Floribus albis seminibus albis, *Sijnon*. D. albus, Lour.

Legumina adhuc tenera comeduntur.

291 *D. Incurvatus*, Th. *Natamame*, Japon. (v. v. cult. in h. b.)

a Floribus purpureis seminibus roseis;

b Floribus albis seminibus albis.

Rarius cultum legumen.

292 *D. umbellatus*, Th. *Sasage*, Japon. (v. v. cult. in h. b.)

a Seminibus roseis leguminibusque pendulis, *Sasage*, Japon.

b Seminibus nigris leguminibusque pendulis, *Kurosasage*, Japon.

c Seminibus nigris leguminibusque erectis. (an prop. spec.?)

Legumina seminaque quaesita.

293 *D. hassjoo*. Japon. *Hassjoomame*, Japon. (v. fructus.)

Rarius culta species.

*294 *D. hirsutus*, Th. *Kudsu*, Japon. (v. v. h. b.)

Planta sponte crescens linteum, amylum, funes, pabulumque equorum profert. Legumina ejus valde hirsuta Dolichique prurientis æmula haud dubie hoc remedium vermifugum surrogare possent.

*295 *D.* (?) *polystachyos*, Th. Fl. *Fusi*, Japon. (v. v. h. b.)
Usus: Pro domibus vivis, funibus, linteoque usitatus.

CLXXVIII. SOOJA, Moench. Sieb. (Sooja du Japon.)

296 *S. Japonica*, Sieb. *Sooju* vulgo *Daisu*, Japon.
Varietates quas ipse colui:
- *a* Seminibus albis. *Daisu*, Japon.
- *b* Seminibus albo fuscis. *Tobimame*, Japon.
- *c* Seminibus fuscis. *Sinsjumame*, Jap.
- *d* Seminibus nigris globosis. *Kuromame*, Japon.
- *e* Seminibus nigris compressis. *Kurotokorosun*, Japon.
- *f* Seminibus viridibus. *Awomame*, Jap.

Usus: Omnium sane leguminacearum in insulis Japonicis usu tritissima ad præparata sub nomine *Sooju*, *Miso*, *Toafu* aliaque usitata. Quas enumeravi varietates quoad usum plane sunt diversæ, quare ipsas suo tempore species pronuntiabo proprias. Praesertim id in variet. *d*, *e* ac *f* alludere volo.

297 *S. nomame*, Sieb. *Nomame* ac *Jawaraketsmai*, Japon. (v. v.)
Plantae sponte crescentis folia adhuc tenera pro potu Theae colliguntur.

CLXXIX.

CLXXIX. PHASEOLUS, Linn. (Haricot.)

298 *P. vulgaris*, L. E. *Bizinmame*, Japon.
Coluntur varietates:
a Seminibus albis. *Sirotorukusun*, Japon.
b Seminibus rubris. *Akasasage*, Jap.
c Seminibus atro virentibus. *Aosasage*, Japon.
d Seminibus nigris. *Kurotorukusun*, Japon.
Rarius in Japonia cultum legumen.

299 *P. atsuki*, Japon. (v. v. cult. in h. b.)
Variet. *b ooatsuki*, Japon.
Exstant praeterquam varietates diversae magnitudinis ac serendi temporis.
Legumen ubique cultum; semina orizae sive hordei granis intermixta diebus eduntur festis habenturque remedium diureticum.

300 *P. bundoo*, Sieb. *Bundoo* sive *Futanarimame*, Japon. (v. v. cult. in h. b.)
Seminnm germina arte elicita nomine *Mojasi* quaesitum praebent obsonium.

CLXXX PISUM, Linn. (Pois.)

301 *P. sativum*, Th. Fl. *Jendoo*, Japon. (v. v.)
Legumina tenera ac semina comedunt matura.

CLXXXI. VICIA, Linn. (Vesce.)

302 *V. faba*, Th. Fl. *Soramame*, Japon. (v. v.) *b Ja-*

b Jamatomame, Japon. (v. fructus.)
Obsonium ubique vulgatum.
CLXXXII. MEDICAGO, Linn.
303 *M. polymorpha*, Th. Fl. *Mumakojasi*, Japon. (v. v.)
Pro pabulo equorum.
CLXXXIII. ARACHIS, Linn. (Pistache de terre.)
304 *A. hypogaea*, L. E.
Variet. *a Asiatica*, Lour. *Bakkwasei*, Japon.
CLXXXIV. GLYCYRRHIZA, Linn. (Reglisse.)
305 *G. Kansoo*, Japon. (v. v. sine flore.)
E China introducta rarius et quidam in provinciîs insulae *Sikok'* culta.
CLXXXV. MIMORSA, Linn.
306 *M. arborea*, Th. Fl. *Nemunoki*, Japon. (v. v. b. b.)
Sponte in sylvis pactis Japoniae meridionalis frequens ab agricolis ad aggeres littusque muniendum culta.

AURANTIACEÆ.

CLXXXVI. AEGLE, Corr. act. Soc. Linn.
*307 *A.* (?) *serpiaria*, DC. P. *Gedsu*, Japon. (v. v. h. b.)
Omnium sane fruticum ad sepes vivas aptissimus.
CLXXXVII. CITRUS, Linn. (Oranger.)

*Pe-

* Petiolis nudis.

*308 *C. medica*, DC. P.

b Junos, Sieb. *Junos* sive *Juzu*, Japon. (v. v. h. b.)

*309 *C. nobilis*, Lour. (DC.) (v. v. h. b.)

Varietates exstant in Japonia diversae, quae vero duabus comprehenduntur sectionibus:

a Mikan, cortice pomorum crassiori;

b Koozi, cortice pomorum leviori.

Quarum ipse vidi venales: *a Nagasima-mikan*; *b Ma-mikan*; *c Tatsibana*; *d Wasekoosi*; *e Sirokoosi*, etc. etc.

* * Petiolis subnudis.

*310 *C. Japonica*, Th. *Kinkan*, Japon. (v. v. h. b.)

*311 *C. margarita*, Lour. (?) *Tookinkan*, Jap. (v. v. h. b.)

* * * Petiolis alatis.

312 *C. decumana*, Bl. K. W. *Sjakatra-Sjabon*, Japon. (v. v. h. b.)

*313 *C. sabon*, Sieb. *Sjabon*, Japon. (v. v. h. b.)

*314 *C. daidai*, Sieb. *Daidai*, Japon. (v. v. h. b.)

*315 *C. toomikan*, Japon. (v. v. h. b.)

Species dubia.

316 *C. kunep*, Japon. (v. fructus.)

Allegatae citri species ac varietates e China in Japoniam sunt introductæ, et quidem anno ante Ch. n. 33, quo per principem

Co-

Coreensem legatum ad imperatorem Japonicum primo sunt oblatae. Ipse nusquam citri speciem sponte crescentem hucusque in Japonia observavi, id quod assertum Ill. AL. DE HUMBOLDT, qui in Americae regionibus aequinoctialibus ne unum sponte crescentis citri indagavit vestigium, confirmare videtur, Chinam citri patriam pronuntians.

CLXXXVIII. CLEYERA, Th.

317 *C. Japonica*, Th. *Mokokf*, Japon. (v. v. h. b.)

*318 *C. Kaempferiana*, DC. *Sakaki*, Japon. (v. v. h. b.)

Utraque arbor penatibus sacra.

CLXXXIX. EURYA, Th.

*319 *E. Japonica*, Th. *Hisakaki*, Japon. (v. v.)

Variet. *a multiflora*, Sieb. (v. v.)
b parviflora, Sieb. (v. v.)
c hortensis, Sieb v. v.

Fructus adhibentur tinctorii.

GERANIA.

CXC. OXALIS. Linn.

320 *O. corniculata*, Th. Fl. *Suimonogusa* sive *Katabami*, Japon. (v. v.)

Herba edulis.

CXCI BALSAMINA, Riv.

321 *B. hortensis*, DC. *Tsunigurenai*, Japon. (v. v.)

MAL-

MALVACEÆ.

CXCII. MALVA, Linn. (Mauve.)

Sect. I. Malvastrum.

322 *M. Mauritiana*, DC. P. *Seniawoi*, Jap. (v. v. h. b.)

Usus: Pro mucilagine.

CXCIII HIBISCUS, (Gaimauve.)

323 *H. manihot*, DC. P. *Tororo*, Japon. (v. v. h. b.)

Pro mucilagine ad præparandam chartam.

324 *H. Syriacus*, DC. P. *Siromukuge*, Jap. (v. v. h. b).

Flores ab agricolis adhibentur in dysenteria.

CXCIV. GOSSYPIUM, Linn. (Cotonier.)

325 *G. herbaceum*, Th. Fl. *Wata*, Japon. (v. v.)

Japonenses dividunt Gossypium herbaceum in varietates praecociores ac serotinas, quae nomine veniunt *Wase-wata* ac *Okude-wata.* Praeterea exstat varietas floribus rubris, quae Japonensibus *Murasakihana-wata*, ac altera lana flavescente, quae *Tsja-wata* dicta. Priorem autoritate Ill. ONOLANSAN allegavi, posterioris semina lana flavescente vidi.

Gossypium a Lusitanis in Japoniam introductum in tanta imperii populationo praecipuam pro linteis exhibens materiam inter plantas oeconomicas maximi momenti jam nunc est ponendum.

CXCV. THEA, Linn.

*326 *Th. Chinensis*, DC. P. *Tsja*, Japon. (v. v. h. b.)

a viridis. (v. v.)

Ubique cultus frutex, sed seminibus tantum autumno satis propagandus.

b bohea.

E China adducta rarius in hortis colitur. (v. v. h. b.)

CXCVI. CAMELLIA, Linn.

*327 *C. Japonica*, DC. P. *Tsubaki*, Japon. (v. v. h. b.)

Floribus constanter rubris simplicibus florens sylvarum decus vernum; culta plenis versicoloribusque floribus botanophilis cura. Frequens e seminibus exprimitur oleum ad unguentum capillorum.

328 *C. sasank'wa*, Th. *Sasank'wa*, Japon. (v. v. h. b.)

Sponte cultaque ubique venit; folia adhuc tenera rarius pro potu Theæ, semina vero in usum præcedentis collecta.

CXCVII. PENTAPETES, Linn.

329 *P. phaenicia*, DC. P. *Itsibi*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Cortex pro funibus praeparatur.

TILIACEÆ.

CXCVIII. ELÆOCARPUS, Linn.

*330

*330 *E. Japonicus*, Sieb. *Tsukunoki* vel *Ha-bori*, Japon. (v. v.)
Exprimere oleum e nucleis arboris in provinciis meridionalibus frequentioris illius olivarum æmulum, mihi nuper relatum.

CARYOPHYLLEÆ.

CXCIX. ALSINE, Linn.
331 *A. medica*, P. S. *Hakobe*, Japon. (v. v.)
Habetur planta trivialis ab agricolis antiscorbutica.
CC QUERIA, Linn.
332 *Q. trichotoma*, Th. *Akane*, Jap. (v. v.)
Adhibetur rubiae nostratis ad instar tinctoria.

PORTULACEÆ.

CCI PORTULACA, Linn.
333 *P. oleracea*, P. S. *Suberihiju*, Japon. (v. v.)
Herba edulis.

MYRTEÆ.

CCII. MYRTUS, Linn.
*334 *M (?) laevis*, Th. *Kuroki*, Japon. (v. v.)
Ramulis semper virentibus penatum sedes, quas dicunt *Gohei*, adumbratæ.
CCIII. PUNICA, Linn. (Grenadier.)

335 *P. granatum*, P. S. *Sakuro*, Jap. (v. v. h b.)

Observavi varietates duas:

a Caule arboreo foliis deciduis;

b Caule fruticoso foliis subperennantibus.

Poma eduntur ac tinctoria adhibentur.

CCIV. DEUTZIA, Th.

*336 *D. scabra*, Th. *Utsugi.*, Japon. (v. v. h. b.)

a Floribus simplicibus;

b Floribus plenis.

Usus: Folia ad lævigandum lignum.

SEDEÆ.

CCV. SEDUM, Linn.

*337 *S. telephioides*, P. S. *Benkusoo*, Japon. (v. v. h. b.)

Adhibetur ab agricolis in hæmorrhagiis.

ROSACEÆ.

CCVI. ROSA, Linn.

*338 *R. multiflora*, Th. *Iwara*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Lignum adhibetur tinctorium.

CCVII. RUBUS, Linn. (Ronce.)

* Foliis integris.

339 *R. incisus*, Th. *Too-itsigo*, Japon. (v. v. h. b.) E China.

340 *R. trifidus*, Th. (v. v.)
E China.

341 *R. palmatus*, Th. *Ki-itsigo*, Japon. (v. v. h. b.)

342 *R. Molucanus*, Th. Fl. *Fuju-itsigo*, Jap. (v. v. h. b.)

*** Foliis compositis.

343 *R. triphyllus*, Th. *Nawasiro-itsigo*, Jap. (v. v. b. h.)

344 *R. idaeus*, (?) Th. Fl. *Kusa-itsigo*, Jap. (v. v.)

345 *R. tokkura*, Japon. *Tokkuri-itsigo*, Jap. (v. s.)
E China.
Quae species tam cultæ tam sponte crescentes fructus proferunt, quarum cultarum Rubus incisus, ac sponte crescentium Rubus palmatus ac idæus (?) maxime quæsitus.

CCVIII. SPIRÆA, Linn.

346 *S. chamaedrifolia*, Th. Fl. *Iwagasa*, Japon. (v. v. h. b.)

*347 *S. Thunbergii*, Sieb. *Jukijanagi*, Jap. (v. v. h. b.)
Syjnon. S. erenata, Th. Fl. non vero S. erenata, Pallàs.

348 *S. Japonica*, Sieb. *Kogomebana*, Japon. (v. v. h. b.)
Elegantes frutices ubique pro sepibus vivis culti.

CCIX.

CCIX. PYRUS, Linn. (Poirier.)

349 *P. communis*, L. E. *Nasi*, Japon.
Varietates observavi sequentes:
a Aestivalis: Foliis ovatis acutis glaberrimis, pomis globosis feruginео punctatis;
b Autumnalis: Foliis ovatis acuminatis glaberriusculis, pomis globosis, ferugineo punctatis.
c Hiemalis: Foliis ovatis subtus ramulisque junioribus, rugoso tomentosis, pomis ovatis ferugineo punctatis.
Poma, quae vidi e China adducta, vix a Japonicis diversa, pyrum communem jam ubique per Japoniam vulgatum illinc esse introductum, testantur.

350 *P. malus*, L. E. *Ririgo*, Japon. (v. v.)
Praecedenti rarius culta.

*351 P. *baccata*, Th. Fl.
Fructus vix edulis.

CCX. CYDONIA, Tourn. (L. E.) (Cognassier.)

352 *C. cydonia*, P. S. *Marumiro*, Japon. (v. v. h. b.)
Rarius culta.

353 *C. Sinensis*, L. E. *K'warin*, Japon. (v. v. h. b.)
Fructus edulis.

*354 *C. Japonica*, P. S. *Kaidoo*, Japon.
Sequentes in hortis coluntur varietates:

a Flo-

a Floribus roseis, *Tosimi-kaidoo*, Jap. (a. J.)

b Floribus puniceis, *Nankin-kaidoo*, Japon. (v. v. h. b.)

Quae species enumeratae omnes e China in Japoniam sunt introductae.

CCXI. SORBUS, Linn.

355 *S. Japonica*, Sieb. *Urasironoki*, Japon. (v. s.)

Sponte venit in montibus insulae *Nippon*, ubi fructus salsos vidi venales.

CCXII. MESPILUS, Linn.

*356 *M. Japonica*, Th. *Biwa*, Japon. (v. v. h. b.)

Arbor ob fructus sapidos in meridionalibus Japoniae provinciis culta, haud dubie e China est introducta.

CCXIII. AMYGDALUS, Linn. (Pecher.)

357 *A. persica*, P. S. *Momo*, Japon.

Sequentes observavi varietates:

a *Dsuwai-momo*. Fructibus levibus;

b *Ke-momo*. Fructibus tomentosis;

c *Hiteo*. Floribus plenis puniceis;

d *Siro-momo*. Floribus plenis albis;

e *Genpeitoo*, Floribus variegatis.

Vix credibilis incolarum mos, quoscumque fructus adhuc immaturos consumendi, persicis quoque ceterum bene provenientibus omnem aufert saporem.

CCXIV. PRUNUS, Linn. (Prunier.)

*Cerasus, P. S. *358

*358 *P. donarium*, Sieb. *Sakura*, Jap. (v. v. h. b.)
Ad templa celebrata inque hortis frequens culta florum præsertim plenorum formositate omnium amygdalearum longe princeps.

359 *P. Jamasakura*, Japon. (v. v. h. b.)
Lignum exclusive in *usum xylographorum* versum, cortex pro diversis utensilibus ac fructus a pueris colliguntur.

*360 *P. itosakura*, Sieb. *Itosakura*, Japon. (v. v. h. b.)
Cerasus ramulis pendulis florentibus adornans idolorum sacra.

** Prunus, P. S.

361 *P. domestica*, P. S. *Zumomo*, Japon.
Sequentes exstant varietates:
a Zumomo. Fructibus globosis rubris (v. v. h. b.)
b Awozumomo, Fructibus globosis viridibus. (v. v. h. b.)
c Sirozumomo. Fructibus globosis flavescentibus. (v. v. h. b.)
E China est introducta.
Crudi salsive crebro consumuntur fructus.

*362 *P. tomentosa*, Th. *Kosura*, Japon. (v. v. h. b.)

*363 *P. Japonica*, Th. *Niwamume*, Japon. (v. v. b. h.)
Utriusque fructus edulis. CCXV.

CCXV. KERIA, DC.

*364 *K. Japonica*, DC. P. *Jamabuki*, Japon.
Varietates:
a Floribus simplicibus;
b Floribus plenis;
c Floribus simplicibus foliis argentatis.

365 *K. tetrapetala*, Sieb. *Sirojamabuki*, Japon. (v. v. h. b.)
Utraque species pro sepibus vivis colitur.

CCXVI. ARMENIACA, P. S.

366 *A. vulgaris*, P. S. *Ans'*, Japon. (v. v.)
Fructus bene proveniunt sub hoc coelo.

*367 *A. mume*, Sieb. *Mume*, Japon. (v. v. h. b.)
a Floribus simplicibus plenisque niveis;
b Floribus simplicibus plenisque roseis rubrisve.

Innumeræ hujus præcedentisque coluntur varietates, ob flores speciosos magni æstimatæ. Ceterum arbor ubique colitur, fructibus, qui miso condiuntur, obsonium vulgatum, corticeque pigmentum idoneum incolis praebens.

ADDENDA QUÆDAM.

368 CCXVII. GRAMINEA, *Makomo*, Japon. Frumentum pro farina in provinciis septentrionalibus *Cosjuu* ac *Mino* cultum. (a. J)

369 CCXVIII. PALMA, *Tsuku*, Japon.

Colitur in provincia *Satzuma*, quo e stipulis illis Chamero excelsæ similibus funes diversaque præparantur utensilia. (v. v. h. b. sine flore.)

CCXIX VIBURNUM, Linn.

370 *V. Kanbok*, Japon. (v. v. h. b.)

Conficiuntur quæsiti ad purificandos dentes penicilli e fruticis ligno.

CCXX. BAUHINIA, Linn.

*371 *B. scandens*, P. S. *Bodaisju*, Japon. (v. v. h. b.)

Semina adplicantur pro orbiculis ad preces.

CCXXI. BOEHMERI, Jacq.

*372 *B. Janagi-itsigo*, Japon. (v. v. h. b.)

Fructus edulis.

*373 *Lilium tigrinum*, Curtis. *Onijuri*, Japon.

Radix bulbosa edulis.

*374 *Citrus aurantium*, DC. P. *Too-mikan*, Japon. (v. v.)

375 *Citrus medica*, DC. P. (v. v. fruct.)

Variet. c *Kabotja* (?) Japon.

Colitur præsertim in provincia *Kiusju*.

376 *Artemisia ibukijomogi*, Japon. (v. v. h. b.)

Usus: Ad praeparandam moxam.

*377 *Citrus sarcodactylis*, Sieb. *Busikan*, Jap. (v. v. h. b.)

Culta in provincia *Kiusju*.

FUN-

FUNGI.

Akahattake, Japon.
Fudetake, „
380 *Haritake*, „
Hamasjooro, „
Hattake ac *Hiratake*, Japon.
Janagitake, Japon.
Kik'rage, „
Kinsimesi, „
Koogutake, „
Kootake, „
Komes'joora, „
Kuritake, „
390 *Kuroko*, „
Kusugitake, „
K'watake, „
Maitake, „
Matstake, „
Matsnaba, „
Mugisjooro, „
Murasakimesi, „
Mutake, „
Niretake, „
400 *Nesutake*, „
Samatstake, „
Siitake, „
Siratake, „
Sunobiki, „
Tazutake, „
Totsitake, „

Wo-

Wokitake, Japon.
Uguisutake, „
Zugitake. „
Quae vero fungorum species, aut sponte crescentes aut arte imo provocatae, crudae, salsae, siccataeque vix in ulla desunt coena.

ALGÆ.

410 *Amanori*, Japon. Edulis.
Aonori, « Edulis.
Aosa, « Edulis.
Arame, «
Botannori, «
Funori ac *Kofunori*, Japon. Ad lavacrum capillorum ac pro sapone.
Ganinosu, Japon. Edulis.
Girimeisoo, «
Hiziki, « Edulis.
Igisunori, «
420 *Kadsime*, « Edulis.
K'joonohimo, «
Kobu vel *Kob'*, Japon. Edulis ac pro ceremoniis (Fucus saccharinus. Th. Fl.
Komo, Japon. Edulis.
Kuronori, „
Mats'nori, „ Edulis.
Mats'mo. „
Mozuk', „ Edulis.
Makuri, „

Mi-

Miru, Japon. Edulis.
430 *Nagahiziki*, „
Nagoja, „ Edulis.
Ogonori, „
Okitsnori „
Sakuranori, „ Edulis.
Samenori, „
Siramo, „ Edulis.
Soomennori, „
Tokorotengusa, „ Edulis. ad praeparandum Kanten.
Tosakanori, „ Edulis.
440 *Uppoinori*, „
Wumisoomen, Japon. Edulis..
Wakame, Japon. Edulis.
Zirimesoo, Japon.
Observatio. Nomina tantum praestantium algarum allegavi indigena, earumque vix attigi usum, quem longe extensiorem Japonenses e vilibus his Oceani donis capere non ignorant.

FILICES.

444 *Pteris aquilina*, Th. Fl. *Warabi*, Jap. (v. v.)
Usus: Frondes juniores, foliis nondum explicatis, edules sunt, et fere ubique fasciculi ejus in tabernis venales exponuntur mensibus Aprili ac Majo. Radix lignosa con-

conditur et effusa prima aqua (amylo sic secreto, quod sub nomine *Warabinori* venit pressa coquitur, atque licet tunc nigricet, a pauperioribus comeditur. (Th.)

445 *Polypodium Dichotomum*, Th. Fl. (v. v.)
Usus: Anno redeunte novo dona penatibus oblata strato ex hujus fronde parato imponuntur, sunt omni ceterum tempore festo frondes ornamento.

EQUISETUM, Linn.

446 *E. aroense*, ?) Th. Fl. *Tsukusi*, Japon. (v. v.)
Usus: Scapi juniores eduntur.

447 *E. hyemale*, Th. Fl. *Tokusa*, Japon. (v. v.)
Adhibetur ad lignum laevigandum.

KORT VERHAAL

VAN DE

Javasche Oorlogen,

WELKE MET

onderscheidene Prinsen gevoerd zijn,

SEDERT DEN JARE 1741,

TOT DEN ALGEMEENEN VREDE,

GESLOTEN IN DEN JARE 1757.

KORT VERHAAL

VAN DE

JAVASCHE OORLOGEN

SEDERT DEN JARE 1741 TOT 1757.

De oorlogen alhier op *Java*, sedert den jare 1741, met verscheidene beurtwisselingen van voor- en tegenspoed, gevoerd door de Nederlandsche Maatschappij tegen den Keizer van het beruchte Mataramsche rijk, en naderhand tegen eenige weêrspannige Prinsen, die uit bijzondere inzigten tegen hunnen Vorst opstonden, en aan zijn gezag zich wilden onttrekken, om zelve het spel meester wordende, ons den voet op den nek te zetten, hebben niet alleen zooveel gerucht gemaakt in dit oosterdeel der wereld, maar ook bekommerde harten doen zuchten in het Vaderland, zoo wegens de verwoestingen van land en volk, en daarop gevolgd gebrek aan levensmiddelen, die dit vruchtbaar eiland, gelijk eene overvloedige korenschuur, ten nutte zijner eigene bewoneren en van vele gewesten van

Indie uitlevert, als wel voornamelijk door de bijna onnoemelijke schatten, daaraan besteed, en de menigte van Európische en Inlandsche krijgsknechten, door het geweld van wapenen en de onverdragelijke ongemakken van den krijg om hals geraakt, dat het niet te verwonderen is, dat, wanneer de gewenschte blijmaar van de verzoening en den getroffen vrede met de Pangerangs MANGKOE BOEMIE en MAAS SAID of MANGKOE NAGARA, de meest gevreesde van alle rebellen, (zijnde eene gebeurtenis, daar men Gode lang en vuriglijk om gebeden had) dezelve ook schielijk alomme verspreid is.

Met vermaak zoude ik het begin, den voortgang en de uitkomst dezer oorlogen, en de gelukkige gevolgen van den vrede, tot eene altoosdurende gedachtenis en onsterfelijken roem diergenen, die daarvan de tweede oorzaken zijn geweest, breedvoerig beschrijven, bijaldien zekere omstandigheden en mijn gering vermogen een werk toelieten, dat vrij hagchelijk is en ongeloofelijke moeite zoude vereischen.

Aangezien echter de uitnemendheid der zaken van alteveel gewigt is, ten minste voor diegenen, die het belang daarvan kennen, om in eene eeuwige vergetelheid geheel te worden gedompeld, zoo zal ik alle mijne pogingen aanwenden, en mijne ledige uren besteden, om een beknopt verhaal zamentestellen van den oorsprong dezer oorlogen, wie de voornaamste rollen op dit bloedig tooneel

neel gespeeld hebben, en eindelijk wat uitkomst dezelve gehad hebben.

Vooraf oordeel ik het noodzakelijk te zijn, met weinige woorden te zeggen, dat dit eiland *Java*, te groot van omtrek zijnde, om door éénen alleen wel beheerd te worden, altoos door verscheidene Heeren, meest onder den naam van Koningen, geregeerd is, die, gelijk het gemeenlijk gaat, daar vele Hoofden zijn, geduriglijk elkanderen het eigendom van eenige landen betwistten, en, om hun oötmgrk te bereiken, het harnas aangespten.

Dan kreeg eens de één, dan weder de ander, volgens de gewone omwenteling van het ondermaansche, de overhand, tot dat de Vorst van het Mataramsche rijk eindelijk den standaard voerde, en onder den naam van Soesoehoennan, zich het opperste gebied van *Java* toeschreef. En schoon de andere Vorsten zich niet altoos veel aan den Soesoehoennan bekreunden, en ieder zijne bezittingen willekeurig regeerde, bleef hij echter de grootste en magtigste, breïdende de palen van zijn gebied uit van *Cheribon* af tot den uitersten oosthoek van dit eiland toe, en was ook aan zijn gebied gehecht het vruchtbaar eiland *Madura*, hetwelk in zich behelzende de landen van *Sümanap*, *Pamakassan* en het eigenlijke *Madura*, door voorname Rijksgrooten, bijzonder het laatste, beheerd werd; zoowel als ander retalenedkns, waarin het gansche rijk ge-

smal-

gmaldeeld was, bestierd werden door Regenten, uit naam en onder het hooger gezag van den Vorst en zijne Rijksbestierders. Zij bleven dus wel afhankelijk, en gehouden ten minste jaarlijks éens, of anders, zoo dikwijls zij opontboden werden, ten Hove te verschijnen, om hunnen Heer hulde te doen; maar oefenden echter een gezag, dat het keizerlijke zeer nabij kwam, uit.

Hierdoor gebeurde het niet zelden, dat Regenten van landstreken, wat verre van de hand gelegen, wars geworden van eenen anderen te gehoorzamen, uit eerzucht en een verwaand denkbeeld, dat zij groot genoeg waren, om op zich zelve te kunnen bestaan, en om diegenen, die hun in hunne vermeende onafhankelijkheid wilden tegengaan, het hoofd te bieden, alle pligten van onderdanigheid achterlatende, de driften van hunne heerschzucht den lossen teugel vierden, en zonder zich aan iemand te bekreunen, begonnen te leven.

Ook gebeurde het wel, dat zij op de eene of andere wijze beleedigd werden, dewijl dikwijls hun beste paard van stal, en het schoonste wijf uit hun hof door den Keizer hun werd afgevergd, in welker bezitting zij, naar het gemeen gevoelen der Oosterlingen, hunnen grootsten wellust en gelukzaligheid des levens stellen.

Hetgeen hun groote aanleiding gaf, om eenen aanslag te ondernemen, en een hart onder den

riem

riem stak, om het stoutmoedig uittevoeren, was, dat de Keizers zoowel als andere Javaansche Grooten, volgens de Mahomedaansche wet, vele wijven en bijwijven hebbende, doorgaans een groot getal kinderen teelden, waaronder zekerlijk, die uit wettige en getrouwde vrouwen geboren werden, de voorrang en het gewettigste regt tot de opvolging toekwam; maar, dewijl het weinig zwarigheid of moeite kostte, om kinderen, bij bijwijven verwekt, te echten, en slechts het zenden van hunnen kris of ponjaard naar den tempel, met dat oogmerk, onechte kinderen wettigde, en regt tot den troon gaf, volgde daaruit, dat na des vaders dood verschil wegens de opvolging ontstond, en ieder, die de kans maar schoon zag, zijn vermeend voorregt wilde doen gelden, de één, om dat hij de eerstgeboren, de ander, om dat hij uit een wettig huwelijk oorspronkelijk was; en nademaal de zaken niet altoos uitvallen naar de meening der menschen, maar, om voor ons onbekende redenen, dikwijls tot een gansch ander einde bestierd worden door een Hooger Wezen, zag men den zwaksten en minstbevoorregten wel eens den prijs wegdragen.

Het is waar, dat bij het leven van den Vorst de opvolging wel vastgesteld en een Kroonprins benoemd werd; doch aangezien deze verkiezing niet altoos op het meeste regt gegrond was, maar meestendeels afhing van de willekeur

keur des Vorsten, die, uit haat of leed, den éénen voorbijging, en eenen anderen tot opvolger benoemde, die het meeste bij hem geliefd was, baarde dit, na 's Vorsten dood, of wel zelfs al bij zijn leven, verwijderingen der onderlinge genegenheden tusschen broeders en broeders, en dan volgde gemeenlijk, dat hij of zij, die zich oordeelden te kort gedaan, en in hun gewaand voorregt beleedigd te zijn, het Hof verlieten, en bij dezen of genen Regent, die zij wisten, dat aan het Hof gehaat was, schuilplaats gingen zoeken, en zooveel aanhang trachtten te maken, als doenlijk was, tot dat er bekwame gelegenheid voorkwam, om uit te breken en alle vijandelijheden uit te voeren.

Dit is doorgaans de bewegende oorzaak en oorsprong van alle Javasche oorlogen, en ook voor het grootste gedeelte van deze laatsten geweest, die, zonder vele tusschenpozing, tot merkelijk nadeel van de Compagnie, en ondergang van vele inwoneren, 16 jaren gewoed heeft, waarin de Maatschappij, om hare eigene belangen en uit voorzigtige staatkunde, weder is ingewikkeld, zoowel als in de vorige oorlogen; want de onzijdigheid of stil te zitten, terwijl alles in rep en roer was, zoude hier verderfelijke gevolgen en somtijds haren geheelen ondergang op dit eiland, menschelijker wijze, hebben kunnen te weeg brengen, hetgeen wij klaar zouden kunnen aantoonen, zoo het bestek van ons voorgenomen werk ons niet bepaalde. Dit

Dit dan nu hebbende vooraf laten gaan, zoo zal ik overstappen tot het begin van deze laatste oorlogen, waarvan de eerste oorsprong al vrij verre te zoeken zoude zijn, ten minste van den jare 1703 af, toen, na den dood van den Keizer HAMANGKOE RAT I, die door de Maatschappij ondersteund, den Soesoehoennan TAGAL WANGIE opgevolgd had, zijnde te *Japara* door den heer SPEELMAN tot Keizer verklaard, en naderhand door den heer HURDT, binnen *Kadirie*, met de Madjapaitsche kroon gekroond, zijn zoon de Pangéran DEPATTI ANUM of Kroonprins en de Pangéran POEGAR, broeder des overleden Keizers, om het hevigste woelden en in verschil raakten over de opvolging in het rijk; doch de Hooge Indische Regering, met reden beducht, dat de Kroonprins zwanger ging van de eigene gevoelens van zijnen vader, die altijd geveinsd en trouwloos omtrent de Maatschappij had gehandeld, begunstigde de partij van den Pangéran POEGAR, deed hem uitroepen als Keizer onder den naam van PAKOE BOEANA I.

Doch weinige vredige dagen mogt het dien Vorst gebeuren te genieten; want behalve de onlusten in den oosthoek, moest hij eenen zwaren oorlog uithouden tegen zijnen mededinger, die het Hof verlatende, de vlugt nam naar den befaamden Baliër SOURO PATTIJ, die met zijnen aanhang, te *Kartasoera*, in den jare 1686, den heer FRANÇOIS TAK met de

zij-

zijnen, tegen het álgemeen regt der volkeren, met toestemming van den toenmaligen Keizer HAMANGKOE RAT, vermoordde, en sedert zich van een groot gedeelte van *Java* had weten meester te maken, geduriglijk in 's Vorsten landen strooperijen en allerlei geweldenarijen aanrigtende, tot dat, hij in het jaar 1707 overleden zijnde, zijne zonen met hunnen aanhang door den heer DE WILDE verslagen en naar *Malang* gejaagd zijn.

De Kroonprins zelf, door den heer KNOL in het naauw gebragt en geene andere uitkomst ziende, gaf zich eindelijk aan de bescheidenheid van de Compagnie over, bediende zich van de algemeene vergiffenis, die de heer KNOL, echter uit eigene beweging, zoo men zegt, had laten aanbieden; maar men oordeelde best, hem verre van de hand naar *Ceilon* te zenden, alwaar hij ook overleden is.

Zijne drie zonen, namelijk, de Pangérans WIERAMANGALA, TOPPO SONO en Radeen DJO KOESOEMO, weder op *Java* gekomen, en tegen den Keizer PAKOE BOEANA II, zoonszoon van den toenmaligen Soesoehoennan PAKOE BOEANA I, zoo als men toen heeft nagegeven, aangespannen hebbende, zijn met nog eenige anderen van hunne maagschap en aanhang om hals gebragt, alleen dit wreed noodlot ontkomen zijnde de zoon van evengemelden TOPPO SONO, genaamd MAAS GRENDIE, die in den jare 1742, eenige maanden,

den

den troon van het Mataramsche rijk beklommen heeft, gelijk wij hierna dit met eenige omstandigheid zullen verhalen, als wij in dat beklagelijke tijdstip komen, sedert welk *Java* ellendig zonder eenige tusschenpoozing door verwoestingen, plunderingen, moord en brand gefolterd is, totdat de vrede eindelijk hersteld zijnde, dit eiland wederom heeft kunnen ademhalen.

Schoon ik nu kortheidshalve van vele zaken, die in dien tusschentijd zijn voorgevallen, niet reppe, kan ik echter niet afzijn nog te zeggen, dat na den dood van PAKOE BOEANA I, ten troon steeg zijn zoon HAMANGKOE RAT II, die weder veel spels had met zijne broeders, de Pangerans POKBAIJA, BALITAR, ARIA MATARAM en anderen, die een voornemen gesmeed hadden, om hem van het leven te berooven, of ten minste van den troon te stooten; Edoch gesterkt door de magt van de Maatschappij, bleef hij in bezitting van het rijk, nadat hij echter vele wederwaardigheden van zijne vijanden had moeten doorstaan.

Tot Rijksopvolger benoemde hij zijnen zoon, die den troon beklom onder den naam van PAKOE BOEANA II, naar zijnen grootvader, en werd, om dat hij nog te jong was, om het staatsroer zelf te houden, onder voogdij en opzigt gesteld van zijne moeder, Ratoe HAMANGKOE RAT, en den Rijksbestierder, Adipattij DANOE REDJA,

 beiden

beiden geveinsde, doorslepene en heerschzuchtige menschen, die elkanderen in hun hart haatten, doch uit staatkunde eene lijn trokken tot ondergang van velen. Ja zelfs zijn aan hen voor een groot gedeelte te wijten de rampen, die aan *Java* sedert zijn overkomen.

Want deze listige Rijksbestierder, die om zijn gezag en aanzien te vergrooten, zoo men zegt, den vorigen Keizer met vergif had om het leven helpen brengen, wist zich zeer wel van 's Vorsten jongheid te bedienen, in zoo verre, dat hij alles naar zijn goedvinden draaide, en niemand, als die zijne partij toegedaan was, in eenige bediening van aanzien kwam, en dus maakte hij zijnen aanhang van dag tot dag grooter.

Echter heeft hij in eenen gelijken voorspoed zijnen leeftijd niet mogen eindigen, dewijl hij naderhand, toen de Keizer zijne oogen opende, tot straf van zijne euveldaden, op het verzoek van den Vorst, verbannen is. Het kwaad straft toch zijnen meester vroeg of laat.

De Keizerinne-moeder, die zeer veel invloed op haren zoon behield, wist hij intusschen geveinsdelijk te believen, en aan zijn snoer te krijgen; dierhalve had hij weinig zwarigheid allen, die hij oordeelde hem in zijne voorgenomene aanslagen hinderlijk te kunnen zijn, onder het een of ander voorwendsel, van kant te helpen.

Een

Een van de eersten, die de uitwerkselen van die verderfelijke staatkunde moest gevoelen, was 's Keizers ouder halve broeder, Pangéran ARIA MANGKOE NAGARA, die om zijne goede hoedanigheden zeer bij het gemeen gezien en bemind was. Hij was wel niet uit echten bedde gesproten, maar bij eene gemeene vrouw uit het Larosche verwekt, en nog jong getrouwd met Radeen AJOE BOELANG, dochter van den Pangéran BALITAR, zijnen oom, daar ik zoo even van gewag maakte, die met zijne broederen POERBAIJA en ARIA MATARAM, tegen den vorigen Keizer HAMANKOE RAT opstond en oorlog voerde.

Deze Pangéran ARIA MANGKOE NAGARA dan, (van wien ik met opzet omstandiger handel, om dat zijn jonger zoon, die om zijne jongheid, nevens zijne moeder, aan het Hof bleef, in het vervolg als een voornaam personaadje op ons tooneel zal verschijnen, en wel de meeste onheilen heeft aangebragt, ook de laatste geweest is, die zijnen halsstarrigen nek heeft willen buigen) liep om zijne achting, die bij hij het volk had, zeer in het oog van den achterdenkenden Rijksbestierder, die hem bij den jongen Keizer verdacht maakte, als of hij, op het regeren verlekkerd, de kroon in het oog had en maar naar gelegenheid wachtte, om hem den rijksstaf uit de hand te wringen en dien zelf te zwaaijen.

Het zoude echter wel kunnen zijn, dat de Pangé-

Pangéran ARIA niet zeer voldaan was over de schikking, die zijn vader genomen had omtrent de opvolging, dewijl hij zelf bij het ontijdig overlijden van den Keizer, BAKOE BOEANA was voorbijgegaan, en in zoo een geval tot kroonsopvolgers, de een na den ander, benoemd waren de Pangérans BOEMI NATA en LORRING PASSIR; doch of hij waarlijk op het rijk toeleg gemaakt heeft, is onzeker.

Dit is nogtans waar, dat hij heimelijk begunstigde de partij van zijnen schoonvader, die nog al bleef woelen: zelfs had hij in zijne jonge jaren het Hof verlaten, en zich met zijnen schoonvader naar den oosthoek begeven; maar sedert was hij weder ten Hove verschenen en verbleven, tot dat DANOE REDJA zijn oogmerk bereikte, en die ongelukkige Prins, waarvan in het algemeen getuigd werd, dat hij zeer veel goede hoedanigheden bezat, het bitter noodlot van ballingschap moest ondergaan.

Om hem echter niet te onreden en zonder schijn van regt te veroordeelen, werd hij beschuldigd tot zijne liefde te hebben aangezocht eene van 's Keizers bijwijven, aan wie hij eenige geringe geschenken zoude gegeven hebben, en werd zulks van den Vorst zoo hoog genomen, dat hij besloot hem met den dood te straffen, doch werd kwanswijs verbeden door zijne moeder en den Rijksbestierder, die, voor goede menschen willende doorgaan, zoo veel op den Kei-

Keizer te weeg bragten, dat hij in het leven bleef. Want, dewijl zijn dood, die zekerlijk de driften van het gemeen gaande zoude gemaakt hebben, toch hun zoude geweten worden, oordeelden zij veiliger voor hunne belangen, dat hij verbannen werd, gelijk geschiedde; wordende dus het Hof van dien doorn, waaraan het zich vreesde te kwetsen, verlost.

Edoch, hierdoor werden de tweespalt en muiterijen in het rijk niet uitgedoofd, maar smeulden wel eens eenigen tijd, om weder in volle vlam uittebarsten; want, behalve dezen MANGKOE NAGARA, had de Vorst nog wel veertien broederen, waaronder ook waren Pangerans MANGKOE BOEMIE, ARIA MATARAM, BOEMI NATA en SINGOSARIE, die hem in vervolg van tijd het leven zuur genoeg gemaakt, en het rijk als in eene gedurige eb en vloed van oneenigheden gehouden hebben.

Echter zijn nimmer de verdeeldheden en muiterijen zoo groot geweest, als in het jaar 1741, en eenige volgende jaren; ja, nimmer is dit geheele eiland zoo nabij aan deszelfs geheelen ondergang geweest, als toen; want men zag in dien tijd broeders tegen broeders, onderdanen tegen hunnen wettigen Heer den oorlog voeren, en het gansche land als overstroomd van eene ontallige menigte van moordzieke en woedende menschen, die besloten hadden

den het uiterste te wagen, om hun oogmerk te bereiken.

Het is eene bekende zaak, dat de Chinezen een volk is, die om hunnen ijverigen aard zeer nuttig zijn voor een land, voornamelijk, waar de inhoorlingen van natuur lui en vadsig zijn, en hierom is dit volk, als van veel nut zijnde, in onze volkplantingen altoos welkom geweest. De Javanen bevlijtigen slechts den landbouw, zoo ver de rijst betreft, omdat zij met de groenten, die de aarde als eene vruchtbare moeder van zelve uit haren schoot doet voortkomen, zich gemakkelijk kunnen vergenoegen, en hebben voor het overige weinig lust tot de koopmanschap of iets anders. De Chinezen in het tegendeel achten geen werk te zwaar, als zij er maar eenig voordeel van hopen; door hunnen arbeid is het, dat wij onze tafels met allerlei spijs overladen zien, en door hunnen ijver en onvermoeide vlijt werd de koophandel gedreven, tot geen kleine winst van velen onder ons, met welker geld zij dien voorzetten.

Er dus volgt daaruit, dat men dat volk op dit eiland wel heeft moeten dulden, schoon het echter wel te wenschen was geweest, dat het nooit in zulk eene groote menigte ware toegelaten; want jaarlijks door de aankomst van nieuwelingen versterkt, dachten zij eindelijk magtig te zijn, zich zelfs meester te maken van dit eiland, gelijk hunne voorzaten, in den jare

1662,

1662, van het eiland *Formosa* hadden gedaan.

Het eerste, dat zij dan, om hun oogmerk te bereiken, ondernamen, was, de hoofdstad van *Neêrlandsch Indië*, en verre de grootste en volkrijkste van geheel *Java*, aan te tasten, met oogmerk, om alle Europezen om hals te brengen, en zich daar neder te zetten.

Doch het behaagde God hunne voornemens te verijdelen, en dus gelukte het ons, hen te verslaan, en uit de Jakatrasche bovenlanden te verjagen, nadat zij eenige duizenden van hen hadden zien afmaken, hetwelk echter niet zonder bloedstorting en verlies aan onze zijde werd volbragt.

Buitendat leden de inwoneren van *Batavia* schade genoeg, dewijl vele Chinezen, met schulden beladen, zich van deze kans bedienende, hunne schuldeischers ontliepen en overal, waar zij kwamen, in de bovenlanden voornamelijk, suikermolens, tuinen en landerijen van de Europezen vernielden.

Zich vervolgens omtrent *Batavia* niet meer veilig ziende, kwamen zij allengskens oostwaarts van het eiland afzakken, zich met die van hunne natie, welke zich, zoo omtrent de stad *Samarang*, als in de andere zeeplaatsen en bovenlanden onthielden, zamenvoegende, en verspreidden zich voorts door het gansche land.

Terwijl wij ons dus van alle zijden omsingeld zagen, en vreesden van dat gespuis overval-

len en vermeesterd te worden, deden wij aanzoek bij den Soesoehoennan, om als een bondgenoot ons met zijne magt bij te staan ter verdelging, en onderbrenging der Chinezen. Zijne Hoogheid beloofde, met betuiging van de opregtste vriendschap, alles daartoe te zullen aanwenden; maar de ondervinding heeft geleerd, dat alle zijne betuigingen geveinsd waren, en dat hij niets meer zocht, dan om de Maatschappij en hare dienaren tot den wortel toe uitteroeijen.

Heimelijk dan spande hij met de Chinezen aan, wien men zegt, dat, ingevalle de Hollanders van dit gansche eiland verjaagd werden, door den Soesoehoennan de zeeplaatsen waren toegezegd, om onder zekere voorwaarden zich daar neder te slaan; en hoe voordeelig dit voor een volk zoude geweest zijn, dat tot den koophandel als geboren is, behoeve ik niet te zeggen.

Het duurde ook niet lang, of alle de Regenten bijna voegden zich bij de Chinezen; zelfs de Hoofdregent van *Samarang* verliet zijn Hof, en begaf zich naar den vijand.

Samarang, ondertusschen, werd van alle kanten omsingeld, zoo wel als al de andere zeeplaatsen; zijnde *Rembang* door den vijand ingenomen, en verdelgd, *Joana* en *Damak* van de onzen verlaten, waardoor schaarschheid, gebrek aan levensmiddelen en andere zwarigheden ontston-

stonden, die ons in zeer grooten angst en verlegenheid bragten.

De Soesoehoenuan echter bleef zich uiterlijk aanstellen, als of hij het waarlijk opregt met ons meende, en gaf voor, dat alles, wat omtrent het overloopen der Javanen was voorgevallen, buiten zijne voorkennis geschied was, belovende alle zijne krijgsmagt te zullen uitzenden, om zijne onderdanen tot hunnen pligt te brengen, en de Chinezen te verdelgen.

Zelfs klaagde hij over VAN VELSEN, Kommandant te *Kartasoera*, zijne Hofstad, dat hij te veel geloof gaf aan de kwade geruchten, die zijne vijanden kwanswijs van hem uitstrooiden, als of hij het verbond met de Compagnie breken, en de Chinezen helpen wilde.

Men had te *Samarang* geen doorzigt genoeg, om voor zeker te kunnen besluiten, hoe eigenlijk de Vorst gezind was: men hoorde van alle zijden wel kwaad gerucht; doch zijne gedurige verzekeringen van vriendschap hielden in onzekerheid menschen, die of den geveinsden aard van dien Vorst niet genoeg kenden, of niet geloofden, dat hij iets tot ons nadeel zoude durven ondernemen, tot dat men eenigen tijd lang geene tijding van *Kartasoera*, door het bezetten der wegen, hebbende kunnen erlangen, eindelijk de droevige mare kreeg, dat de sterkte te *Kartasoera* was belegerd, den bezettelingen alle toevoer afgesneden, en eindelijk door hen had moeten

verlaten worden, waarna de Kommandant en eenige anderen vermoord en de overige bezettelingen met hunne vrouwen en kinderen gevangen genomen, en hier en daar onder de Javanen verdeeld waren, en het grootste gedeelte met geweld tot het verzaken van het Christelijke, en het aannemen van het Mahomedaansche geloof gedwongen.

Tot deze daad gelooft men, en het heeft schijn van waarheid, dat de Soesoehoennan is bewogen, eerstelijk door de algemeene mishandelingen, die zijn volk werden aangedaan, en, gelijk men zegt, dat hij zich tegen VAN VELSEN zoude uitgelaten hebben, omdat alle zijne verzoeken werden in den wind geslagen, en men maar zocht alles naar zich te trekken en inteslokken, oordeelende daarom geene reden te hebben, om de Compagnie bij te staan; anderdeels door de woeste behandelingen, aan de Hofgrooten gepleegd door VAN VELSEN zelven, die te *Japara* van eene Javaansche moeder geboren, te meer in haat was, naardien diergelijke bastaarden doorgaans bij den Inlander in verachting zijn: en het is denkelijk, dat de Vorst zich anderzins wel vergenoegd zoude hebben met de bezetting te laten uittrekken naar *Samarang*, dewijl hij op de hulp der Chinezen steunende, zich vleide, dat zij van daar ook wel ras zouden moeten verhuizen

Het geen ons tot dit gevoelen doet overgaan, is de inhoud van eenen brief, door den Soesoehoen-

hoepnan omtrent dezen tijd geschreven aan den Kommandant van Pasoeroean SIERSMA, waarin gemelden SIERSMA werd te kennen gegeven, dat de Soesoehoenan de Maatschappij beoorloogde, om redenen, dat zijne onderdanen als buffels en koebeesten werden behandeld, en hun ondragelijk werk werd opgelegd, waarom hij SIERSMA verzocht werd, zich te onderwerpen, hem alsdan belovende, dat hij heuschelijk zoude ontvangen worden, en, zoo hij zulks mogt begeeren, ongemoeid naar *Batavia* vertrekken.

Dit echter is zeker, dat wel het voornaamste deel hebben gehad in de geweldige behandelingen, de Kartasoerasche bezetting aangedaan, een Radja NITI en de Opperpriester SAID ALOEWIE, onder voorwendsel van ijver voor hunne Godsdienst; schijnende doch wel, dat onder alle zware geweldenarijen de geestelijken, (ik zonder de Christelijken uit), ook hunne rol moeten spelen; doch, naar den mensch gesproken, zoo er een ander man aan het Hof, en een ander Kommandeur geweest was, zoude er zekerlijk nog wel kans tot herstelling geweest en de zaken nooit zoo verre gekomen zijn.

Zoo ras kwam de nare tijding van deze droevige gebeurtenis niet te *Samarang*, of men begon, doch te laat, de oogen te openen.

Het eerste wat men, om den waggelenden en bijna hopeloozen staat van de Maatschappij eenigzins staande te houden, deed, was, dat men

den

den Pangéran van *Madura*, die dit eiland uit naam van den Soesoehoennan, doch tegen zijnen zin, bestierde, en al drie maanden te voren aan het Opperhoofd van *Sourabaija* had geschreven, dat de Soesoehoennan met de Chinezen heulde, van de gehoorzaamheid aan den Keizer ontsloeg, en hem daarvan eene acte, door den ganschen Raad van *Samarang*, onderteekend, toezond.

Met wat regt dit geschiedde, en of de Samarangsche Raad tot dit bestaan gemagtigd was, weet ik niet; de Pangéran ten minste nam het aan, naardien hij, schoon met eene zuster van den Soesoehoennan getrouwd, wie hij echter ook haar afscheid gaf en naar haren broeder zond, gansch niet breed aan het Hof stond, en al lang gevaar liep, van op den eenen of den anderen tijd het te zullen moeten misgelden.

En hierom had hij reeds lang aan de Indische Regering verzocht, op gelijke wijze, als de Regenten van *Pamakassan* en *Sumanap*, landstreken van dit zelfde eiland, alleen onder de Compagnie te staan, en van de oppervoogdij des Keizers ontslagen te worden. Om hunne Hoogedelheden hiertoe te overreden, bood hij aan, om de kwalijk meenende Rijksgrooten uitteroeijen, en de Chinezen van gansch *Java* te verjagen, hebbende daartoe reeds vier duizend Maduresche krijgers in optogt gereed; doch het een en ander werd hem voor dien tijd afgeslagen, om den Keizer in geen kwaad denkbeeld te bren-

gen,

gen, alzoo men nog niet raadzaam oordeelde, het verbond met dien Vorst te breken, en ons de gevreesden oorlog haastiger op den hals te halen.

Echter duurde het niet lang, of de vijandelijkheden des Keizers, gelijk ik even te voren zeide, werden openbaar, en wij moesten het aanbod des Prinsen wel aannemen, en dus werd een goed getal Madurezen op *Java* overgescheept; hebbende de Prins, die buiten *Sidayoe*, waarvan zijn zoon, de tegenwoordige Vorst van *Madura*, Landvoogd was, ook *Toebang*, *Djipang* en *Lamongang* in bezit genomen had, intusschen alle de Chinezen, die zich op het eiland *Madura* bevonden, laten om hals brengen, en er was door de zijnen ook te *Grissee* wel vier honderd van die natie het leven benomen, na bekomen bevel van het Opperhoofd in den oosthoek, op fondament van de daartoe langs deze kust gegeven order van het hoofdkantoor *Samarang*.

Toen dan de ondervinding leerde, wat de Keizer in zijn schild voerde, werd de Pangéran nader verzocht, ons met zijne hulptroepen bij te staan, om *Samarang* en *Rembang*, die wel het meeste gevaar toen liepen, te ontzetten.

Want de Chinezen, zich gesterkt ziende door de Javanen, zagen het gansche land voor zich open, terwijl niemand hun eenigen wederstand bood; en was hunne magt zoo groot, dat zij bijna

te-

tegelijk alle 's Compagnie's kantoren langs *Java*, van *Tagal* af tot *Pasoeroean* toe, bestormden; en, schoon zij hier en daar wel eens het hoofd stieten en verslagen werden, bleven zij het echter gaande houden.

Intusschen was de Kommandeur VISSCHER naar *Batavia* ontboden, en de heer ROOS nam als Gezaghebber het bestier van zaken op zich; doch zijn gezag duurde slechts weinige maanden, toen de Indische Regering van *Batavia*, om den vervallen staat te herstellen, de heeren VERIJSSEL en THELING, als Kommissarissen, zond, die de zaken ook aanstonds eenen anderen aanschouw deden nemen; want schoon het hun wel niet gelukte den vijand ten eerste geheel te vernielen, werd *Samarang* echter niet lang na hunne aankomst ontzet, en de Chinezen van daar verdreven.

De Soesoehoennan, hetzij hij waarlijk door zijne Hofgrooten misleid was, zoo als hij ter zijner ontschuldiging heeft voorgewend, en niet geweten had, dat het getal der Chinezen op *Java* zoo geweldig groot was; hetzij hij door den gelukkigen omkeer van zaken ten onzen voordeele beducht werd, dat wij als in vroegere dagen de overhand zouden behouden, en hem dan zijne ontrouwigheid duur genoeg betaald zetten; hetzij hij eindelijk, hetgeen wel het waarschijnelijkste is, bemerkte, dat de toeleg der Chinezen en eenige misnoegde Javanen was, hem zoo wel van den troon te zetten en *Java* onder hunne magt

magt te krijgen, als ons van daar te verdrijven, begon te aarzelen, verliet de Chinezen en hunnen aanhang, en verzocht weder het vriend- en bondgenootschap met ons te vernieuwen. De schuld van zijne kwade behandeling wierp hij meest op zijne Rijksbestierders, en voornamelijk op NATA KOESOEMA, die, niettegenstaande zijn Vorst andere bevelen gegeven had, zoo als de Keizers-gezinden voorgegeven hebben, de partij der Chinezen heimelijk toegedaan bleef, hetgeen hem eenigen tijd daarna veroorzaakt heeft, dat hij naar *Ceilon* werd verbannen.

Men oordeelde in dit gewricht van tijden en zaken het oirbaarste, het aanbod van den Keizer aantenemen, doch bedong alvorens eenige voorwaarden, die hoofdzakelijk bestonden in het wedergeven van alle Compagnie's krijgsknechten, en verdere dienaren, nevens hunne vrouwen en kinderen, die zich zoo in de Kartasoerasche vesting als elders mogten bevonden hebben; in den afstand van het eiland *Madura* en van de stranden, en de opperregering van dien; alsmede van *Sourabaya*, en van alles wat daar beoosten ligt tot *Balemboangang* toe; van *Rembang*, *Japara* en *Samarang* met de onderhoorige landerijen daarvan, hetwelk naderhand in de vredespunten nader bevestigd is.

De Chinezen en hun aanhang, zich van den Keizer verlaten ziende, wendden toen hunne uiterste kracht aan, om hem zulks betaald te zetten. Hunne

ne grootste menigte bevond zich in het land van *Pattij*, een landschap grenzende aan *Joana*, en waarvan de Regenten al van begin af aan de partij der Chinezen waren toegedaan geweest, en daar besloot men den Keizer aftezetten, en eenen anderen tot die waardigheid te verheffen.

Hiertoe werd door de muitelingen benoemd de jongeling MAAS GRENDIE, zoon van den Pangéran TOPPO SONO, waarvan ik al bevorens gewaagd heb, die dan het gezag aannam onder den naam van Soesoehoennan HAMANGKOE RAT HAMANGKOE BOEANA, en met zijne onderhoofdigen aanstonds den optogt naar *Kartasoera* aanving, om den Soesoehoennan zelven aantetasten.

En waarlijk, weinig wederstand werd hem geboden; want de Compagnie, schoon thans 's Keizers bondgenoot, had nog genoeg te doen, om hare eigene zaken te redden, en zich te voorzien: waarbij nog kwam een verdicht verraad, dat mede een hinderpaal was, waardoor den Keizer geen hulp werd bewezen, en waardoor de Radeen ARIA PRINGALAIJA, die met 's Vorsten groote magt de wederspannelingen in hun voornemen zoude tegengaan, de nederlaag kreeg.

Zij nu voor niets meer te vreezen hebbende, en alles voor zich open ziende, renden ijlings naar *Kartasoera*, hetwelk zij bij verrassing, zonder veel tegenstand, in bezit namen, alzoo, op de tijding van de aankomst der vijanden, de stad en het Hof verlaten werd.

De

De Keizer zelf moest in deze nare en droevige gesteldheid, zoo hij niet in handen der rebellen wilde vallen, zijn behoud in de vlugt zoeken, en zijn Hof zoo wel als alle zijne schatten verlaten, die dus in handen der Chinezen vervielen, waarmede hij anderzins zijne schuld aan de Compagnie wel zoude hebben kunnen voldoen.

Ter naauwernood mogt het hem gebeuren te ontkomen; want als hij zich, onder geleide van den Kapitein VAN HOHENDORFF en den Vaandrig HOGEWITSZ, met zijne vrouw, zuster en kinderen, te paard begeven had, wordende zijne moeder door twee Europezen gedragen, met voornemen, om door de achterpoorten buiten zijn Hof of Dalam te geraken, gelukte hem zulks, benevens zijnen zoon den Kroonprins alleen, dewijl de vijand, reeds overal doorgedrongen, zijne Hoogheid noodzaakte alles achtertelaten ten prooi der vijanden. En kwam de Vorst in zulk eenen deerniswaardigen staat op *Tradjie-Koening*, dat hij tot een spiegel van 's werelds wisselvalligheid kan strekken, dewijl hij, van alles ontbloot, des nachts geen ander hoofdkussen dan het zadel van den heer VAN HOHENDORFF had.

Na veel sukkelens en zware moeijelijkheden doorgestaan te hebben, geraakte hij eindelijk in het Pranaragasche, alwaar hij zich in het gebergte eenigen tijd verscholen hield, tot dat hij weder

op den troon hersteld werd, hetgeen niet lang hierna gebeurde.

Want aangezien het verbond tusschen de Chinezen en Javanen (volkeren, die elkanderen in het hart haten) niet lang stand hield of konde houden, en de nieuwe Keizer geen moed noch vermogen had, om zich op den troon te vestigen, was het rijk van dien Vorst van korten duur.

Het geen echter zijnen val verhaastte, was, dat de Chinezen weder aanboden, om zich, op zekere voorwaarden, den ouden Keizer te onderwerpen, en dat velen der afgevallene Regenten zich werkelijk aan dien Vorst onderwierpen, die de laatsten wel weder in genade aannam, doch met de Chinezen niets te doen wilde hebben, nemende vastelijk voor, hen van *Java* te verjagen en met wortel en tak uitteroeijen.

Hiertoe verzocht de Keizer hulptroepen van de Compagnie, hetgeen men hem wel beloofde, maar in dezen tijd nog niet kon volbrengen.

Aanmerkelijk is het, dat de Keizer weder bezit van zijne Hofstad kreeg op eene wijze, die niemand zich had kunnen voorstellen, en regtstraads strijdende tegen het oogmerk van diegenen, die onwetende daartoe den weg baanden.

De Madurees, zoo als ik vooraf gemeld heb, den Soesoehoennan ongenegen, wist zich van deze gelegenheid meesterlijk te bedienen, om, zoo als men zegt, in troebel water te visschen.

Hij dacht den ouden Keizer voor altijd van den troon te berooven, en op voorwaarden, die

met

met zijne belangen overeenkwamen, eenen anderen te doen aanstellen: dierhalve nam hij een besluit, om *Kartasoera* te overmeesteren, hetgeen hij ook gelukkig uitvoerde; want ijlings trokken zijne benden uit den oosthoek naar die Hofplaats, en deden den nieuwen Keizer vlugten, en den troon, dien hij slechts weinige maanden, namelijk van den 30sten junij tot in de maand november van hetzelfde jaar 1742, bezeten had, verlaten.

En schoon hij het nog tot op den 5den junij 1743 in het Mataramsche gaande hield, werd hij eindelijk door 's Compagnies's militie van daar verjaagd, en genoodzaakt te vlugten naar het landschap van *Kadirie*, van waar hij op den 3den october deszelfden jaars 1743 tot *Sourabaija* is overgekomen.

De Madurezen dan, meester zijnde van *Kartasoera*, stelden den Pangéran Ingebeij, broeder des Keizers, eenen Prins, die om zijne goede hoedanigheden en trouw, wel verdiend had, daarvan altoos meester te blijven, in het Hof; en de Keizer, die mede daar was aangekomen, moest elders verblijf zoeken, die eenen brief aan den Madureschen Prins schreef; en de heeren Kommissarissen lieten door hunne Ministers den Prins verzoeken, om order te geven tot het aftrekken zijner troepen, waartoe hij eindelijk overging, zeggende echter, dat de Vorst niet waardig was, weder hersteld te worden, en er nog brave Prinsen

sen genoeg waren uit den Mataramschen stam. De Kommandeur en Veldoverste STEINMETS, kwam intusschen met eenige militie derwaarts, die den ouden Keizer weder op zijnen troon herstelde.

Hierna begonnen de zaken zich allengskens beter te schikken; den vijanden werd nu en dan al eens eene gevoelige neep toegebragt, tot dat de meesten zich onderwierpen, waaronder ook MAAS GRENDIE of de opgeworpen Keizer, in dien tijd bekend onder den naam van den Chineschen Keizer, met nog 135 personen van zijn gevolg, gelijk ik zoo even gemeld heb; en de Chinezen, die zich van de acte van amnestie bedienden, werden in genade aangenomen; en dus eindigde deze oorlog, dien ik slechts kortelijk in zijnen zamenhang heb beschreven, zonder mij in eenige bijzonderheden intelaten, die wel een geheel boek zouden vereischen.

Doch schoon die donkere wolk wegdreef van boven het grootste gedeelte van *Java*, en de stranden voornamelijk eenige rust begonnen te genieten, bleef zij nogtans hangen boven den Oosthoek, en het eiland *Madura*, om daarop, als met eene breuk, neder te storten; want in het Pasoeroeangsche en de daarbij liggende landerijen bleven Maas BRAHIM, gesterkt door QUE PANJANG, hoofd der rebellerende Chinezen, met 500 man van zijne natie, die derwaarts waren komen afzakken, en anderen van zijnen aanhang, nog

nog al woeden; en niet lang hierna geraakten wij in eenen zwaren oorlog met de Madurezen, hetgeen ik hieronder kortelijk zal verhalen.

Maar eer ik verder ga, moet ik alvorens nog aanhalen, dat met de komst van den heer VAN IMHOFF tot de Regering de zaken voor den Keizer niet al te voordeelig stonden, en hij ligt zijne onbezonnene gedoenten met het verlies van zijn rijk zoude hebben kunnen boeten, dewijl men toen begreep, dat die Vorst niet wel als een bondgenoot konde aangemerkt worden, eer dat ons genoegzame voldoening voor de schande onze Godsdienst, en het geweld onze bezittingen tot *Kartasoera* aangedaan, werd gegeven. Twee voorname belhamels, die men oordeelde den Keizer wel het meeste daartoe te hebben aangespoord, werden opgeeischt, om naar verdiensten ten voorbeelde van anderen gestraft te worden.

Men was vast van voornemen, en de maatregelen waren daartoe reeds genomen, om, zoo de Vorst daartoe ongenegen was, hem benevens zijnen zoon opteligten, en eenen anderen op den troon te stellen, waartoe in aanmerking kwam de oudste zoon van den verbannen Pangéran MANGKOE NAGARA, broeder van den beruchten MAAS SAID, hetwelk eene heilzame zaak zoude zijn geweest; doch de Keizer oordeelde het best, zich aan de begeerte der Indische Regering te onderwerpen; en naardien één dezer aanstokers overleden was, werd de Opperpriester

ter SAID ALOEWIE, met nog eenen Hadjie, MATARAM genaamd, overgeleverd; en toen werd hij als Vorst weder erkend, en het verbond met hem plegtiglijk gesloten, ten welken einde de heer VERIJSSEL, als Kommissaris en Plenipotentiaris, naar *Kartasoera* trok, bij zich hebbende vier Pangérans, te weten, MANGKOE BOEMIE, RANGA, SILARONG en PRANGMADANA, die bij de Compagnie waren overgekomen, toen *Samarang* ontzet was, en die weder op het verzoek van den Vorst derwaarts trokken, wordende minnelijk van hem ontvangen.

Naauwelijks hield dan het woeden des oorlogs met den Keizer en de Chinezen zoo verre op, dat men een weinig kon ademhalen, of nieuwe onlusten om de Oost gaven weder handen vol werk, en niet minder dan te voren.

De Pangéran van *Madura* TJAKRA DININGRAT, reeds lang ingenomen met trotsche denkbeelden en gevoelens van zich zelven, oordeelde zich te groot, om nevens andere Regenten volgens pligt jaarlijks ten Hove te verschijnen, ter bewijzing van eerbied en hulde aan zijnen Vorst, en had dit dan onder voorwendzel van ziekte nagelaten, zendende eenlijk zijnen zoon SOERA DININGRAT derwaarts, om zulks uit zijnen naam te doen; en schoon hij op de klagten van den Keizer aan de Hooge Indische Regering belofte van beterschap deed, ging hij echter zijnen ouden gang, doende intus-

tusschen verscheidene malen aanzoek bij Hunne Hoogedelheden, om van de overheering des Keizers ontslagen te zijn, en, zoo wel als de Regent van *Pamakassan* en *Samanap*, alleen onder de Compagnie te staan, hetgeen hij zoo ras niet verkregen had, zoo als ik even te voren meldde, of hij oordeelde de gelegenheid voor hem geboren te zijn, om, onder schijn van vriendschap en pligt, met de Maatschappij tegen den algemeenen vijand te helpen, zijne lang te voren gesmede aanslagen ten uitvoer te brengen. Met weinig moeite had hij bezit genomen, zoo als ik te voren zeide, van *Grissee*, *Sidayoe*, (waarvan zijn zoon, de tegenwoordige Pangéran van *Madura*, van wege den Keizer, Regent was) van *Toeban*, *Djipang*, *Lamongang* en van *Blora*, in welke plaatsen hij de Chinezen en rebellige Javanen liet ombrengen, om daar beter naderhand meester te kunnen blijven.

Ik zal niet herhalen, op wat wijze hij de Chinezen en hunnen opgeworpen Keizer MAAS GRENDIE *Kartasoera* liet ontnemen, en hoe de zijnen die stad weder verlaten moesten, maar alleen zeggen, dat na de herstelling van den Vorst, en de vernieuwing van bondgenootschap met hem, hetgeen den Prins zeer tegen de borst stiet, hij al aanstonds begon te toonen, wat hij in zijn schild voerde.

Van

Van de landerijen, die hij, zijns bedunkens, door het regt des oorlogs verkregen had, wilde hij geenen afstand doen, zelfs niet aan de Compagnie, aan wie de Soesoehoennan die plegtiglijk had overgegeven.

Het geschut, dat men hem ter verdelging der vijanden geleend, doch, zoo hij voorgaf, geschonken had, eigende hij zich zoo wel toe, als hetgeen hij met het innemen van *Kartasoera* veroverd had.

En zekerlijk, zoo men hem de zoo even gemelde landerijen, onder den eernaam van Panumbahan, dien zijn vader gevoerd heeft, had afgestaan; zijnen zoon SASRA DININGRAT Regent van *Sourabaija* gemaakt, daar hij sterk op stond; hem de tollen van *Grissee*, *Toeban* en *Sidaijoe*, die hij verzocht, had laten behouden, zoude die opkomende oorlog gedempt zijn; maar dit konde buiten merkelijk nadeel van de Compagnie niet geschieden, zoo men dacht.

Echter is waar, dat, indien hij zich eenigzins gezeggelijk had gedragen, men hem in der tijd wel eenige vergelding zoude gegeven hebben voor zijne diensten in den oorlog bewezen, maar hij had daarvan te groote denkbeelden, en daaruit eene verwachting van niets minder, als hetgeen hij verzocht, te moeten hebben. Toen dit naar zijnen zin niet schielijk genoeg vlotten wilde, besloot hij met kracht van wapenen ons daartoe te noodzaken; echter niet aanstonds openlijk, dewijl hij zich eerst

in

in staat van tegenweer wilde stellen, schoon men uit zijne groote krijgstoerusting wel schielijk konde besluiten, wat hij van voornemen was.

Eene menigte van overwalders, voornamelijk van het eiland *Bali*, door eene naauwe zeeëngte, Straat *Bali* genaamd, eenlijk van *Java* afgescheiden, nam hij in zijne dienst, en liet eenigen naar *Grissee* en andere plaatsen van *Java* oversteken.

Niet weinig werden de tollenaren van de Grisseesche, Sidaijoesche, Toebansche en andere Sabandharijen, die dezelve van ons gepacht hadden, door zijn volk geplaagd, en hun allerlei overlast aangedaan. Verscheidene malen werd de Prins hierover onderhouden, zoo door brieven als afgezanten, en hij tot betere gedachten aangemaand en verzocht, om toch de Balijërs zoo wel van *Madura* als *Java* te willen verzenden, en alle geweldenarijen van zijn volk te beletten; doch te vergeefs; schoon hij, onder voorgeven, dat hij overal niet konde bij zijn, en niet helpen konde wat anderen buiten zijn gezigt deden, nieuwe beloften deed, van alles te zullen onderzoeken en de schuldigen te straffen.

Ondertusschen had hij den jongen Regent van *Sourabaija* en dien van *Sumanap* en *Pamakasan* bedektelijk laten aanzoeken, om zijne belangen aantevaarden, en gezamenlijk tegen de overheering der Maatschappij de wapenen optevatten;

P het-

hetgeen hem nogtans mislukte, dewijl zij bij hunne plegtige belofte, aan de Maatschappij gedaan, standvastig bleven.

Inmiddels was de heer Raad-Extraordinair van Nederlandsch Indië HUGO VERIJSSEL, als Kommissaris van wege de Hooge Indische Regering aldaar aangekomen, die den Prins door vreedzame middelen trachtte tot rede te brengen; doch, dewijl hij vast voorgenomen had, de overwonnene landschappen te behouden of alles te verliezen, was het vruchteloos.

Om hem des doenlijk echter uit het misverstand te brengen, hetwelk hij tegen de Compagnie en Hunne Hoogedelheden scheen opgevat te hebben, in meening zijnde, dat men hem zoude aantasten en den oorlog aandoen, werden de Onderkoopman VAN SUCHTELEN, en de toenmalige Gezworen Scriba HARTINGH, welke laatste bij den Prins zeer gezien was, en der Javaansche taal zeer kundig, het bekwaamste geoordeeld des Pangérans hart te zullen kunnen doorgronden en derwaarts gezonden, om hem van 's Compagnie's achting te verzekeren, en tevens te verzoeken, dat hij de Baliërs uit *Djipang* zoude terugroepen, en dat zijn volk op *Sidaijoe*, *Grissee* en *Banger* zich stil zoude houden, om *Java* spoedig tot rust te brengen.

Voorts hielden hem de Gecommitteerden voor oogen het belang van zijne thans verkregene onafhankelijkheid van den Keizer, en beloofden

den hem uit naam van de Hooge Regering, dat men zijne kinderen, zoude gunstig zijn.

Doch alle deze redenen hadden geenen indruk op het gemoed van dien Vorst, en alle moeite, om hem van gevoelen te doen veranderen, was te vergeefs.

Flaauwelijk werden de Gecommitteerden ontvangen, en hij verklaarde, in tegenwoordigheid van zijne twee zonen SASRA en RANA, niet van zins te zijn, zoo lang hij geene andere blijken zag van 's Compagnie 's welmeenendheid, zijn volk van *Djipang* terugteroepen of stil te zitten, terwijl zijne vijanden in beweging waren: zeggende, van goederhand verwittigd te zijn, dat de Regent van *Sumanap* aan den kant van *Sampang*, en de Regenten van *Sourabaija* aan den kant van *Grissee*, hem na het eindigen der Vasten stonden aantetasten, en dat de Maatschappij hun begunstigde, waardoor hij geen vertrouwen op haar konde stellen, begeerende dierhalve, dat de Regenten van *Sourabaija* en van *Grissee*, nevens eenige anderen, uit zijne nabuurschap zoude verbannen worden, of dat hij anders geene betuigingen van vriendschap konde aannemen, dewijl hem de ondervinding geleerd had, dat de Compagnie wel vele beloften gedaan, doch zelden nagekomen had; en wat zijne onafhankelijkheid van den Keizer betrof, dat hij zich zelven ten koste van Maduresche koppen genoeg daarvan had ontslagen,

gen; en wegens zijne verkregene grootheid en het regentschap van *Madura*, geene de minste verpligting had, alzoo zulks den Soesoehoenan geld genoeg gekost, en de Compagnie bij den laatsten oorlog hare rekening wel gevonden had; want, vroeg hij, waar komt dezelve aan de landen van *Sourabaja*, en die beoosten *Pasoeroeang* liggen, benevens de Sabandharijen van *Java*, anders als door dien oorlog? Zijne aanmerkelijke diensten had men in het minste niet erkend; zijn zoon was reeds voor den oorlog in het bestier van *Sidajoe* geweest; en eindelijk vroeg hij nog, wat er besloten was omtrent zijne verdere negorijen *Toeban*, *Djipang*, *Grissee*, *Lamongang* en *Blora*; voegende tot besluit daarbij, dat zoo lang de Compagnie naar zijne billijke voorslagen niet wilde luisteren, hij ook niet genegen was, aan eenige voorstellingen het oor te leenen.

Hoewel deze verklaring genoeg te kennen gaf, hoe hij gezind was, en hij tegelijk niet onduister liet blijken, dat de Gecommitteerden hem begonnen te vervelen, betuigden zij echter, zeer verlegen te zijn, dewijl hunne vertoogen geene uitwerking hadden gedaan, maar dat zij integendeel vernamen, dat hij niet als onbillijke verzoeken kwam te doen, en strijdig met 's Compagnie's orders, grondstellingen en gewoonten: waarop hij eenlijk antwoordde, dat het hun, zijnde lieden, die nog in geen bestier

van

van zaken deel hadden, immers niet konde verschelen, wat antwoord zij terugbragten, doch dat hij echter, hen aangemerkt hebbende als afgezondenen van den heer Kommissaris, zich meer had uitgelaten, dan hij aan iemand anders zoude gedaan hebben.

Niettegenstaande dit voorgeven van achting en eerbied voor den heer VERIJSSEL, wil men echter verzekeren, dat de Gecommitteerden groot levensgevaar zouden geloopen hebben, zoo de Scriba HARTINGH niet zeer bij hem gezien was geweest.

Ondertusschen hield de Pangéran zich overtuigd, dat de heer VERIJSSEL niet anders gekomen was, als om hem te beoorlogen, en daarom liet hij ten spoedigste *Djipang*, *Sidaijoe* en andere plaatsen versterken; en om ons aan een ander oord optehouden, en onze wapenen van zijne landen aftewenden, hitste hij gedurig de rebellerende Malangers en Pasoeroeangers tegen ons op, hun onderstand doende van alles, wat zij noodig hadden: en schoon die rebellen wel eens werden verslagen, bleven zij ons echter daar de handen vol werk geven.

Het eiland *Manara*, gelegen in de zeeëngte, die tusschen *Java* en *Madura* doorloopt, en dus zeer bekwaam is, om den doortogt van die straat te beletten, had hij ook versterkt en met kanon voorzien: ook had hij zich in zijne eigene landen

den door het opwerpen van aanmerkelijke verschansingen, voornamelijk naar den kant van *Pamakassan*, in goeden staat gesteld; en toen verklaarde hij openlijk, dat de Compagnie hem lang genoeg misleid had, en in ge al dezelve lust mogt hebben, tegen hem den krijg te voeren, dat hij haar niets zoude schuldig blijven.

Het duurde ook niet lang, of hij begon de eerste vijandelijkheid te betoonen aan onzen Brigantijn *de Ongehoorzaamheid*, die hij het zeilen voorbij het eiland *Manara* zeer ongemakkelijk werd begroet; en dit begin werd gevolgd van anderen; want de doortogt ter zee werd nu geheel door den Madurees gestopt, en de geweldenarijen te water werden algemeen, zoo dat 's Compagnie's volk en vrije burgers van *Samarang* en andere plaatsen, in het naauw van *Madura* komende, werden opgeligt en zonder veel omstandigheid vermoord.

Voorts vielen 2000 Madurezen in het landschap van *Sourabaija*, aanstonds eenige negorijen in de asch leggende, en het land overal, volgens hunne gewone manier van oorlogen, verwoestende. En had de Prins ook op de grenzen van *Pamakassan* 5000 Baliërs en Madurezen laten post vatten, zoekende nog al meer hulptroepen van *Bali* te krijgen, hetgeen echter GUSTI AGONG, Koning van *Bali*, niet had willen toestaan, niettegenstaande hij aan den Pangéran vermaagschapt was.

Zijne

Zijne benden op de westelijke grenzen van *Sourabaija* twee of driemaal geslagen zijnde, waardoor hij veel volk verloor, dacht hij dit verlies goed te maken met het innemen van *Pamakassan*, en *Sumanap*, waarin hij met voorgemelde magt onder het gezag van den veldheer Radeen WANSING SARIE plotselijk viel; en het gelukte hem zoowel, dat in een gevegt 6000 Sumanappers op de vlugt werden gedreven, en de Regent zelf genoodzaakt werd zijne landen te verlaten.

De reden, waarom de Madurees aan dezen kant zoo spoedig begonnen heeft, is waarschijnelijk, omdat de zaken op *Pasoeroeang* omtrent dezen tijd van gedaante begonnen te veranderen; want eenige Malangers zich aan de Compagnie onderworpen hebbende, en WIERA NAGARA met zijnen aanhang geslagen en naar *Malang* verjaagd zijnde, verijdelde dit niet weinig de verstandhouding van den Madurees met die rebellen.

Het verliezen van *Sumanap* en *Pamakassan*, was echter waarlijk een smartelijk geval, ongelukkig voor den Regent, die bevorens zich altoos ruim tegen den Madurees opgewassen oordeelde, en hem zelfs al had willen aantasten; maar voornamelijk ook voor de Compagnie in deze omstandigheden, naardien de vaart van de overwal *Bali*, *Balemboangang* en andere plaatsen nu open stond, Die havens waren nu een vrij schuilnest van roovers en zeeschuimers, en de goede gelegenheid, om bijstand van andere plaatsen, in-

zon-

zonderheid van *Bali* te krijgen, konde niet weinig kracht aan zijne voornemens geven.

Van hoe groote aangelegenheid die landen ook voor de Compagnie waren, was men echter niet in staat, dezelve den vijand in deze tijdsomstandigheid weder te ontwringen, omdat de Malangsche rebellen op het aanstoken van den Madurees, die hun volk en oorlogsbehoeften beschikte, weder van nieuws voor den dag kwamen, en begunstigd door het regensaisoen, waarin wij met onze Europische magt weinig konden uitvoeren, verscheidene negorijen ontrustten en vernielden, vrouwen, kinderen en al wat van hunne gading was wegslepende, zonder dat men in staat was zulks te beletten, alzoo de wegen onbruikbaar waren, en de bezetting van *Pasoeroeang* door sterfte wegsmolt, waardoor het besluit, om door een gedeelte van die bezetting, met eenige inlanders versterkt, den Madurees uit die landen weg te slaan, verijdeld werd.

Hier kwam nog bij, dat het leger der Madurezen in het Sourabaijasche dagelijks aangroeide, zoodat men hier genoeg te doen had, om hen het verder indringen te beletten. Doch de Prins, hier weder in een gevecht de nederlaag krijgende, begon beducht te worden, dat men zijne Hof-stad *Sambilangang* of *Griesee* mogt aantasten, en hierom trok hij zijne meeste magt naar die plaatsen, alleen in de landen van *Sumanap* en *Pamakassan* eene bezetting latende van drie of vier honderd Madurezen en Baliërs.

Zoo

Zoo ras men hiervan berigt erlangde, besloot men deze gelegenheid waar te nemen, om hun deze landen weder te ontrukken.

De Gezagbebber van *Java*, ELSO STERRENBERG werd derwaarts gezonden met 100 Europezen, en 256 Inlanders, en werd zonder slag of stoot meester van *Sumanap*; want de kleine hoop, aldaar gelaten, was door de tijding van zijne aankomst door vrees bekneld, en de Sumanappers daarover verblijd; waarop de laatstende kans waarnamen, om zich over de mishandelingen, hun aangedaan, te wreken, en de meesten der vijanden bij hunnen aftogt ter neder hakten, en eenigen gevangen namen.

Hierna onderwierpen zich ook eenigen, waaronder was een zwager van den Prins, en twee Hoofden der Balische troepen.

De Pangéran niet verwacht hebbende, dat men hem nu van dien kant zoude aantasten, liet, zoodra hij de tijding daarvan vernomen had, het grootste gedeelte van zijne magt weder derwaarts rukken, om het verder doorbreken in zijn land te beletten, alzoo STERRENBERG, de Sumanappers verzameld hebbende, met een leger van 15000 mannen van *Sumanap* opbrak, en, na dat hij omtrent *Pamakassan* de vijanden ten getale van 2500 koppen geslagen had, doordrong tot aan *Tjetjerie*, alwaar de Madurezen aan de rivier, die *Pamakassan* van *Madura* scheidt, eene sterke benting hadden, waaruit zij almede stormenderhand werden gedreven.

Deze goede beginselen werden echter niet achtervolgd van verderen voorspoed; want zoo ras was STERRENBERG van *Sumanap* niet zuidwaarts opgebroken, of de vijand kwam daar van den noordkant weder binnen, verbrandde die plaats, en bragt de inwoners, die in hunne handen vielen, om het leven. En niet lang daarna ging het denzelfden gang met *Pamakassan.* Het eiland *Talangoe*, in het gezigt van *Sumanap* liggende, werd ook met 27 vaartuigen overrompeld, en de Madurezen leefden daar naar hunne gewoonte.

Intusschen was de Gezaghebber STERRENBERG doorgetrokken tot digt bij den berg *Jamplong*, alwaar de vijand eene sterke vesting had opgeworpen, welke SASRA en RANA DININGRAT, 's Prinsen zonen, met eene talrijke magt bezet hielden, die echter insgelijks werd aangetast, doch met slecht gevolg; want, schoon ons leger met eenige Compagniën Europezen en Inlanders versterkt was, werden wij echter afgeslagen, en genoodzaakt binnen onze schans te wijken, zonder iets op den vijand te kunnen winnen, die al gaande weg zijne verschansingen uitzettende, ons met zijne werken ten oosten en ten westen zoodanig naderde, dat van den landkant onze benting geheel ingesloten, en niet als de zee meer open was.

Men zond echter van *Sourabaija* ter versterking nog eenige Europezen en Inlanders

der-

derwaarts, en er werden bevelen gegeven, om den vijand uit *Djipang* te verjagen, om aan *Rembang* lucht te geven, hetwelk door 5000 Madurezen en Javanen geweldig benaauwd werd, zijnde de vijand ook meester geworden van *Lassum*, *Padjangkongang* en van alle de dorpen tot *Paradessie* toe; en schoon hij te *Lassum* werd afgeslagen, viel hij kort daarna er wederom in, en maakte door het opwerpen van eene benting zich meester van de Rembangsche houtbosschen, die van geen klein belang voor onze scheepstimmerwerf aldaar zijn. Ook moest ons Comptoir *Joana* geenen kleinen aanstoot uitstaan.

Maar de Prins, aan wien tot hiertoe de fortuin was gunstig geweest, of die ten minste gelijke kans met ons gehad had, werd ongelukkig, en het compas begon te draaijen; want, schoon de rebellen op *Pasoeroeang* het nog al gaande hielden, werden echter de vijanden door den Majoor VAN HOHENDORFF uit de bovenlanden van *Kartasoera* verjaagd, en zij begonnen van *Rembang* almede langzamerhand af te zakken.

De Regent van *Djipang* en het gewezen Hoofd van 's vijands Baliërs hadden zich van de Madurezen afgescheiden, en zoo wel als het hoofd van *Blora* zich onderworpen, zoodat alles zich ten goede begon te schikken.

De omstandigheden vereischten ook, dat de Ma-

Madurezen ten spoedigste van *Java* werden verdreven, alzoo de Regent van *Sidaijoe*, schoon een zoon van den Madureschen Pangéran, alsmede de Regent van *Toeban* verzekering deden, dat zij zich en hunne onderhoorige landen aanstonds zoude overgeven, zoo ras zij van de Madurezen maar eenigzins ontlast werden.

Terwijl men dan op *Jamplong* moest stil zitten, en daar niets kon uitvoeren, als den Prins, onder den verachten naam van Radeen SOEKRIT, in het openbaar te verklaren voor rebel, en vijand van de Compagnie, en daarom van alle eer en waardigheid vervallen, besloot men den vijand eene gevoelige neep toe te brengen van *Sourabaija*, waar thans eene goede magt voorhanden was.

De heer Kommissaris VERIJSSEL trok in persoon met een goed getal Europezen en Inlanders en omtrent 12000 Sourabaijers, onder hunne Hoofden naar *Grissee*, en geraakte den derden dag over het gebergte *Girie*, alwaar eene hoop van drie of vier honderd Madurezen, die van *Temappel* naar *Grissee* wilden trekken, ten eerste door de Dragonders en eenige Sourabaijers achterhaald en verstrooid werden.

De Regent, aan wien door den Pangéran het gezag over *Grissee* was opgedragen, van onze aannadering verwittigd, oordeelde ongeraden de

de hulp van *Sambilangang* langer af te wagten, en trok met al zijne magt op ons aan, doch had het ongeluk zijn leven te verliezen, nadat hij echter ons leger genoegzaam op de vlugt geslagen had; waarop *Grissee* van den vijand verlaten en in brand gestoken, en van de onzen den volgenden dag in bezitting genomen werd.

Deze overwinning was het begin van den ondergang des Prinsen; want het eiland *Manara* werd acht dagen daarna ook ingenomen; en daarop onderwierpen zich een Pangéran GIRIE, benevens de Pepatti van *Lamongang*.

Terwijl het aan dezen kant met ons voorspoedig ging, viel het land van *Lassum*, kortelings den vijand ontwrongen, weder in zijne handen, en schenen de Madurezen wederom op de been te komen; om hetwelk te beletten en *Rembang* te redden, trok de Majoor TEN HAAGHUIS van *Samarang* derwaarts, met twee Compagniën Dragonders en 300 Inlanders; en eene andere bende, onder den Ritmeester KEIJZER, bleef in *Lamongang* den vijand in beweging houden.

Want dewijl er zeer veel aan gelegen was, dat men *Grissee* behield, had men de magt, die aldaar was, hoog noodig, te meer daar men vernam, dat de Pangéran eene menigte vaartuigen in gereedheid had laten brengen, om, zoodra wij *Grissee* verlieten, hetzelve van den zeekant weder in te nemen.

De

De Majoor rukte daarna voor *Lassum*, vervolgens in *Toeban*, waarvan de Regent zich onderwierp. Voorts de Madurezen bij *Rembes* en *Banjer-anjer* tweemaal geslagen hebbende, vereenigde hij zich met den Ritmeester KEIJZER, en toen met de vereenigde magt naar *Oedjong-Panka* opbrekende, werd de vijand, omtrent *Oud-Sidaijoe*, ten derdemaal op de vlugt gedreven, waarop *Oedjong-Panka*, door den Radeen Tommangong SOERA DININGRAT aan de Compagnie werd overgegeven, en dus was *Java* gezuiverd, en de Pangéran zeer in het naauw gebragt.

Want toen was het, dat zijn forsche en bijna onwrikbare moed begon te waggelen, en hij eenige naar vrede hellende vertoogen deed, zonder echter eenig gewag te maken, van te willen afstaan van zijne begeerte; waarom men besloot den oorlog verder met kracht voort te zetten.

Ondertusschen bleef ons leger op *Jamplong*, hetwelk, zoo als ik even meldde, geheel door de vijanden ingesloten was, liggen, zonder iets uit te voeren; en nademaal STERRENBERG, door den heer VERIJSSEL gedwarsboomd, onverrigter zake naar *Samarang* vertrok, nam de Majoor VAN DER POLL, benevens den Kommandant van *Pasoeroeang* RHENER, het gebied over dat leger aan; en den heer SMOUT, Oud-Gouverneur van *Makassar*,

kassar, trok ook, eenigen tijd daarna, derwaarts, wanneer de zaken aanstonds eene betere keer kregen.

GUSTI AGONG van *Bali* had aangeboden, ons bij te willen staan tegen de Madurezen, welk aanbod gretiglijk werd aangenomen, en deze Vorst verzogt 500 man op de hoogte van *Pasoeroeang* te zenden, om van daar met vaartuigen naar *Jamplong* te worden overgevoerd; doch het kwam op niets uit; want de Kommandant RHENER was, benevens den Kapitein RHEISWEBER, met een Brigantijn naar *Panaroekan* overgestoken, om de komst der Baliërs te verhaasten, doch moest onverrigter zake naar *Sumanap* trekken, om van daar met eenige Europezen en Inlanders den doortogt naar *Pamakassah*, te ondernemen.

Hij brak dan met zijne magt en omtrent 2000 battoors of dragers van *Sumanap* op, en trok zonder eenige ontmoeting, nademaal de Madurezen dat land, zoo wel als *Pamakassan* reeds verlaten hadden, door de verschansingen der vijanden ten oosten van hunne werken tot in onze legerplaats bij *Jamplong*, waarop het leger, nadat alles in brand gestoken was, oostwaarts op tot aan de grensscheiding van *Pamakassan* terug trok, om 's vijands werken te *Wattoe-Bessie* van den noordkant aan te doen; doch toevallig door de duisternis en slechte wegwijzers daar voorbij geraakt

eenen zendeling derwaarts gezonden, met verzoek, om, zoo die rebel daar mogt komen, hem op te vatten, en aan de Compagnie over te leveren, hetgeen de Sultan ook ten uitvoer bragt; en dus werd hij en zijn zoon naar *Batavia* overgevoerd, vervolgens de Prins zelf naar de *Kaap de Goede Hoop*, en zijn zoon SASRA naar *Ceilon* in ballingschap verzonden, met BANA DININGRAT, die mede in onze handen verviel.

WIERA DININGRAT is op *Bancalwoeko* verbleven, en SOERA DININGRAT werd, omdat hij van eene opregte inborst was, en bevoorregt door zijne geboorte, waarop het bij de Javanen wel het meeste aankomt, ook bij de zijnen ten hoogste bemind, en de Compagnie niet als door dwang en uit vrees voor zijnen vader afgevallen was, aangesteld tot Regent van *Madura*, onder den naam van SITIA DININGRAT, die dit wingewest ook tot heden wel en gelukkig bestiert, en sedert zijne aanstelling van veel dienst in het dempen der rebellen geweest is, waardoor hij in den jare 1758, ter vergelding zijner diensten, tot *Wedono* of Opper-Regent van verscheidene plaatsen, om de oost gelegen, door de Hooge Regering is aangesteld.

De vrede dan om de oost van *Java* hersteld zijnde, kwam de heer Gouverneur Generaal VAN IMHOFF zelf in persoon derwaarts, die eenige schikkingen maakte, ten einde die vrede van duur konde zijn; en aangezien Zijne Hoog-Edelheid oordeelde, dat

Gris-

Grissee eene plaats van veel aangelegenheid voor de Maatschappij in het vervolg van tijden zoude zijn, indien daar een comptoir aangelegd, en door eenen bekwamen dienaar bestierd werd; zoo stelde men den heer HARTINGH als den bekwaamsten daartoe aan, die der landtaal kundig, het beste met den inlander konde omspringen, en het ten meesten nutte van de Compagnie bestieren.

Hierna begon alles zich tot stille rust te schikken, en het vuur des oorlogs zoude geheel zijn uitgedempt geworden, zoo de Soesoehoenan slechts meerder vermogen, en bij zijne onderdanen grootere achting en liefde gehad had; maar in het tegendeel werd hij bij de zijnen als een rampspoedig Vorst aangemerkt, uit een beginsel van bijgeloof, de rampen, die hun overkwamen, aan zijn ongelukkig noodlot en geboortester toeschrijvende, en onder wiens regering het rijk geweldig in aanzien verminderd en niet verre van den ondergang gebragt was.

Hier kwam nog bij, dat hij, wiens wispelturigen aart men ondervonden had, weinig vertrouwd wordende, dus eene gestadige wantrouw tusschen hem en zijne onderhoorige Regenten bleef, en daarom konden de rebellerende Prinsen het nog al gaande houden, waardoor men de vruchten, die men van den vrede met *Madura* gehoopt had, niet mogt smaken.

Want schoon die Prinsen, ten minste in die tijden, het nog niet zoo zeer op de Maatschappij

als

als wel op den Keizer gemunt hadden, en wij ook toen nog wel magtig genoeg waren, om hen te beletten, ons in onze bezittingen veel hinder aan te doen, beletten echter hunne gedurige strooperijen en verwoestingen den landbouw, en zonder dien is *Java* voor de Compagnie van weinig aanbelang.

Het lust mij niet, de lotgevallen van alle die rebellerende Prinsen afzonderlijk te verhandelen, maar ik zal mij alleen houden aan de twee voornaamsten, namelijk, de Pangérans MANGKOE BOEMIE en MANGKOE NAGARA, die den band van bloedverwantschap nader aanbonden door het huwelijk van den laatsten met de dochter van den eerstgenoemden. MANGKOE BOÉMIE dan, gelijk ik te voren al heb gezegd, is een zoon van den Soesoehoennan HAMANGKOE RAT, en een broeder van PAKOE BOEANA II.

Hij verliet den Keizer, zijnen broeder, en het Hof al ten tijde des Chineschen oproers, en zocht bij de onzen schuilplaats en hulp; en zoodra de vrede weder met den Keizer gemaakt was, werd hij, benevens anderen, van dien Vorst op ons verzoek in genade aangenomen.

Doch in het laatst van het jaar 1744 week hij weder van het Hof, en zwierf in de bovenlanden aan den kant van *Grobogang*, echter niet als vijand, maar even als of hij van den Vorst gezonden was, om den vijand te verdelgen, waardoor het hem niet zwaar viel, weder voor

den

den Keizer verschijnende, vergiffenis en onderhoud te krijgen; sedert hield hij zich stil tot in den jare 1746, waarvan nader.

MAAS SAID of MANGKOE NAGARA, een jonger zoon van den op *Ceilon* overleden Pangéran MANGKOE NAGARA, heeft zich al vroeg met zijne moeder, onder geleide van zijnen voedster-vader KOEDOENO WERSO, van het Hof verwijderd, en onder de rebellerende Prinsen zijne verblijfplaats houdende, zich van jongs af aan tot het voeren van den krijg gewend; en dewijl hij niet aanstonds zich als Hoofd opwierp, maar altoos heulde met des Keizers vijanden, en onder hunne banier streed, kreeg hij allengskens groote kundigheid in het stuk van oorlog, zoodat het gemakkelijk na te gaan is, hoe veel moeite er in gestoken heeft, om eenen Prins, dien het nimmer aan aanhang ontbroken heeft of zoude ontbreken, en die als van de wieg af tot de ongemakken gehard was, onder te brengen.

Nadat hij dan tot zijne jaren gekomen was, en zich begon te verbeelden, met der tijd het spel meester te zullen worden en den troon van *Java* te beklimmen, zette hem dit niet weinig aan, om alle aanbiedingen, van den Keizer en ons gedaan, van de hand te wijzen.

De heer VAN IMHOFF, de zaken in den oosthoek dan geschikt, en 's Compagnie's comptoiren langs het strand bezigtigd hebbende, vertrok ook naar 's Keizers Hofstad *Soerakarta*,

gele-

gelegen omtrent twee uren van *Kartasoera*, de vorige verblijfplaats der Mataramsche Keizeren, om, ware het doenlijk, de gemoederen der Prinsen tot vrede en verzoening te bewegen; doch toen gebeurde het, dat de Keizer door aanhitsing van deszelfs Rijksbestierder PRINGALAIJA, die waarlijk 's Prinsen landen, genaamd *Soekowatti*, had ingeslokt, door den heer VAN HOHENDORFF eenige klagten inbragt tegen den Prins MANGKOE BOEMIE, als die zich te veel gezag aanmatigde, en zich meer volk toeeigende dan hem naar regten toekwam, waarover gemelde Prins, eenigzins onvoorzigtig, in het openbaar, echter op eene zachte wijze werd bestraft, hetwelk van die uitwerking was, dat hij des nachts het Hof verlatende, spoorslags zich naar de omzwervende rebellen begaf, om dus met zamengevoegde krachten den Keizer en zijne bondgenooten te keer te gaan, kunnende zulk eene schande niet verduwen, en te meer, omdat hij oordeelde geene schuld te hebben, maar in tegendeel beleedigd en te kort gedaan te zijn; want, zoo men het algemeen mag gelooven, was hem *Soekowatti* door den Vorst gegeven, maar door den slinkschen Rijksbestierder betwist; ziedaar de wezenlijke bron van alle gevolgde rampen en ellenden ter dezer kust!

Te vergeefs werd aan de weerspannelingen vergiffenis aangeboden, en een tijd gesteld, om

aan

aan het Hof te verschijnen; doch dit werd in den wind geslagen; ja het maakte hen nog baldadiger, in zoo verre MANGKOE NAGARA den weg, dien hij wist, dat de Generaal VAN IMHOFF moest overtrekken, bezet hield, en zelfs op eenigen van zijn volk aanviel, zoodat de Generaal zich met meerder magt moest versterken.

Eindelijk, toen men ondervond, dat woorden geen den minsten invloed op hen hadden, werd besloten, hen te vuur en te zwaard te verdelgen; en om ieder aan te moedigen, om hen van kant te helpen, werden zij vogelvrij verklaard, en een prijs op hunne hoofden gezet.

Niet lang daarna kreeg MANGKOE NAGARA eene zeer gevoelige neep, dewijl hij met zijne twee broeders MAAS SABAR en MAAS AMBIO met groot verlies van volk door den Rijksbestierder geslagen en zoowel als BOEMI NATA en GOENTOR, in eene nare gesteldheid gebragt werd.

Doch de gewezen Regent van *Kadoe*, MANGKOE JOEDO, maakte zich heimelijk weg naar *Kadoe*, en hield daar slecht huis, hetgeen ons weder nieuw werk verschafte, en den vijand gelegenheid gaf, om zijn volk weder bijeen te zamelen.

Ondertusschen was MANGKOE BOEMIE met zijn leger tot *Soerakarta* genaderd, hetwelk hij gedeeltelijk aan de vlammen opofferde, begevende zich van daar weder aan de stranden, met voornemen, om in de landen van *Joana* en *Pattij*;

het

het oude schuilnest der rebellen, te rukken, en vermeerderde zijne magt aldaar zoo zeer, dat men twee legers tegen hen moest laten optrekken.

MAAS SAID kwam weder op de baan, doch werd door den heer VAN HOHENDORFF geslagen en op de vlugt gedreven; echter herstelde hij zich wederom, en viel in *Bagaleen*, vermoordende aldaar den Regent; waarna hij op nieuw werd aangetast bij de dessa *Papringang* tot zijne schade; want hij werd niet alleen verjaagd, maar moest ook eene groote buit van goud en zilver, en wel honderd paarden achterlaten.

Omtrent dezen tijd werd opgebragt in het leger van den heer VAN HOHENDORFF eene Cheribonsche Javaan, die eenige brieven in bestelling bij zich had, aan den vijand geschreven door MAAS GRENDIE en eenige Prinsen, die zich in het Cheribonsche ophielden, waaruit men vernam hun voornemen, om met elkanderen zamen te spannen ter verdelging der Hollanders, en die het met hen hielden; gevende die van *Cheribon* den rebellen moed, en maanden hen aan, om stand te houden: Edoch deze zamenzwering is van geen gevolg geweest, en is van zelf te niet geloopen.

Eenige dagen na den laatsten slag van den heer VAN HOHENDORFF met SAID, werd men weder handgemeen tot ondergang van de Prinsen MAAS GOENTOR en AMBIO, die om hals raakten, en wier hoofden te *Samarang* op staken werden

ge-

gezet, gelijk men meende; maar naderhand werd men gewaar, dat het slechts gemeene koppen waren, geweest; en zoo werd men al dikwijls misleid, en de toegevoegde slagen grooter uitgemeten dan zij waren.

In dien tusschentijd, terwijl de bovenlanden ten naastenbij gezuiverd waren van de zwervers, bleef MANGKOE BOEMIE de stranden ontrusten, en sloot *Qualla-Damak* bijna geheel in met eene magt van 13000 man, waaronder 2500 te paard, voornemens zijnde, om op dien post eenen aanval te doen, doch zag daarvan af mits de voordeelige gelegenheid daarvan, en trok naar *Grobogang*.

De heer VAN HOHENDORFF in den jare 1747, in stede van STERRENBERG, Kommandeur van *Java's* Noord-oostkust geworden zijnde, stelde aanstonds alles in het werk, om een einde aan dien voor land en volk verderfelijken oorlog te maken, en begon met het verdrijven van MANGKOE BOEMIE uit de bovenlanden, die naar het *Djipangsche* de vlugt nam, den Regent daaruit verjagende, en dacht zich hier te nestelen, te meer, daar hij eenen aanhang van eenige Baliërs kreeg; doch de Dragonders en Madurezen deden hem schielijk daaruit verhuizen naar het Zuidergebergte.

En dus eindigde dit jaar, waarin de vijand vrij wat gejaagd en hem verlies toegebragt was, maar echter zonder ons oogmerk te kunnen bereiken, be-

staande in het verwerven van eenen algemeenen vrede; want schoon zoo wel MANGKOE BOEMIE als MANGKOE NAGARA nu en dan de wieken geknuikt waren, en zij zich in holen en spelonken voor de woede onzer krijgers hadden moeten schuil houden, ging het hun als met het riet, hetgeen door eene zware stormbui wel wordt nedergedrukt, doch aanstonds na het stillen van den wind weder oprijst.

Alle aanbieding van vrede en vergiffenis was te vergeefs, en men had ook weinig grond, om het gelukken daarvan te veronderstellen, dewijl hunne eischen te groot waren, en niet konden ingewilligd worden, zoodat er dan niets anders te doen was, als hun weder op het lijf te vallen, en wel met meerder magt dan te voren.

Inmiddels had men het geluk, dat de zaken in den Oosthoek eenen beteren aanschouw kregen; *Pasoeroeang*, jaren lang tot een voorwerp van allerlei vijandelijkheden gestrekt hebbende, begon op te luiken, en de Malangers, voorheen verwoesters van die landen, verschaften thans zelfs werklieden aan den Pasoeroeangschen Kommandant KEIJSER.

In dit jaar 1748 verloren de rebellen een hunner voornaamste Hoofden en voorstanders, namelijk Pangéran SLARONG, die, om zich bij de vijanden te begeven, van het Hof gevlugt was. De Radeen Adipatti van *Pranaraga*, den Keizer en de Maatschappij wel trouw blijvende, echter door-

doorgaans op eigene wieken drijvende, kreeg hem in de landen der *Mantjanagara's* gevangen; doch des avonds, wanneer dezelve door den Regent aan den heer VAN HOHENDORFF, die toen daar met ons leger tegenwoordig was, was overgegeven, de schildwachten willende overweldigen, werd hij zelf gekwetst, en stierf kort daarop aan zijne wonden.

Soerakarta moest het ondertusschen weder misgelden; de vijanden rukten derwaarts onder bestier van MANGKOE BOEMIE en MAAS SAID, doch werden dapper afgeslagen, nadat zij evenwel eenige huizen, en de bamboezen beschoeijingen van het Hof zelfs hadden in de assche gelegd.

Om den vijand eens op eene gevoeliger wijze aan te tasten, werden van *Batavia* over den landweg gezonden eene bende Dragonders-lijfwacht en Huzaren, die, onder het gezag van de Majoors OSSENBERGH en FAURE, de bovenlanden zouden doortrekken en den vijand opzoeken, doch kwamen terug zonder den vijand gezien, veelmin iets tegen hem uitgevoerd te hebben, dewijl die gedurig op hunne aannadering eenen anderen doortogt nam.

De overrompelde en afgebrande Residentie *Joäna* werd weder in staat gebragt en met volk bezet, vertrekkende de heer VAN HOHENDORFF, thans vereerd met den titel van Gouverneur van *Java*, naar het Hof te *Soerakarta*, eensdeels om de nieuwe Residenten TOUTLEMONDE en

BRETON voor te stellen, en voorts om de leverantie van rijst, katjang en peper te schikken, waarmede het eenige jaren, en daarna nog, gansch niet voordeelig gegaan is.

De Rijksbestierder PRINGALAIJA, die, om voor de landvruchten te zorgen, naar het Ho vertrokken was, oordeelde men noodzakelijk dat weder te veld zoude trekken, om de rebellen tegen te gaan.

Even te voren had de heer VAN HOHENDORFF, in den Oosthoek zijnde, den Malangschen Regent tot een mondgesprek genoodigd die onder voorwendsel van vrees, dat het hem mogt gaan als voorheen zijnen vader, zulks weigerde, echter met betuiging, dat alles, wa in zijn land gevonden werd, tot 'sCompagnie's dienst was.

Ook kreeg de Regent van *Pranagara* eene acte als Hoofd-regent, en hem werd gelast, zich bij het leger van PRINGALAIJA te voegen, om den vijand gezamenlijk op te zoeken, welke aanmoediging echter weinig hielp, als hebbende de Regent altoos maar zijn eigen nest bewaard.

Het was echter weder op *Soerakarta* gemunt, en had de vijand zich reeds op de Passebaan ter neder geslagen, maar moest het echter weder verlaten, door welke gedurige vijandelijkheden bij dat Hof bijna geen man meer te vinden was.

Het volgende jaar 1749 was zeer aanmerkelijk

kelijk door den dood van den Keizer, en de aanstelling van den Kroonprins, zijnen zoon, in deszelfs plaats, hetgeen wij wat omstandiger zullen verhalen; terwijl de rebellen MANGKOE BOEMIE en MAAS SAID zich in *Mataram* nog staande hielden.

De oneenigheden van de Pangérans BOEMI NATA en SINGOSARIE, die de partij van de Hoofdrebellen verlaten hebbende, aan het aarzelen geraakten en een besluit namen, om zich aan den Keizer te onderwerpen, schenen geenen kleinen schok aan den staat van MANGKOE BOEMIE en zijnen schoonzoon MAAS SAID te zullen geven, die gezonden werd, om BOEMI NATA en SINGOSARIE uit het Zuider-gebergte te verdrijven; doch zijn aanslag mislukt zijnde, trok MANGKOE BOEMIE zelf derwaarts, dien de kans ook tegen viel, en hij moest, met verlies van velen der zijnen wijken.

Eenen korten tijd daarna onderwierp zich de Prins BOEMI NATA, die zeven jaren lang met de vijanden had zamen gespannen, aan den Keizer, wordende hem het leven geschonken, om door dit zachte middel SINGOSARIE, die zich, onder voorwendsel van onpasselijkheid, nog in het Zuider-gebergte onthield, en andere weêrspannelingen tot het volgen van zijn voorbeeld aan te moedigen.

En dewijl het onbetwistbaar is, dat vele Prinsen van den bloede, en voornamelijk broeders

ders van den Keizer schadelijk en gevaarlijk aan het Hof en voor de rust van *Java* zijn te achten, werden niet lang daarna de Pangéran ADI NAGARA met zijnen zoon DANOEPAIJA, de Pangérans NGABEIJ en een ander BOEMI NATA in hechtenis genomen en naar *Samarang* gezonden; waarlijk eene goede zaak, zoo men maar alle de Prinsen had kunnen vatten, en dit wat vroeger in het werk gesteld was! doch hoe den rebellen dit in de ooren klonk, en of dat veel goeds aan de onderwerping veroorzaakte, laat ik op zijne plaats.

MANGKOE BOEMIE zelf scheen over te hellen tot de rust, en verdriet te krijgen in het omzwerven; doch iemand, die zoo heerschzuchtig was, als hij, en die gewoon was langen tijd het gebied te voeren, kon niet ligt overgaan, om zich onder het bedwang en gezag van eenen anderen over te geven. Hij verzekerde intusschen den heer Gouverneur van zijne trouw en welmeenendheid voor de Maatschappij, doch verhief te gelijk tot bewijs zijner ingebeelde hoogheid eenige Grooten tot Prinsen, en stelde zijnen zoon aan tot Pangéran Adipatti Mataram of Kroonprins, even als of hij werkelijk Keizer was, verzoekende, dat deze verkiezing door goedkeuring van de Compagnie mogt gesterkt worden.

Hem werd op nieuw aangeraden, zich te onderwerpen, zijn volk in toom te houden, en

geene

geene vijandelijkheden te plegen in de landen omtrent het gebergte van *Soekowatti* en elders gelegen. Tot het eerste had hij geene ooren, doch het laatste kwam hij een tijd lang na.

De zachte behandeling, aan BOEMI NATA bewezen, had echter die uitwerking, dat een Tommangong uit *Mataram* zich benevens 5 à 600 man onderwierp; doch zijn zoon, genaamd DJAJA WINATA, die deze onderwerping trachtte te verhinderen, geraakte gevangen.

Ondertusschen hield MANGKOE BOEMIE zich stil, verwachtende met smart de uitkomst van de ziekte des Soesoehoennans, die sedert eenigen tijd het bed had moeten houden, waardoor de zaken aan het Hof meer en meer begonnen te verergeren, en bijna onherstelbaar te worden.

De Soesoehoennan PAKOE BOEANA, gelijk ik even te voren zeide, ziek te bed liggende en gevaar loopende van het met den dood te zullen bekoopen, trok de heer VAN HOHENDORFF naar *Soerakarta*, om bij het overlijden van den Keizer alle verwarringen te beletten.

Nadat hij daar gekomen was, met voornemen om den Keizer te gaan zien, en wegens den hagchelijken toestand van zaken met hem te spreken; en toen hij het Hof met zijn gezelschap intrad, vond men aan de eerste poort van het keizerlijke Hof den Kroonprins, staande als verwezen met een omwonden hoofd, ter oor-

oorzake van eene boogziekte, daar hij reeds lang aan geleden had.

Hij was in langen tijd niet bij zijnen vader geweest, bij wien hij in haat was, en die hem onder zijne oogen niet wilde dulden, omdat die Prins een kleedje van weinig waarde aan eene van zijns vaders bijwijven zoude gegeven hebben, en daarom bij den ouden in verdenking was gekomen dat hij zijn bed of bezoedeld had of zulks wilde doen.

De heer VAN HOHENDORFF nam hem echter bij de hand, en geleidde hem voor het bed van den Keizer, dien men in eenen zeer slechten staat vond liggen op een matras, voor zijne bedstede gespreid, zoodat toen over geene zaken kon gehandeld worden, hetgeen uitgesteld moest blijven tot den volgenden dag, wanneer de Keizer betuigde allen moed verloren te geven, vast stellende vergeven te zijn, en daarom niet langer het staatsbestuur kunnende torschen, verzocht hij, dat de heer Gouverneur in den naam van de Maatschappij het gebied over het Mataramsche Rijk op zich wilde nemen, en het opdragen, aan wien het ten beste voor *Java* en de Compagnie zoude geoordeeld worden, eenlijk zijne kinderen, en bijzonderlijk zijnen zoon den Kroonprins, in Hare bescherming aanbevelende.

Waarop hij den 11den December deszelfden jaars 1749 plegtig afstand deed van het Ma-

taramsche rijk, en van het regt, dat hij of de zijnen daarop mogten gehad hebben, hetzelve opdragende en overgevende aan de Nederlandsche Maatschappij, in handen van den heer Gouverneur VAN HOHENDORFF, dewelke het rijk wederom op eenige voorwaarden, zal ik zeggen, als een leen of als een waar eigendom? overgaf aan den Kroonprins, onder den naam van Soesoehoennan PAKOE BOEANA III, die dan den 15den daaraan volgende tot Keizer over *Java* gehuldigd werd, met zoo veel plegtigheden, als de toenmalige nare omstandigheden van tijd en zaken toelieten: zeker het oog was op dezen Vorst gevallen, en het is hem gelukt het rijk tot nog toe te behouden; maar echter was de heer VAN HOHENDORFF ook niet vies, om in een zijner brieven aan Hunne Hoog-Edelheden de verkiezing van MANGKOE BOEMIE tot Keizer, als een middel tot eene schielijke herstelling, aan te prijzen, daarbij voegende, dat de jonge Vorst, een gebrek aan zijne oogen hebbende, volgens de priesterlijke wet der Javanen, diende uitgesloten te worden.

Aanmerkelijk is het, dat op denzelfden dag, namelijk den 11den December, wanneer de oude Keizer afstand deed, de Pangéran MANGKOE BOEMIE, die tot nog toe slechts den naam van Sulthan MATARAM had aangenomen, zich liet uitroepen tot Soesoehoennan PAKOE BOEANA SENAPATTI MATARAM, en er waren bij zijne hulding

onvergelijkelijk meer Prinsen, Rijksgrooten en onderdanen tegenwoordig, als bij de voorstelling van den nieuwen Keizer. Ook had hij met eene groote pracht zijne oudste dochter aan MAAS SAID uitgehuwelijkt.

De oude Keizer gaf den geest op den 20sten December, in eene gesteldheid, die niet onduister aantoonde, dat de Goddelijke gramschap, schoon met langzame treden tot de wraak overgaande, vroeg of laat ontaarde meineedigheden en geweldenarijen straft.

Met den nieuwen Vorst, naar omstandigheden van tijd, eenige schikkingen over het verdelgen van den gemeenen vijand, en het leveren der landvruchten aan de Compagnie gemaakt zijnde, keerde de heer VAN HOHENDORFF terug naar *Samarang*.

Intusschen was MANGKOE BOEMIE en zijn aanhang verwaand genoeg, om aan den heer Gouverneur afgezanten te zenden, en te verzoeken, dat zijne aanstelling tot Soesoehoennan bij de Compagnie mogt goedgekeurd, en hij als zoodanig erkend worden, daarenboven nog, dat hem het lijk van den Soesoehoennan mogt worden overgegeven, om hetzelve plegtiglijk ter aarde te bestellen, daarbij voegende betuigingen van trouw en welmeenendheid; en echter wilde hij noch naar een billijk verdrag, als willende eenlijk de kroon behouden, noch naar eenige redenen luisteren, zoekende niets anders,

als

als tijd te winnen, en zich te versterken, gaande inmiddels zijnen ouden gang, met overal brand en verwoesting aan te rigten.

Zelfs de Europezen, die tot hem waren overgeloopen, weigerde hij ronduit weder uit te leveren, onder voorwendsel, dat zij het Muhamedaansch geloof reeds aangenomen hadden.

En om niet stil te zitten, liet hij eenig volk naar *Bagaleen* trekken, ten einde dat vruchtbaar land te overrompelen, en daardoor eene opene deur tot de westersche landen te krijgen. Doch aan onzen kant besloot men, hem op het lijf te vallen, en dit te verhinderen.

Daar was ook thans niet anders op, als met krachtige middelen, ernstiger, en gevoeliger dan te voren, hem en zijnen aanhang te keer te gaan, en levend of dood te trachten in onze magt te krijgen, zoo het geteisterd *Java* immermeer tot ademhaling zoude komen.

En waarlijk! het zag er aan alle kanten droevig uit; de vijand in alle landen verspreid, overal verwoestingen aanrigtende en droevige overblijfselen van woede en wraakzucht achterlatende!

Ook scheen het, dat het rijk van den nieuwen Keizer van korten duur zoude zijn; want in den beginne van het jaar 1750 was *Mataram* bezet door MANGKOE BOEMIE, die, onder den trotschen eernaam van Soesoehoennan MATARAM, die landstreek nog in bezitting hield.

De

De Pangérans MAAS SAID en SINGOSARIE, en Radeen SABAR zworven omstreeks *Soerakarta*. De Pangérans RONGO en PANOELAR speelden de baas op de grenzen van *Roma* en *Baguleen*, en Pangéran ADI WIDJAJA in *Kadoe;* en dezen moesten te onder gebragt worden, eer men tot rust kon komen, die nog zeer ver te zoeken was.

De Madurezen, een volk, dat zeer strijdbaar is, en zijnen vijand kloekmoedig durft onder de oogen zien, doch weinig krijgtucht houdende, en dus vrij gevaarlijk voor de ingezetenen, om hunne plunder- en roofziekte, werden eindelijk opontboden, om met des te meerder magt de rebellen aan te tasten.

Al vroeg in het begin van dit jaar dan werd de vijand uit *Mataram* gejaagd, waardoor MANGKOE BOEMIE uit weêrwraak alle de Europezen, ten getale van dertig, die tot hem waren overgeloopen, liet den hals breken, behalve alleen één.

En alhoewel de vijanden in verscheidene schermutselingen veel volks verloren, belette dit niet, dat zij *Soerakarta* wederom aantastten, eenige woningen in de asch legden, en onder het aftrekken verscheidene dorpen vernielden.

Kort daarna hunne magt weder bijeen verzameld hebbende, mogt het hun zelfs gebeuren, ons leger, dat voorheen bijna altoos gewoon was te triumferen, te verstrooijen.

Want

Want de vijand ontrustte eerst met kleine partijen de westersche bovenlanden, en kwam langzamerhand van den west- en oostkant weder naar *Mataram* afzakken, waarop ons leger zijne verschansingen aldaar verliet, en tegen den vijand, eer die iets ondernemen konde, optrok in eene tamelijke orde; doch digt bij hen genaderd zijnde, vergat de bevelhebber eenigen last te geven, om aan te vallen, of wat te doen.

Hierdoor gebeurde het, dat de linkervleugel, onder bevel van den vaandrager STEENMULDER, met de vijanden van zelfs slaags gerakende, doch te zwak zijnde, om hunnen aanval uit te houden, eenigzins in wanorde kwam. De Majoor FAURE, welke Hoofd van het leger was, dit vernemende, beval den Kapitein-Luitenant FEBER derwaarts ter hulp met eenige Dragonders te trekken. Intusschen zijn paard gekwetst wordende, en zich op een ander gezet hebbende, reed hij mede naar den linkervleugel, gevolgd wordende van de Dragonders; edoch in stede van op den vijand aan te vallen, keert hij links om, waardoor de vijandelijke ruiterij gelegenheid kreeg, om van achter in te vallen, en alles in wanorde te brengen, zoodanig, dat het den onzen onmogelijk was zich weder te herstellen, maar zij genoodzaakt waren spoorslags naar hunne legerplaatsen in *Djokjokarta* te vlugten.

De linkervleugel bestond geheel uit Inlanders, on-

onder het gebied van den vaandrig STEENMULDER, en had het echter alleen staande gehouden, en zelfs het vijandelijk voetvolk doen deinzen, blijvende meester van het slagveld, nogtans ten koste van eene menigte volks, waaronder vele Grooten waren, alsmede een kloek getal Madurezen, die zich heldhaftig gekweten hadden; doch was echter ook genoodzaakt het leger naar *Djokjokarta* te volgen, dat, niettegenstaande men daar geen vijand te vreezen had, lafhartig verlaten, en eene goede partij ammunitie, om daarmede op den weg niet belemmerd te zijn, aan het vuur opgeofferd werd.

Hierdoor ontstond onder de Dragonders een opstand tegen den Majoor, die gevaar liep van het leven er bij in te schieten, en niemand wilde weder onder zijn gezag te veld trekken. De geheele nederlaag werd aan zijne lafhartigheid en kleine krijgskunde toegeschreven.

Ik wil mij niet inlaten in het verdedigen van de eer dezes Legerhoofds, veelmin in hem te veroordeelen, of ten zijnen nadeele te beslissen, dewijl die zaak onbeslist gebleven is; doch het was te wenschen, dat het nooit gebeurd ware; zelfs was de Maduresche Prins gramstorig, dat zijn volk zoo lafhartig door de onzen was in de pekel gelaten.

Hierdoor zwol der vijanden moed, en het stak hun eenen riem onder het hart, om ons, die zij ondervonden, dat ligt verjaagd konden worden, weder onder de oogen te zien; en dit geval heeft

naar

naar alle waarschijnelijkheid veel toegebragt tot de duurzaamheid van dezen oorlog.

Nadat dan onze benden het Mataramsche verlaten hadden, betrok MANGKOE BOEMIE drie dagen daarna dit land, terwijl kort daarna de uitgewekene Prinsen *Kadoe* en *Mataram* weder verlieten, en in verscheidene partijen bezuiden *Soerakarta* zich neder sloegen, om ons op *Banjoe-dana* weder aan te tasten.

Doch eer wij tot dien veldslag komen, zal het niet ondienstig zijn te reppen van een verraad, hetwelk gesmeed was door eenen KIAIJ MAAS, of MAAS RONGO, zoon van den Samarangschen Hoofd-regent, en van zeer nadeelige gevolgen voor het algemeen zoude hebben kunnen zijn, aangezien het behoud van den Keizer en het gezag der Maatschappij hangt aan het behoud van *Samarang* en de strand-regentschappen; en zoo het hun gelukt was, hunnen aanslag, dien zij daarop hadden aangelegd, ten uitvoer te brengen, zoude het met ons en den Keizer gedaan geweest zijn.

Doch de zamenzwering werd vroegtijdig ontdekt, en deze MAAS RONGO, overtuigd van met MANGKOE BOEMIE ongeoorloofde briefwisseling en raad gehouden te hebben, en dat buiten eenige voorkennis zijns vaders, werd met zijnen aangenomen zoon en twee Mantries in verzekering genomen, en is kort daarop overleden, waardoor die aanslag verhinderd en verijdeld is.

De

De vijanden dan trokken op ons leger te *Banjoe-dana* aan, alwaar de heer VAN HOHENDORFF even te voren was terug gekomen met eene Compagnie Dragonders, en een aanzienelijk getal Madurezen, die heel wel te pas kwamen, naardien de vijand hier wel 60000 man sterk was, en de kans van den strijd lang twijfelachtig stond; doch tot ons geluk bevond zich hier het puik van onze krijgers, en van de Madurezen, dewelke, onder het oog van den heer VAN HOHENDORFF, strijdende, hunne oogen met neusdoeken toebonden, en onder faveur van ons kanon en handgeweer met pieken op den vijand aanvielen, denzelven doende deinzen, waardoor onze legerplaats behouden werd. Een groot geluk! want was deze slag door den vijand gewonnen, zoo was alles verloren geweest, en wij hadden het kamp moeten geven, daar in tegendeel nu het voorgevallene in *Mataram* weder wat verzoet werd

Hierop besloot men alle de krachten in te spannen, om een einde aan de zaak te maken, en de rebellen in te sluiten, dat ook van een goed gevolg zoude kunnen geweest zijn, bijaldien de Bagaleensche volkeren, gesterkt door eenige Inlanders en Europezen, benevens de Regenten van *Banjoemaas*, *Pamurdeen*, *Djajaloer* en *Roma* met ruim 15000 man, stand gehouden hadden om de west van *Bagaleen*; maar zij ijlings naar het gebergte, en van daar naar *Zelo-*

Ka-

Katon de vlugt nemende voor eenen hoop van slechts 500 stroopers, waarbij MANGKOE BOEMIE niet eens tegenwoordig was, kreeg hij, die al voorttrekkende door *Mataram*, volgens afspraak, werd nagezet, eenen gebaanden weg, daar hij anderzins waarschijnelijk in de kaars zoude gevlogen zijn.

Doch nu was er niets op, als om hem gade te slaan, en af te wachten, werwaarts hij weder zoude uitspatten, ten welken einde ons leger in vier hoopen verdeeld werd.

Thans verergerde de staat van het beklagelijk *Java* geweldig; want bij de verwoestingen van den oorlog kwam eene zware sterfte in de bovenlanden, die eene menigte van menschen wegsleepte, en de bovenlandsche dorpen voor het meeste gedeelte van volk ontblootte.

Doch MANGKOE BOEMIE, die zich in *Java's* wester-gedeelte had zoeken neder te slaan, moest het ongelukkig noodlot ondergaan, om door de westersche regenten weder uit hunne landen verdreven te worden naar het Zuider-gebergte, zijne oude toevlugt, daar hij vervolgd werd; en schoon nu één der zwervers, met name SOERIA DIKOESOEMA zich onderwierp, en de Pangéran ARIA PANOELAR ook genegenheid scheen te hebben, om tot onze partij over te komen, bleef MANGKOE BOEMIE echter even hardnekkig, en men had weinig grond, om te durven hopen, dat hij of MAAS SAID zich ooit zouden onderwerpen;

want hoe menigmaal zij ook verslagen en verstrooid werden, vloeide er gedurig eene menigte van volk weder tot hen, ten deele uit vreeze, ten deele uit eene bijgeloovige aankleving aan het geslacht der aloude Soesoehoennans, en zoo ras kregen zij geen berigt, dat ons leger afgetrokken, en hier en daar maar een open weg was, of aanstonds barstten zij hunne schuilhoeken uit, gelijk thans weder geschiedde, aan hunne moord- en plunderzucht voldoende, zelfs tot in de nabijheid van 's Keizers Hofstad, waarop zij te vergeefs weder een' en anderen aanslag waagden, doch met bebloede koppen moesten aftrekken.

Ondertusschen ging het niet al te voorspoedig met zijne weerspannige aanhangelingen; want de Pangéran ADI WIDJAJA, die *Kadoe* beslagen had, en thans den heer VAN HOHENDORFF het optrekken naar *Soerakarta* had zoeken te verhinderen, kreeg eene zware nederlaag, verloor veel volk, en moest diep in *Kadoe* indringen, om alle de zijnen niet in de waagschaal te stellen, terwijl de zwerver MARTAPOERA, die in het *Soekowattische* en *Grobogansche*, ja zelfs digt bij *Damak*, de meester speelde, en alles, wat van de onzen daar was, verbrandde, zonder dat men hem het beletten konde.

Pangéran RONGO werd in de landstreek *Roma* hevig aangetast, en met achterlating van dooden van daar verdreven. De Pangérans RONGO en

PA-

PANGELAR werden door den heer VAN OSSENBERGH mede uit *Bagaleen* verjaagd, en gedwongen, met achterlating van al hun volk, te vlugten naar ADI WIDJAJA, die, zwervende in het Kadoesche gebergte, door den Majoor DE CLERCQ almede zoo slecht gehavend werd, dat hij weinig volk overhield, niettegenstaande de vijanden de bosschen en wegen hadden toegekapt, en dus aan onze benden veel verhindering aanbragten. En waren de rebellen dus na verscheidene schermutselingen, en veldslagen uit hunne voornaamste schuilhoeken verdreven, en van hunnen meesten aanhang ontzet.

MANGKOE BOEMIE had geene zekere verblijfplaats meer; want dan zworf hij eens om den zuidkant van *Mataram*, en dan verborg hij zich weder in de ongenaakbare zuider-bergen, als ziende zijne kans niet klaar en onze legers te magtig.

Alleen bleef MAAS SAID nog magtig, en is bijna nooit magtiger geweest. Men stelt vast, dat zijne ruiterij alleen 13000 man groot was, waarmede hij langs het Zuider-gebergte bleef omzwerven, gedurig onze legers in beweging houdende, vermijdende, zoo veel hij kon, uit eene listige staatkunde, bij hem maar al te wel bekend, zich in geenen veldslag in te wikkelen, die dezelfde uitwerking bij hem zoude kunnen te weeg gebragt hebben, als bij zijne lotgenooten.

Om de rebellen eens geheel te niet te brengen,

gen, werd goedgevonden, Compagnie's en Soesoehoennans volkeren onder verscheidene Hoofden in partijen te verdeelen, en dus den vijand van alle kanten in het naauw te brengen.

De Opper-koopman TOUTLEMONDE trok in het laatst van dit jaar 1750, met een goed getal Europezen en Inlanders, van *Soerakarta*, en werd door MAAS SAID gedurig in beweging gehouden, welke echter in drie slagen zoodanig geteisterd werd, dat hij, niettegenstaande de zijnen als verwoede menschen vochten, en geen vuur noch staal schroomden, mede van zijnen meesten aanhang ontbloot, een goed heenkomen moest zoeken, en vlugten naar het Zuider-gebergte.

Nadat ons leger door eene sterfte, die al in den beginne van dit jaar 1751 dáár en in de bovenlanden weder sterk begon te woeden, verzwakt, met eenige nieuwe manschappen versterkt was, volgde men dezen rebel op de hielen, om hem en zijnen schoonvader MANGKOE BOEMIE, die nog aan den zuidkant in *Mataram* en in het gebergte, met weinigen van zijnen aanhang, omzworf, magtig te worden.

Ondertusschen had de aanhang van de Pangérans RONGO, PANOELAR en ADI WIDJAJA eenen inval in de westersche landen ondernomen, doch werd door de dragonders en eenige Bagaleensche volkeren, onder den heer VAN OSSENBERGH, afgeslagen, terug gedreven en door den Majoor DE CLERCQ nagezet.

MAAS

MAAS SAID had zoo ras niet vernomen, dat ons leger onder TOUTLEMONDE van *Solo*, om hem weder op te zoeken, was opgebroken, of hij kwam weder met eene nieuwe magt uit het ontoegankelijk Zuider-gebergte te voorschijn, zonder echter eenen veldslag te durven wagen.

Hij benaauwde echter met gedurige schermutselingen de onzen, die, uit gebrek van draagvolkeren, in een bijna ontvolkt land bezwaarlijk te bekomen, niet konden voorttrekken, maar zich moesten nederslaan op *Pamalon*, zonder voor- of achteruit te kunnen.

Hierbij kwam nog eene grootere ongelegenheid, namelijk gebrek aan kruid en andere oorlogsbehoeften, dewijl door het gestadig vuur alles was gebruikt.

En waarlijk! het zoude slecht hier uitgezien hebben, zoo de vijanden met ernst ons leger hadden aangetast; doch zij oordeelden het toen voor hunne belangen voordeeliger te zijn, door gedurige bewegingen ons af te matten, dan aanstonds alles aan eenen beslissenden veldslag te wagen.

De heer VAN HOHENDORFF, dit ontwarende, en verwittigd van de slechte gesteldheid en verlegenheid van ons volk, nam aanstonds het besluit, om met de benden van den Majoor SUDECQ derwaarts voort te rukken, om ons van alle kanten omsingeld leger te ontzetten.

Dit kwam aan MAAS SAID niet zoo ras ter kennis

nis, of hij besloot dit met al zijne magt te beletten, en den heer VAN HOHENDORFF, die nog eenige versterking van manschappen gekregen hebbende, reeds in aantogt was, het hoofd te bieden, hetgeen echter tegen zijne hoop en verwachting uitviel, alzoo hij, na een bloedig en hardnekkig gevecht, en na verlies van veel volk aan beide kanten, het moest opgeven.

Het was bij de aankomst van den heer VAN HOHENDORFF naar gesteld in het leger van TOUTLEMONDE, hetgeen den aanval van de gezamenlijke rebellen had moeten uitstaan, en ruim duizend man verloren had; zoodat het slecht zoude afgeloopen hebben, bij aldien de heer VAN HOHENDORFF het niet gelukkig ontzet had.

Schoon MAAS SAID sedert den laatsten slag den moed eenigzins begon te laten zakken door het verlies van volk, doch voornamelijk van twee zijner beste raadslieden, liet hij echter zijnen meesten aanhang naar de streek van *Mataram* trekken, terwijl MANGKOE BOEMIE den naauwen doortogt bij *Randoelawang* liet toestoppen, en dáár eene veldschans opslaan met eenig kanon versterkt, voorgenomen hebbende, aldaar post te vatten en het uiterste af te wachten.

De heer VAN HOHENDORFF trok dan spoedig derwaarts, en noodzaakte den vijand, hals over kop te vlugten, niettegenstaande die legerplaats met volk van MANGKOE BOEMIE bezet was, en man-

manmoedig verdedigd werd, makende uit hun schietgeweer een ijsselijk vuur; daar en boven was de vijand nog van beide kanten gedekt door het volk van MAAS SAID, en van zijnen broeder PRABOEJOKO. De vijand dan verder nagezet en verjaagd zijnde, werd *Mataram* van alle weêrspannelingen gezuiverd, en onder zijne vorige Regenten gesteld.

MANGKOE BOEMIE stak uit wanhoop zijne eigene woonplaats in de brand, en ging zich weder in het Zuider-gebergte verschuilen, terwijl onze afgematte soldaten, de rust hoog noodig hebbende, te meer nademaal de regentijd de velden en wegen onbruikbaar maakte, hunne legerplaatsen betrokken, die zoodanig geschikt werden, dat het gantsche land gedekt was.

Want de Majoor DE CLERCQ sloeg zich neder in *Kudoe*, de Kapitein-Luitenant FEBER in *Mataram*, die over dat leger, in plaats van TOUTLEMONDE, welke naar zijne residentie *Soerakarta* vertrokken was, het bevel voerde. De Overste VAN OSSENBERGH vatte post in *Bagaleen*, terwijl de Majoor HOFF en eenige mindere Officieren met hunne bijhebbende militie verscheidene plaatsen bezet hielden.

Wij zullen hun een weinig rust laten, en intusschen oversteken naar het eiland *Madura*, dat in rep en roer geraakt was door eenen zoogenaamden *Tapa* of geestelijke, die van den bijgeloovigen Inlander voor een Heilige gehouden werd: en

het

het is aanmerkelijk, dat omtrent dezen zelfden tijd *Bantam* en de Bataviasche bovenlanden door dergelijke *Tapa's* ellendig gefolterd, en bijna omgekeerd zijn; doch dit buiten ons bestek zijnde, keeren wij naar *Madura*, daar deze *Tapa* in den aanvang van het jaar 1750 eenen aanhang van omtrent 400 kwalijk gezinde Sumanappers, Pamakassangers en Madurezen gemaakt hebbende, den Regent van *Sumanap* verjoeg, waardoor de moed dezes geestelijken rebels dusdanig opzwol, dat hij de pligten van eenen zoogenaamden heiligen volksbeschermer vergetende, alles verwoestte en vernielde, en vervolgens vermeerdering van magt verkrijgende, voortrukte naar *Pamakassan*; doch hier ging het met hem niet zoo voor den wind, en hij, die zijnen aanhangelingen had wijs gemaakt, dat hij van God gezonden was, om het onderdrukte volk van hun ondragelijk juk te verlossen, en hem door niemand eenig leed kon toegebragt worden, werd verslagen en op de vlugt gedreven.

Doch weinige maanden daarna weder eenigen aanhang, die hem in tegenspoed zoo schielijk verliet, als dezelve in voorspoed hem toevloeide, gemaakt hebbende, trok hij voor de tweedemaal in *Pamakassan*, verslaat den Regent, die hem was tegengetrokken, en neemt bezit van dit land, gesterkt, zoo men zegt, door de Sumanappers zelve, die tegenzin in de toenmalige regering gekregen hebbende, dezen *Tapa* tot hun Hoofd en beschermer verkoren hadden.

De Prins van *Madura*, op zulk eenen gevaarlijken nabuur niet gesteld, en beducht, dat die schadelijke ziekte van weêrspannigheid en opstand aanstekelijk mogt worden, en tot zijne volkeren overslaan, bood zich aan, om met een goed getal Maduresche krijgers dezen *Tapa* tegen te trekken.

Intusschen waren eenige volkeren van *Pasoeroeang* overgescheept, die den *Tapa* van achteren aantastende, hem uit *Pamakassan* verdreven; doch hij van achteren geprangd, dringt vooruit in het land, den Prins van *Madura* onderhoorig, en neemt *Sampang* in, eene der voornaamste steden, en de aloude verblijfplaats der Pangérans van *Madura*, nadat hij het Hoofd van *Balega* met 2000 Madurezen had doen deinzen.

Hierop werd eenig volk naar *Bankalang*, des Prinsen huidige hofstad afgezonden, om den vijand tusschen twee vuren in te krijgen, en hem te onder te brengen, hetgeen ook gelukte; want de Prins, die in groote naarheid gebragt was, en op de tijding van den voorspoedigen voortgang der vijanden overreed werd, in het fort te *Bakalang* zich te verzekeren, liet dezen verstoorder der rust ernstig aantasten, en geheel te onderbrengen; en vier Hoofden, die zich bij dezen *Tapa* ten nadeele van hunnen heer hadden opgehouden, in hechtenis rakende, werden naar verdiensten gestraft, en dus was deze onlust weder gestild.

Laat ons nu weder komen tot de rebellen op *Java*, die zich eenigen tijd stil gehouden hebbende, in het laatst van het jaar 1751 weder van voren af aan begonnen te woelen, zonder eenige de minste genegenheid te laten blijken voor vrede of verzoening.

Want de Pangéran ADI WIDJAJA, door de beneden-landen van *Kadoe* in *Banjoemaas* zijnde komen afzakken, dacht zich daar te nestelen, hetgeen hem echter voor ditmaal weder mislukte, alzoo hij van daar verdreven en zuidwaarts gejaagd werd.

Geen beter lot gebeurde aan MAAS SAID, die de beneden *Kadoe* met 4 of 500 man zocht in te trekken, doch door de aankomst der huzaren en dragonders mede zijnen lotgezel ADI WIDJAJA naar het zuiden volgde.

MANGKOE BOEMIE insgelijks in aantogt zijnde naar *Kadoe*, werden de Majoors DE CLERCQ en HOFF met hunne legers hem tegen gezonden, die den vijanden veel afbreuk deden, en op de vlugt dreven door het hooge Kadoesche gebergte tot de grenzen van *Bagaleen*, alwaar de Luitenant FORSTER met eenige Europezen en Inlanders post houdende, door de vijanden met al zijn volk, op drie na, in de pan gehakt en dus de deur naar *Bagaleen* geopend werd.

Dewijl echter MANGKOE BOEMIE geene andere uitkomst zag, zoo besloot hij langs het zuider strand-gebergte weder door te trekken, waarop

den Majoor HOFF werd gelast, hem te gemoet te trekken, en den Majoor DE CLERCQ, hem van achteren te vervolgen en dus in den knip te krijgen.

Doch, niettegenstaande alle deze genomene maatregelen, ontsnapte MANGKOE BOEMIE niet alleen de strikken, die voor hem gespannen waren, maar het gelukte hem zelfs het leger van den Majoor DE CLERCQ in *Bagaleen* te verslaan, welke bevelhebber den vijand eerst dacht op de vlugt gedreven te hebben, en zoo onvoorzigtig was, dat hij hem met eenen onbedachtzamen ijver vervolgende, zich met zijne ruiterij van het voetvolk en achterhoede te ver af begaf, waardoor de vijand voorbij trok, die dus tijd krijgende, om zich te herstellen, weder langs omwegen terug, keerde, en gezamenlijk aanviel op de achterhoede, die uit ééne compagnie dragonders, 80 Inlandsche soldaten en eenige Javanen bestond, die na eenen manmoedigen tegenstand in handen vervielen van den vijand, uitgenomen de Kapitein WOUTHIER, die met eenige anderen sneuvelde; doch de overige Officieren en gemeenen werden als in triumph bij MANGKOE BOEMIE gebragt, waarvan eenigen aanstonds, en anderen naderhand uit wantrouwen gekrist werden.

DE CLERCQ vernemende, dat de vijanden op de achterhoede waren aangevallen, hield eerst stand, en trok daarna, doch te laat, hun te hulp; want

want de vijand, door zijn geluk stoutmoedig geworden zijnde, tastte DE CLERCQ ook aan, en dreef de zijnen op de vlugt; de Majoor zelf werd, in het aftrekken ongelukkig met zijn paard struikelende, en in den modder blijvende steken, omgebragt met 9 huzaren, en de overigen geraakten ook in 's vijands handen, nevens eenen grooten hoop Inlandsche soldaten; en werd dus dit leger totaliter geslagen, waardoor de vijand weder rijkelijk ammunitie en geweren bekwam.

MANGKOE BOEMIE vond niet geraden, zich in *Bagaleen* te vertrouwen, maar aldaar met weinige manschap latende de Pangérans RONGO en PANOELAR, trok hij zelf uit die landstreek naar *Kadoe*, daar hij zijn leger verdeeld hebbende, door de eene partij *Mataram* onder eenen van *Bantam* tot hem overgekomen MAAS PANGOELAR liet bezetten, en door eene andere *Kadoe* in het bezit nemen onder ADI WIDJAJA, die hooger noordwaarts oprukkende, voornam in *Pakalongan* te vallen.

Den Kapitein der huzaren VON BIELEFELDT werd aanstonds last gegeven, om op de bewegingen der vijanden acht te geven, en hun in hun voornemen tegen te gaan. Den Majoor HOFF werd ook bevolen, *Mataram* te verlaten, waaraan der Compagnie lang zooveel niet gelegen was als aan de stranden, en in *Kadoe* te rukken, om, zich bij het aldaar post houdend le-

ger-

gertje gevoegd hebbende, den vijand het overtrekken van de rivier *Progo* te beletten en hem slag te leveren.

Dus waren 's vijands aanslagen op *Kadoe* en *Mataram* verijdeld, en zij door de van alle kanten gemaakte beweging afgewend.

Ook had MANGKOE BOEMIE en zijne magt eenen grooten knak gekregen door den afval der Soekowattische volkeren, waarvan hij altijd den meesten onderstand gekregen had.

Hierbij kwam nog, dat de Radeen PANGOELAR met zijne Bantammers, in eene schermutseling in *Mataram*, op vijf na, waren om hals geraakt, en dat de Pangérans RONGO, PANOELAR en ADI WIDJAJA ons leger te *Magelang* stoutmoedig bevechtende, met achterlating van vele lijken moesten vlugten naar het Memerroesch gebergte, gelegen tusschen *Mataram*, *Bageleen* en *Kadoe*, en ongenaakbaar door zware rivieren.

Dus scheen het, dat de vijand vooreerst niets meer zoude durven ondernemen, en ons afgemat volk eenige rust erlangen, hetgeen het zeer noodig had, dewijl het door gedurige togten en onverdragelijke ongemakken van regen en wind geweldig verzwakt, en voor een groot gedeelte door eene ziekte, die overal in de bovenlanden veel menschen ten grave deed dalen, aangetast was.

Doch onverwacht kreeg men den 17den Maart des jaars 1752, en dus nog in het strengste van

den

den regentijd tijding, dat MANGKOE BOEMIE met zijn geheel leger niet alleen in beweging was, maar ook, dat hij over het Bagaleensch gebergte weder getrokken was, met voornemen, om langs hetzelve over *Tarsono* en *Tampoeran* naar *Kandal*, en *Kaliwoengoe* door te dringen, en dus de Maatschappij in hare eigene bezittingen aan strand aan te tasten.

Naar *Kandal* werd eenig volk onder den Luitenant VON LEBEN gezonden, en den Kapitein VON BIELEFELDT gelast, om met zijne magt, bestaande uit 52 huzaren, 45 voetknechten en ruim 300 Glissonders en Tanetters, *Bageleen* te verlaten, en over *Pakalongan* naar *Tagal* te trekken, en zich vervolgens met de benden van den Luitenant VON LEBEN zamen te voegen.

VON BIELEFELDT, reeds tot *Pakalongan* zijnde aangekomen, vernam, dat de vijanden daar ook al waren doorgedrongen, en juist, als men 's middags aan tafel zat, werd hem berigt, dat zij reeds met den Regent van *Pakalongan* gaande waren.

Hierop liet VON BIELEFELDT zijn volk aanstonds in het geweer trekken, om den Regent ter hulp te komen; doch dit was onnoodig, om redenen, dat de vijand zelf, meester geworden zijnde, reeds in aantogt was tot op de *passeban*, hetwelk een groot plein is voor de paleizen der Javasche Grooten gelegen, en dus kwam VON BIE-

LE-

LEFELDT van zelf met den vijand in een hardnekkig gevecht, hetgeen lang twijfelachtig stond; maar eindelijk deinsde de vijand terug, die zich echter weinig tijds daarna herstelde, en de onzen van alle kanten omsingeld en verwoed aangetast hebbende, eindelijk VON BIELEFELDT op de vlugt dreef, met achterlating van wel de grootste helft zijner huzaren, en bijna al het voetvolk, moetende de Glissonders zich gevangen geven, en de overgeblevenen langs het strand, en over de met water bedekte rijstvelden een goed heenkomen zoeken naar *Tagal*.

De vijand, aangemoedigd door deze groote overwinning, en het verkrijgen van geld en goed uit deze aanzienelijke landen, stak 's Compagnie's pakhuis, waar tot geluk weinig in was, in brand, moetende onze Pakhuismeester met den grooten hoop mede een goed heenkomen zoeken; waarbij nog kwam, dat de Regenten van *Pakalongan*, *Batang*, *Wieradessa* en *Pamalang* tot den vijand overgingen, en alles woest lieten leggen, over welke verwoestingen nog heden de eertijds vruchtrijke kalapa-bosschen, en gezegende rijstvelden rouwe dragen, en met groote moeite tot verhaal kunnen komen.

MANGKOE BOEMIE verbeeldde zich thans het spel bijna meester te zijn, en nam voor, eerst *Tagal* te vermeesteren, dan naar *Damak* te trekken, om aldaar in den Tempel, die een der oud-

oudsten, en bij de Muhamedanen veel geacht is, eenen van zijne zonen te laten besnijden, en voorts naar *Pattij* verder door te dringen.

Om zijne aanslagen te leur te stellen, en te verijdelen, werd eerst *Tagal* versterkt, en 2000 Madurezen en Sourabaaijers uit den Oosthoek derwaarts ontboden, aangezien onze krijgsmagt veel te zwak was, om alle de landen te dekken, en werks genoeg vond in het bewaren onzer sterkten en eenige gewesten.

Bij dezen beklagelijken toestand van zaken kwam nog, dat de Regent van *Tagal* met de andere afvalligen heulde, en met MANGKOE BOEMIE eene lijn trok, om dit gewest, waaraan der Maatschappij zeer veel gelegen was, onder de magt der wederspannelingen te brengen.

De Majoor HOFF, door den grooten omslag belet, hebbende zijn leger als eene plaats van handel en vermaak aangemerkt, kwam na lang talmen eindelijk uit de bovenlanden afzakken, zonder echter iets aanmerkelijks op den vijand uit te werken, die in krijgskunde hem verre te boven gaande, drie weken lang, dan hier dan daar, henen trok, om ons leger dus gedurig in beweging houdende, hetzelve zoodanig af te matten, dat het weinig wederstand zoude kunnen bieden, en om dus te gemakkelijker de westerlanden, waarop hij het oog had, onder zijn hedwang te houden.

Maar dit oogmerk des vijands werd echter

ver-

verijdeld door het gerucht van de aankomst der hulpbenden uit den Oosthoek, waarop hij, door *Kadoe*, naar *Mataram* trok.

Het is zeker, dat de oorlog zoo lang niet zoude geduurd hebben, en dat MANGKOE BOEMIE en zijn aanhang of vernield of te ondergebragt zouden geweest zijn, en wij ons oogmerk bereikt hebben, zoo hij uit eene voorzigtige krijgskunde niet altoos de veldslagen ontweken, en nooit als gedwongen of zijne kans schoon ziende, tegen eene kleinere magt geslagen had. Aan de andere zijde is het onbetwistbaar, dat, indien wij niet als met een ontzaggelijk leger tegen den vijand waren uitgetrokken, de wederspannelingen nooit zoo stoutmoedig zouden geworden, en niet zoo veel christenbloed geplengd zoude zijn.

Doch, om voort te gaan, zoodra men tijding erlangde van des vijands aftogt uit de landen van *Pakalongan*, *Batang* en *Wieradessa*, zond de Heer VAN HOHENDORFF derwaarts den Kapitein ABRAHAMSZ, met 600 Compagnie's dienaren, die spoedig, bijna zonder slag of stoot, die landen in bezit nam; want aanstonds onderwierp zich de Regent van *Wieradessa*, en niet lang daarna ook die van *Batang*, alsmede een weinig daarna ook die van *Pamalang*.

De twee laatstgemelden waagden echter alvorens nog eens, of zij onze magt niet zouden kunnen verdrijven, hetgeen hun mislukte, en hen tot onderwerping overreedde.

MANGKOE BOEMIE inmiddels dacht in *Mataram* zich eenen vasten zetel te vestigen, zijnde van voornemen, daar eenen steenen dalam te bouwen, en mogelijk zich te vergenoegen met de inkomsten, die hem de landen daar omstreeks gaven, en met de brandschattingen, die zijn volk overal geweldadigerhand ging halen, hetgeen oorzaak was, dat vele bovenlandsche Javanen naar *Samarang*, als tot eene veilige schuilplaats, kwamen afzakken.

MANGKOE BOEMIE zijnen aanslag op de westersche plaatsen mislukt ziende, doch liever gezegd, wel ziende, die niet te kunnen houden, voerde alles mede, wat mogelijk was, en na gezengd en verbraad te hebben, wendde hij het weinig tijds hierna op eenen anderen boeg, en zond van zijne magt 5000 koppen af, om *Soerakarta* weder te kwellen.

Inmiddels trok ons leger te veld, en de Heer VAN HOHENDORFF naar *Salatiga*, om te zien, waar henen het de vijand wenden zoude, doch deze laatste gedurig de veldslagen ontwijkende, verdeelde alle zijne magt in vijf partijen.

MAAS SAID trok naar *Mantjanagara*, voornamelijk het oog hebbende op *Kadoewang*, om dus eenen doortogt te zoeken. De Pangérans RONGO en PANGELAR begaven zich naar *Bagaleen;* de zoon van MANGKOE BOEMIE, verzeld van den Regent van *Mataram* naar *Madion;* de Pangéram ADI WIDJAJA met de Bantam-

tamsche rebellen naar *Kadoe*, die pas te voren verlaten was, en MANGKOE BOEMIE zelf sloeg zich neder omtrent *Soerakarta*, om van daar een oog in het zeil te houden, en te zien, hoever zijne aanslagen zouden gelukken, en waar hij zijne kans schoon zag, met zijne geheele magt op te trekken. Men stelt voornamelijk vast, dat hij een voornemen gesmeed had, om, bijaldien het zijnen schoonzoon gelukte, eenen doortogt door *Mantjanagara* te verkrijgen, zich naar de Oost te begeven, en van *Sourabaija* zich meester te maken.

Hiertoe deed zich eene schoone gelegenheid op door den afval van den Regent van *Sourabaija*, hetgeen ik een weinig hierna verhalen zal.

Inmiddels stootte MAAS SAID het hoofd voor *Kadoewang* door de voorzorg van den Regent, verliezende nu en dan al vrij wat van zijn volk; echter gelukte het den vijand beter in het vermeesteren van *Pranaraga*, en *Madion*. De Regent van eerstgemelde distrikt Radeen Adipatti SOERA DI NINGRAT sneuvelde zelfs; alles werd in de asch gelegd, en alle de door hem verzamelde schatten vielen mede in 's vijands handen, waardoor dezelve nu meester was van de bovenlanden, krijgende de Adipatti genoegzaam loon naar werk.

Wij zullen den vijand in *Mantjenagara* eenigen tijd laten woeden, en den meester spelen,

len, en intusschen den afval van de Sourabaijers kortelijk beschrijven, en hoe eindelijk dat land weder in rust gebragt is.

Echter moet ik alvorens nog aanteekenen, dat in dezen tijd, toen de vijand het magtigste scheen, onverwacht door de Goddelijke Voorzienigheid, die dikwijls, als het menschelijk vernuft stuit, eenen weg tot verandering weet uit te werken, hulp werd aangeboden. Ik doel op de oneenigheid tusschen MANGKOE BOEMIE en MAAS SAID, van welke indien men, of met beter geluk of met meerder beleid, zich in dien tijd had kunnen bedienen, de oorlog zoude geeindigd geweest zijn; doch het behaagde God een ander werktuig daartoe voor te schikken. Wij zullen hiervan in het vervolg nader spreken, thans overstappende naar *Sourabaija.*

Dit land van grooten omtrek, aan de Compagnie in vollen eigendom door den vorigen Keizer afgestaan, waar uit zij als eene schatting 1000 koijangs rijst voor niet heeft, werd bestierd door twee Regenten, die te dier tijd waren SITJA NAGARA en PANDJIE, welke laatste overleden zijnde, opgevolgd werd door INDRA NATA, voorheen Regent in *Mataram*, *Lambarawa* en *Damak*; alwaar hij het even gortig had laten liggen, zijnde buitendien een bovenlandsche Hofgroote.

Tusschen deze twee Regenten ontstond ten eerste, naar alle voorspelling, oneenigheid, die

zoo

zoo verre ging, dat zij elkanders huizen afbrandden, en vernielden.

Wat nu de oorzaak van SITJA NAGARA's ongenoegen, en daarop gevolgde woede tegen de Compagnie, en aanspanning met den algemeene vijand geweest zij, oordeel ik, om redenen, het veiligste niet te bepalen.

Dit is zeker, dat tusschen die twee Hoofden over de nalatenschap van PANDJIE oneenigheden ontstaan waren; maar of die, zonder meer reden, wel zoo verre zouden gegaan zijn, als de uitkomst geleerd heeft, wordt getwijfeld.

Met meerder grond ooordeelen sommigen te kunnen vaststellen, dat de ware oorsprong van dezen Sourabaijaschen oorlog geweest is SITJA NAGARA's onvergenoegdheid over het niet nakomen der beloften, aan hem door de bedienden in den Oosthoek, veelligt uit eigene belangen, buiten voorkennis van de Regering, en dus zonder daartoe geregtigd te zijn, gedaan.

Na den dood van PANDJIE deed hij aanzoek, en liet geen middel onbedacht, om het regentschap alleen te beheeren. Dit was hem toegezegd en verzekerd; echter werd tegen zijne verwachting INDRA NATA tot tweede Regent verkoren; hierdoor zag hij zijne moeite en kosten verloren, en geene kans van vergoeding kunnende hopen, barstte hij uit ten oorlog.

Ik weet zeer wel, dat gezegd wordt, dat hij benevens de Regenten van *Wierasaba* en *Dji-*

pang

pang met MANGKOE BOEMIE geheuld heeft, en dat de Prins van *Madura* hiervan bewijzen zoude hebben te berde gebragt; doch ik kan met de rede niet wel overeenbrengen, dat, ingeval hij wegens de Maatschappij alleen de regering over *Sourabaija* verkregen en behouden had, hij eene andere opperheerschappij over zich zoude gezocht hebben; en, zoo lang hij nog eenige hoop had, is het niet te denken, dat hij, schrander en heerschzuchtig zijnde, zulks in den zin gehad heeft, maar wel, toen hij zich in zijne hoop zag te leur gesteld, en, zoo als hij voorgegeven heeft, schandelijk bedrogen was.

Immers was hij, alleen onder de Compagnie staande, aan zoo vele knevelarijen niet onderhevig, als wanneer hij afhing van eenen zwervenden Vorst, die hem altoos, als het maar in zijn hoofd kwam, kon afzetten, en bij wien hij niet zonder het opbrengen van aanmerkelijke schenkagien zoude hebben kunnen staande blijven, alhoewel mij wel bewust is, dat mij hier tegen zal geworpen worden, dat een Javaan van zijn eigen volk zich liever wil gevild hebben, als van eenen vreemde geschoren.

SITJA NAGARA was zeker met reden gemelijk, daar hij uit eenen ouden Sourabaijaschen stam geboren was, en hebbende waarlijk zijn vader en hij vele diensten aan de Compagnie gedaan. Men had buitendien dat kostelijk distrikt,

het-

hetwelk tot eene balanshouding van de Oost kan dienen, al zoo wat geschokt. PANDJIE liet zelfs eenen zoon na, schoon jong, en zoo men dien er in gezet had, zoude het niets geweest zijn, zoo men wil; maar eenen vreemde kon de gemeente niet dulden, veel minder SITJA NAGARA, die zijne eerste vijandelijkheid betoonde tegen zijnen ambtgenoot INDRA NATA, wiens woning hij in de asch legde, en hem zelven noodzaakte, naar ons kasteel de wijk te nemen.

Vervolgens wierp hij op verscheidene plaatsen verschansingen op, en verwoestte alles, gelijk hij mede op dezelfde wijze leefde te *Lamongang*, *Pasoeroeang*, *Bangil* en op andere plaatsen, die hij trachtte te vermeesteren, zoo wel als *Grissee* en *Sidajoe*. Doch, om kort te gaan, het uiteinde van al zijn woelen, en het loon van zijne weerbarstigheid was, dat hij zijn regentschap moest ruimen, en eene schuilplaats in het Malangsche zoeken; want toen alle aanbiedingen, zelfs het overgeven van zijne acte als eenig Regent niet helpen konden, mits wantrouw met schijn van reden te diepen wortel had geschoten, werd hij met geweld van wapenen verjaagd, om hetwelk uit te werken de Madureesche Prins zelf te veld trok.

De vijandige Prinsen dan, gelijk ik boven gezegd heb, hebben *Pranaraga* en *Madion*, na eenige reizen het hoofd gestoten te hebben,

ein-

eindelijk overmeesterd, even voor de komst van den Heer VAN HOHENDORFF met zijn leger in het Soekowattische, hetgeen echter van die uitwerking was, dat de zwager van den Hoofdrebel MANGKOE BOEMIE, genaamd Radeen Tommangong RONO DIPOERO, het landschap *Soekowatti* beheerende, zich met de zijnen onderwierp, die echter weinig tijds daarna weder, door mishandelingen van de Rijksbestierders, de hofpartij verliet.

Om dezen tijd werd den vijand nog een ander onheil aangebragt, dewijl de vermaarde Bantamsche KIAIJ TAPA, van zijnen meesten aanhang ontbloot, mede verlaten werd van de Regenten van *Batang* en *Pamalang*, die, zoo als ik even zeide, weder tot ons overkwamen.

Ook kwam de geestelijke Pangeran WOEDJIL thans weder met brieven van de rebellen, die anders niets behelsden als betuigingen van welmeenendheid, terwijl zij echter voortgingen zich overal als vijanden te gedragen; en schoon MANGKOE BOEMIE en MANGKOE NAGARA zich van elkander gescheiden hadden, verbeterde de zaak hierdoor niet, zoo als men wel gehoopt had, maar ieder nam zijne kans waar, om het een of het ander land van den Keizer te overmeesteren.

MAAS SAID in het bijzonder gaf niet onduidelijk te kennen, dat hij zelfs thans gedachten

tot

tot den Mataramschen troon maakte; want hij verzocht, om over vrede te handeleu, en dat de Tolk BAPA BASTAM hem mogt worden toegezonden, en voorts, dat de tegenswoordige Keizer mogt afgezet en een ander verkoren worden, denkende, dat men het oog op hem zoude laten vallen, dewijl het zeker is, dat de haat tegen zijnen schoonvader hem belette, te wenschen, dat die op den troon steeg.

De Heer VAN HOHENDORFF te vergeefs eenen doortogt door het Soekowattische, om den vijand te vervolgen, gezocht hebbende, keerde met zijn leger kort daarna, door de opkomende regen en ziekte der soldaten, in de winterkwartieren; terwijl de vijanden zich ook weder in verscheidene partijen verdeeld hadden.

En dus nam dit jaar 1752 weder een einde, zonder dat men zeggen kon, iets op den vijand gewonnen te hebben; eenlijk werd den Soesoehoennan wat meerder luister bijgezet, en hem wat grooter gezag gegeven, kunnende nu weder, als voren, Regenten afzetten en aanstellen, met voorkennis van den Gouverneur; en hetgeen den Javanen al lang een doorn in het oog was geweest, den Resident aan het Hof werd gelast, niet meer nevens den Vorst op den troon te zitten, maar wel wat lager neffens denzelven.

MAAS SAID, die thans al eene wonderlijke rol speelde, vergaderde van alle kanten hoornvee, zoo hij voorgaf, ten dienste van *Samarang*, en

bleef gedurig verzekeringen doen van vriendschap en welmeenendheid voor de Compagnie, niettegenstaande hij echter in zijne gedoenten geenszins liet blijken een vriend van ons te zijn. Door de sterfte in het leger van den Majoor HOFF en elders, waren thans de handen gebonden, en wij niet in staat, MANGKOE BOEMIE te beletten, dat hij in het Djipangsche indrong, den Regent versloeg, en hem uit zijn regentschap jaagde, omdat hij den zijnen geene hulp genoeg had toegebragt.

Inmiddels ondervond deze Hoofdrebel, dat, door de oneenigheid tusschen hem en zijnen schoonzoon MAAS SAID, zijne magt vrij wat verkleind was, en dat, als hij geene hulp van buiten kreeg, het ten laatste met hem gedaan zoude zijn; derhalve nam hij een besluit, hetgeen men zeide, dat ten uitvoer gebragt was, om zendelingen naar *Bali* te zenden met al het geld, van den Regent van *Pranaraga* geroofd, aan de Koningen GUSTI AGONG TOEKORDA en GUSTI MOERA KAMASAN, om van hen hulpbenden te verzoeken, dat echter onwaar is bevonden.

MANGKOE BOEMIE, door middel van den Regent van *Malang* onderrigt van het voornemen van SITJA NAGARA, schepte thans hoop, om gelukkig in de strandlanden om de Oost te vallen, waartoe de Regent van *Malang* reeds tot *Bangil* was komen afzakken; doch schoon eenig

eenig volk, van *Bangil* hem tegengezonden, en de Regent van *Pasourowang* zelf geslagen werden, liep dit alles op niet uit, dewijl SITJA NAGARA verdreven, en de weêrspanninge Sourabaijers door onze magt, gesterkt door die van den Prins van *Madura*, tot rede gebragt werden. Dus zag het alom even boos uit; de Maduresche Prins, die zin had in *Sourabaÿa* voor eenen van zijne zonen, hetgeen men oordeelde niet wel te wezen, moest echter in dezen tijd gevierd en beloond worden, als de eenigste van allen van naam, daar men wat van te hopen had, en die magtig was, om wat uit te voeren. Dus schonk men hem afslag voor tien jaren van zijne contributie-penningen, die eene somme uitmaken van 100,000 Rds. Spaansch, hetgeen tot het jaar 1763 duurt.

En schenen de onheilen als aan één geschakeld te zijn; want zoodra was de brand des oorlogs niet eenigzins gebluscht, of er ontstonden weder andere rampen, naardien MAAS SAID zich, eenigen tijd stil gehouden, en *Soerakarta* wat lucht van den vijand gekregen hebbende, die rebel weder eensklaps uitbarstte, verbrandende al de rijst, die nog op het veld stond, waardoor daar omstreeks groot gebrek aan levensmiddelen ontstond, en de koijang rijst voor 100 Rds. naderhand moest gekocht worden, waarbij nog kwam, dat de Kroonprins BOEMI NATA het Hof verliet, en tot MAAS SAID overliep, wiens

wiens broeder TIRTA KOESOEMA en anderen zeer onverwacht van *Ceilon* overkwamen met het lijk van hunnen vader, terwijl men dezelve niet, maar de familie van den Pangéran POURBAIJA had opontboden; welke onverhoopte gebeurtenis echter in dit tijdsgewricht iets goeds beloofde; want aaustonds deed MAAS SAID aanzoek om het lijk van zijnen vader, dien vermaarden Pangéran ARIA, en om zijne broeders. Hem werd, eenigen tijd hierna, het eerste verzoek toegestaan, doch het tweede door zijne broeders zelve afgeslagen, die betuigden, zoo lang hij vijand van de Compagnie bleef, die hen in Hare bescherming had genomen, niet genegen te zijn, tot hem over te komen.

Ondertusschen tastte Pangéran ADI WIDJAJA de voorhoede aan van het leger van den Majoor FEBER, doch tot zijn nadeel en ondergang; en het was te wenschen geweest, dat deze voorspoed niet ware bezwalkt door de onderwerping van *Mantjanagara* aan den vijand.

MAAS SAID werd thans zoo opgeblazen door zijnen voorspoed, dat hij vermetel genoeg was, om te begeeren, dat de Keizer zich aan hem onderwierp, alsdan belovende, hem van alles te zullen voorzien; maar men voorspelde zich intusschen veel goeds van eenen Turkschen Grootpriester, of die zich daarvoor uitgaf, en herwaarts gezonden was, ten einde MANGKOE BOEMIE en andere rebellen door godsdienstige vermana-

maningen te overreden, om tot behoud van land en volk de wapenen neder te leggen, en vrede te maken.

In hoeverre dit voornemen geslaagd is, zal in het vervolg blijken; terwijl wij inmiddels de onderhandelingen met MAAS SAID, en hoe die afgeloopen zijn, kortelijk zullen verhalen.

Men had al lang bij MAAS SAJD aangehouden, om zijnen Pepatti, den ouden KOEDONO WERSO af te zenden, en met dien man, die zeer veel op MAAS SAID's gemoed vermogt, een einde aan de zaak te maken.

Nadat die Pangéran het leger van MANGKOE BOEMIE geslagen had, zond hij zijnen tweeden Pepatti DJONO POERO aan den Heer VAN HOHENDORFF, verzoekende, behalve het lijk van zijnen vader en zijne broeders, in algemeene termen, om verhoogd te worden, hetgeen echter niet onduidelijk te kennen gaf, dat hij den troon in het oog had.

Deze gezanten, die buitengemeen onthaald waren, en voor dewelken, op verzoek van hunnen Meester, het geschut op de buitenposten gelost was, onverrigter zake terug gekeerd zijnde, terwijl men hem verzocht, zich duidelijker te verklaren, en echter zijns vaders lijk hem werd toegezonden, biedt hij weinig tijds hierna met zendelingen den Heer VAN HOHENDORFF aan een kris, vaandel en piek, als tot teekens van vriendschap en onderwerping, hetgeen ook dus

van

van het algemeen opgenomen, en die blijde tijding met wat te veel voorbarigheid uitgebazuind werd; want hij dacht ons door die list te bewegen, om onze magt bij de zijne te voegen, en dan zijnen schoonvader te onder te brengen, die *Mantjunagara* uitgetrokken was naar *Soerkowatti*. Hierop noodigde de Heer VAN HOGENDORFF hem tot een mondgesprek, hetzij op *Bojoldie* of *Trajem*, hetwelk hij aannam.

Intusschen trachtte MANGKOE BOEMIE dit te verhinderen, en MAAS SAID aan te tasten, die in plaats van zelf te verschijnen, den Heer VAN HOGENDORFF zendelingen van gering aanzien toezond, onder voorgeven, dat hij zelf niet durfde komen, omdat hij stond aangetast te worden, verzoekende wijders, dat de Heer VAN HOGENDORFF zich met zijn leger beoosten *Soerakarta* zoude begeven; waarop ons leger ook werkelijk naar *Samonko* vertrok, welke legerplaats eenige dagen daarna, zonder dat men weet, waaraan toe te schrijven, in brand vloog, waardoor eene goede partij ammunitie verteerd werd, volgende dus de eene ramp op de andere, terwijl MAAS SAID zich van daar geen twee uren ver neêrsloeg, en weder tot een mondgesprek genoodigd, zijne Pepattis en andere zendelingen zond, aan wie men eenige verdragpunten ter hand stelde, onder anderen ook behelzende, om hunnen Meester tot Kroonprins aan te stellen, hem het gezag te geven over alle

de

de Mantjanagarasche landen, ja zelfs groote hoop tot de opvolging, zoo de Vorst zonder kinderen stierf; doch deze geheele onderhandeling liep op niets uit, en de uitkomst leerde, dat hij niets minder dan onderwerping in den zin had; want twee dagen daarna verklaart hij openlijk Keizer te willen zijn, dat genoegzaam in den geheelen zamenhang van zaken was na te gaan. Zijne zendelingen hadden hem bij alle gelegenheid met den naam van Soesoehoenan genoemd; onze Samarangsche Hoofd-regent, nevens den Javaanschen Tolk, werden hem nog toegezonden, doch hij bood denzelven niet eens eenen stoel aan, schepende hen met een korstwijlig praatje, niets ter zaak doende, af.

Men verzocht wel nader met zijne Pepatties te spreken, die in het aanbod schenen genoegen te nemen, en geene zwarigheid gemaakt hadden, te verzekeren, dat hun Meester tot het aannemen dier verdragpunten wel zoude te bewegen zijn; doch het viel anders uit, want zijn broeder MANGKOE DININGRAT werd door de Mantjanagarasche volkeren geslagen, en hij trok zelf kort daarop naar die landen, eenlijk nogmaals om zijne broeders verzoekende, als mede om eenen trompetter, dien voorheen niemand als de Keizer alleen had.

Niet lang daarna maakte MAAS SAID zich meester van *Pranaraga*, verjagende den zoon van MANGKOE BOEMIE uit het Madionsche. Op

de-

deze tijding begaf zich MANGKOE BOEMI ijlings ter hulp derwaarts, doch tot zijn ongeluk; want de kans was dezen tijd MAAS SAID weder gunstig, en hij ontving zijnen schoonvader zoo deftig, dat deze met verlies van wel ruim honderd koppen, onder dewelken was Pangéran ARIA MANGKOE KOESOEMA, anders PANOELAR, genoodzaakt werd in de grootste wanorde te vlugten naar het land van *Soekowatti*. De overwinnaar nam bij deze gelegenheid ook gevangen, onder anderen, twee Europezen van MANGKOE BOEMIE's benden, die naderhand met nog éénen, hunne kans schoon ziende, weder tot de Compagnie overkwamen, dewijl MAAS SAID niet van zins was, hen of eenig ander Europees over te geven.

Dus ontdekte men nu zonneklaar, dat alle zijne onderhandelingen maar strekten, om ons om den tuin te leiden; want dit bleek niet alleen aan zijne vijandige handelwijze, die hij hield in 's Keizer's landen, die hij wel wist, en hij had er nog kortelings ontwijfelbare bewijzen van ondervonden, dat met ons zeer naauw verbonden was, maar ook ontzag hij zich niet, bij het aanvaarden van geschenken, hem door den Heer VAN HOHENDORFF toegezonden, spotsgewijze te zeggen «heden zendt men mij geschen«ken, en morgen vechten wij weder." Ook bestond hij, even nadat hij nieuwe betuigingen van welmeenendheid voor de Compagnie gedaan had, in

in het openbaar nieuwe blijken te verschaffen, wat hij geheim in zijn schild voerde; want in zijn opbreken van *Soekowatti* naar *Bridja*, liet hij de negerij *Champang*, kort achter *Soerakarta* liggende, verbranden, hetgeen hem echter tien dooden kostte, dewijl hij door het Soerakartasche geschut gedwongen werd, een goed heênkomen te zoeken, en van zijne verdere baldadigheden af te zien

Om zijne arglistige streken echter te bedekken, en daaraan eene schoone kleur te geven, zond hij den heer VAN HOHENDORFF eenen boog en pijlen, als een gedeelte van den roof, op den gemeenen vijand kwanswijs veroverd; en een weinig tijds daarna, weder met zijnen schoonvader slaags geworden zijnde, behield hij wel de overhand, doch zijne achterhoede werd van de onzen, insgelijks met achterlating van eenige dooden, hevig gehavend: niettegenstaande dit alles, gaf hij kennis van zijne overwinning aan den heer VAN HOHENDORFF, en verzekering, dat hij zijnen schoonvader wel zoude te onderbrengen, herhalende zijn verzoek nogmaals om zijne broeders en eenen trompetter.

In dezen rampzaligen en beklagenswaardigen staat was *Java* gelegen, wordende van alle zijden door vuur en andere rampen gefolterd.

Den Keizer, ontbloot bijna van alle magt, en niet vermogend, zich zelven en zijne belangen staande te houden, bleef geen andere steun dan

de Maatschappij over, die zijne en Hare eigene zaken moest handhaven.

MANGKOE BOEMIE was nog sterk genoeg, om zijnen schoonzoon te wederstaan, en te gelijk wederstand aan den Keizer en ons te doen. MAAS SAID, thans door de fortuin begunstigd, was daarop trotsch, brandde en roofde overal, waar hij kwam.

De Compagnie's magten waren talrijk genoeg, maar of het door min beleid van de onderhoorige officieren, of door andere redenen veroorzaakt werd, men won niets; dus was de vrede nog zeer verre te zoeken, en de wijze, hoe te verkrijgen, werd wel dikmaals voorgeschreven, maar ongelukkig tot geen uitvoer gebragt.

De vijanden te onder brengen met geweld, was onmogelijk, omdat, als zij het te kwaad kregen, aanstonds naar ongenaakbare schuilhoeken de wijk namen; de weêrspannige Prinsen gevangen te nemen, of hen om het leven te doen brengen, daaraan was niet te denken, naardien er geen Javaan, groot of klein, was, zelfs niet aan de tegenstrijdige partij onderhoorig, die zijne handen aan eenen Prins van het Mataramsche bloed durfde slaan, uit eenen bijgeloovigen eerbied voor den alouden stamvader.

De thans woelende Hoofdmuitelingen tegen elkander te laten begaan, was gevaarlijk; want schielijk zoude ons doelwit door hen gemerkt

zijn,

zijn, en zij weder verzoend, en die verzoening kon niet anders als verderfelijk voor ons uitvallen.

Dit alles overwoog de heer VAN HOHENDORFF, waarlijk afgesloofd en van krachten ontbloot door de moeijelijkheden ten dienste van de Compagnie geleden; en geene kans meer ziende, om het over den eenen of anderen boeg wendende, in behouden haven te zeilen, verzocht en verkreeg hij, met rondborstige betuiging, dat de vrede nog ver te zoeken was, in het jaar 1754, zijn eerlijk ontslag, om van zijne uitgestane ongemakken uitterusten.

Java zweefde echter in omstandigheden, die wel eenen kundigen en doorzigtigen man vereischten. Hiertoe werd uit hoofde van zijne langwijlige verkeering op *Java*, zijne kundigheid in de land-taal, en bekwaamheid, om met den Inlander om te gaan, door de Hooge Indische Regering verkoren NICOLAAS HARTINGH, toen ter tijd zijnde Opperkoopman, en Gecommitteerde tot en over de zaken van den Inlander, te *Batavia*, in welk ambt hij echter liever gebleven was.

Ik zal mij niet inlaten, om een verhaal te doen, op wat wijze de afgaande Gouverneur, die wegens zijne zwakheid geene memorie, volgens de orde, aan zijnen vervanger ter narigt kon overgeven, voor zijne gedane diensten werd bedankt, en de nieuwe voorgesteld; ook niet de om-

omstandigheden van de aankomst en het mondgesprek van den Soesoehoennan (wiens stoet eenlijk bestond uit 100 man omtrent; waarlijk! eene beklagelijke vertooning voor eenen Vorst van *Java*) met den heer Gouverneur Generaal JACOB MOSSEL, die zelf was overgekomen, om de zaken eens van nabij te beschouwen, en of er ook wat te bedingen of te doen was; alsmede om zijne kinderen af te halen, alzoo de heer VAN HOHENDORFF met zijne Hoog-Edelheids dochter getrouwd was; maar den draad weder opvatten, waar dezelve is afgebroken.

MANGKOE BOEMIE dan, zich dus geplaagd ziende, en vreezende, dat men zijnen schoonzoon somtijds zoude aannemen, alzoo de nieuwe Gouverneur al ten eerste ook aan hem schreef, had zich al bevorens aan eenen zekeren Turkschen Hoogepriester, of die zich daarvoor uitgaf, met eenen brief aanbevolen, om door zijne voorspraak tot hooger aanzien verheven te worden; welke ook derwaarts getrokken was met eenen brief, door beide de Gouverneurs onderteekend; edoch dit was van weinig uitwerking. Het zal niet te onpas komen, alhier intelasschen eenen brief, die door gemelden Opperpriester, na zijne terugkomst op *Batavia*, aan den Pangeran MANGKOE BOEMIE zoude geschreven zijn, waarvan de vertaling aldus luidt:

« Translaat van eenen Javaanschen brief, ge-
« schreven door Toewan SAHID SARIF BESAR, aan

« zij-

« zijnen zoon den Sultan van *Mataram*, Pangé-
« ran MANGKOE BOEMIE SENAPATTI INGALAGA
« ABDUL RACHMAN SAHIDIN PANATAGAMA.

Na de gewone voorreden.

« Wijders zoo ben ik onder Godes zegen, en « dien des Propheets, weder gelukkig en be- « houden tot *Batavia* aangekomen, alwaar ik zeer « wel van den heer Gouverneur Generaal ben ont- « vangen; ook heb ik de brieven gezamenlijk « in handen van den gemelden heer Gouverneur « Generaal overgegeven, die den inhoud van de- « zelve niet alleen zeer duidelijk heeft begrepen, « maar ook alles, wat daarin vervat is, met het « uiterste genoegen aangenomen, zijnde hetzelve « den heer Gouverneur Generaal van harte zeer « lief en aangenaam te vernemen geweest, dewijl « de Compagnie nooit de intentie van de Java- « sche volkeren heeft geweten, zoo alsmede de « Javasche volkeren die van de Compagnie. Doch « nu, Toewan Padrie! zeide de heer Gouverneur « Generaal tegen mij, heb ik die eerst regt leeren « kennen. Ook bleef de heer Gouverneur Generaal « mij hartelijk dank, dat hem de geheele zaak en « de belangen van de gezamenlijke Javasche vol- « keren zoo klaar en duidelijk door mij waren te « voren gebragt, alsmede dat, wat *Java* door de « vorige Gouverneurs Generaal was verdorven, « gelijk mede ten tijde van den Gouverneur « Generaal VAN IMHOFF, zulks voor zijnen « tijd of regering was geschied, doch dat het

« hem

« hem integendeel nooit behagen zoude, om van « het land *Java* dan wel deszelfs inwoners on- « dergang of ruine te zoeken, of ook in het « minste toe te laten, dat zulks door de Com- « pagnie's Dienaren gedaan werd. Ook is de Com- « pagnie in geenen deele genegen, om tegen de « Javasche volkeren te slaan, veel min, om tegen « dezelven te oorlogen, maar wil alleenlijk den « Soesoehoennan helpen, gelijk Zij den Soesoe- « hoennan, bij accoord, altoos voor dezen be- « loofd heeft, te weten, wanneer zijne vrienden « en broeders hem niet wilden gehoorzamen of « zijne orders observeren, de Compagnie dan meer- « gemelden Vorst altoos getrouwelijk zoude te hulp « komen, dat mede voor lang en altijd een vast ge- « bruik is geweest, gelijk de Javasche volkeren « desgelijks aan de Compagnie beloofd hebben."

« Voorts heeft de Compagnie beloofd, om niet « tegen de Javasche volkeren te willen slaan, dan « wel mede het land *Java* te verderven of te « overweldigen, maar wel integendeel den Vorst « van *Java* altijd opregtelijk bij te staan, gelijk « de Compagnie dan ook in al hetgene Zij voor « dezen, en tot heden toe nog, met de Java- « sche volkeren geaccordeerd heeft, standvastig « en onveranderlijk is gebleven, dewijl de Com- « pagnie meer als honderd jaar als een broeder « en bondgenoot van de Javasche volkeren is « geweest, zijnde dit hetgene wat de heer Gou- « verneur Generaal tegen mij gezegd heeft.

« Ik

«Ik ben van 's morgens af tot den middag «toe bezig, om met den heer Gouverueur Ge- «neraal over de zaken van *Java*, mitsgaders «betreffende uwe gezegden, mijn zoon Sultan! «te beramen, als hebbende den heer Gouver- «neur Generaal alles zeer duidelijk te verstaan «gegeven, die al hetzelve ook met het uiterste «genoegen heeft aangenomen, daarop teffens «zeggende: ik ben reeds oud van jaren gewor- «den, en zal welhaast naar eene andere plaats «moeten verhuizen, doch hoop door mijne hulp «*Java* weder wel in dien florerenden stand, als «het in honderd jaar voor dezen geweest is, «te znllen kunnen brengen; want zoo als de «Compagnie voor dezen altoos groot medelijden «met de Javasche volkeren heeft gehad, alzoo «heb ik dat tegenswoordig mede in diervoege «omtrent dezelven.

«Ik heb aan de Javasche volkeren en de Com- «pagnie beloofd, om binnen zeven maanden met «een Compagnie's schip van *Batavia* naar *Mekka* «heen en weêr te gaan, dat de heer Gouverneur «Generaal mij ook toegestaan heeft, als zeggende «teffens tegen mij: dit is mede mijne meening ge- «weest, dat Gij, toewan Padrie! een togtje naar «*Mekka* deed, ten einde alle de Javasche volkeren «daardoor toch gerust van harte mogen ge- «maakt worden, daar de Compagnie immers «tegenswoordig wel met de voormelde volkeren «is, volgens het vorige contract. Ook betuig-

«de

« de de heer Gouverneur Generaal mede geene « de minste zwarigheid te maken in dien tijd « van zeven maanden, dat ik op reis zal wezen, « omtrent de Javasche volkeren en de Compag- « nie, naardien dezelve thans stil, en als broe- « ders en bondgenooten met malkanderen zijn.

« Inmiddels zal de Compagnie mede in alle « behoorlijkheid een ieder der Javasche volke- « ren hun verzoek niet weigeren, hetzij die van « den Pangéran, dan wel Radeens, Tomman- « gongs, Demangs, Prieis, of van wie het ook « zoude mogen wezen, onder belofte, dat zoo « wie zijne woorden niet opregtelijk komt te « houden, nooit hier op aarde, dan wel hier » namaals geluk of zegen te verwachten zal heb- « ben; dit zijn de orders van den heer Gou- « verneur Generaal, die mij wenscht, dat ik « gemelde reis naar *Mekka* met 's Compagnie's « schip gelukkig mag doen, mistgaders met he- « zelve weder behouden op *Java* terug komen.

« Voorts betuige ik U, dat de heer Gouver- « neur Generaal ook altoos standvastig bij zijne « gezegden zal blijven, en hij heeft bereids den « Kapitein van het schip order gegeven, om « mijn goed in te schepen, dat ook thans al- « daar naar toe is gebragt, en meen mede bin- « nen tien dagen al onder zeil te zullen gaan, « in hope om onder Gods zegen weder met het- « zelve van *Mekka* en *Medina*, mitsgaders mijn « volk, gelukkig en behouden op *Java* terug te « mogen komen.

« On-

« Ondertusschen, wanneer Gij iets in dien
« tijd, dat ik heên en weêr naar *Mekka* onder-
« weg ben, noodig mogt hebben, zoo wees niet
« beschroomd, maar vraag het maar aan den
« Gouverneur van *Samarang*, dewijl ik den
« Samarangschen Gouverneur bereids daarvan heb
« gezegd, en intusschen hoop ik, dat Gij, mijn
« zoon Sultan MATARAM! onveranderlijk bij al,
« wat Gij mij gezegd hebt, zult willen blijven
« volharden; want ik heb alles ten beste om-
« trent U aan den heer Gouverneur Generaal
« voorgedragen, die mij daarop ten antwoord
« gaf, in diervoege: Toewan Padrie! ik ge-
« loof U in alles zeer wel, want Toewan Pa-
« drie in een orang Mekka, en afkomstig van
« den Profeet; mitsgaders zoo heeft Toewan
« Padrie immers niet alleen den Sultan zelf
« ontmoet en gesproken, maar teffens de geheele
« zaak ten naauwkeurigste onderzocht.

« Voorts heb ik tegenwoordig niet alleen de
« geheele zaak van U, mijn zoon Sultan! en
« het land *Java* op mijnen schouder genomen,
« maar ook sta ik borg voor uwe gezegden bij
« den heer Gouverneur Generaal; dierhalve ver-
« zoek ik U, mijn zoon Sultan MATARAM! van
« mij ondertusschen mede niet te willen be-
« schaamd maken bij den heer Gouverneur Ge-
« neraal. Verders zoo dient U, dat de heer
« Gouverneur Generaal bereids order aan den
« Samarangschen Gouverneur heeft gegeven om-

« trent het land *Java*, te weten, dat alle
« Residenten, Officieren, Majoors, Kapiteins,
« Kommandanten, Europesche soldaten en
« Inlandsche soldaten zich gezamenlijk zullen
« hebben stil te houden, zonder iets in het
« minste in dien tijd van zeven maanden, dat
« ik op reis ben, tegen *Java* te ondernemen,
« dan wel de inwoners van het een of het ander
« te berooven, als zullende, in geval van anders,
« een ieder, wie hij ook mogte wezen, groot
« of klein, die zich daarin kome te buiten te
« gaan, zekerlijk met den dood straffen. Des-
« gelijks zal de heer Gouverneur Generaal iederen
« Gebieder of Hoofd van *Java*, wie hij ook
« wezen mag, zonder onderscheid, ja al was
« het zelfs zijn eigen zoon, die de zaken van *Java*
« niet regt handhaven, van hunne bediening af-
« zetten; want de heer Gouverneur Generaal
« wil absoluut niet hebben, dat men op *Java* zoo
« blindelings met zaken van regt en importantie
« te werk ga, op pœne van het leven; integen-
« deel wil hij, dat *Java* en deszelfs inwoners zui-
« ver en regt, volgens de Schriften, worden be-
« handeld; want deze tegenswoordige Generaal,
« die een vijand van het kwaad is, kan niet zien,
« dat er iemand onregt geschiede, en is van die
« natuur niet, als de andere Gouverneurs Ge-
« neraal, die voor hem zijn geweest, dewelke
« maar zoo onbedacht en blindelings hebben
« geregeerd, en iemand gevonnisd."

« Voor

« Voor mij, die nacht en dag niets anders doe; « als in den *Kitâb* te lezen, ik heb mede oogen, « om zulks alles te kunnen bemerken; ja moet « waarlijk betuigen, dat ik, waar dat ik ook « in de wereld ben rondgegaan, nooit iemand « heb gehoord of gevonden, die in alles zoo « opregt naar de Schriften handelt als deze te-« genswoordige heer Gouverneur Generaal, dat « waarlijk tot groot geluk van gansch *Java*, en « U, mijn zoon Sultan MATARAM! strekt. Voor « mij, wanneer ik, met Godes zegen, wederom « terug van *Mekka* zal gekomen zijn, zal « ik geheel *Java*, benevens alle deszelfs in-« woners, en U, mijn zoon Sultan MATARAM! « (zooveel God en de Profeet mij toelaten) hel-« pen; ja dat zal ik altoos van harte tot den « dood toe betrachten, ten einde *Java* weder, « invoege als voor dezen, mag worden her-« steld; als hebbende bereids de gansche zaak op „ mijne schouders genomen, en alles ten beste „ beraamd en uitgelegd. Weshalve wees in het „ minste niet beschroomd of bevreesd voor den „ Gouverneur van *Samarang*, gelijk hij ook „ niet meer zal wezen voor U als wel voorheen, „ maar openbaar, zeg en vraag hem alles maar „ rondborstig, wat U mankeert; want de tegens-„ woordige Samarangsche Gouverneur is waar-„ lijk als een broeder van U, mijn zoon Sultan „ MATARAM! en zal U ook in alle redelijk-„ heid, zooveel mogelijk, getrouwelijk helpen!"

„ Waar-

„ Waarschouw hem mede, bij cas van eenige „ ontwaring en gedoenten der kwade menschen, „ want hij is door den heer Gouverneur Gene- „ raal tot Directeur over geheel *Java* gesteld! „ intusschen zal voormelde Directeur, ook van „ zijnen kant, het land *Java* en de strandplaat- „ sen, met een goed oog daarover te houden, „ voor alle gevallen zoeken te bevrijden. Einde!"

(onderstond) Getranslateerd door D. TESSIE,
Translateur.

Van wat uitwerking die brief op het gemoed van den Prins geweest zij, is onbekend; maar dit is zeker, dat hij, beducht, om voor zijnen schoonzoon te zullen moeten bukken, den nieuwen Gouverneur verzocht tot een mondgesprek bij *Simo*, mits deze alleen verzeld zoude zijn van tien mannen.

De heer HARTINGH bewust, hoe weinig staat er te maken was op diergelijke voorstellingen, sloeg hem dit af, betuigende, hem op zulk eene wijze niet te hunnen ontmoeten, doch als het den Pangéran ernst was, en hij tot naar *Tinker* wilde afzakken, dat men hem dan den Hoogepriester nevens twee gekwalificeerden en 200 militairen zoude toezenden, en dat, als hij bij zijne welmeenendheid bleef volharden, de heer Gouverneur zich daar mede zoude laten vinden, om elkander dan de kus van vriendschap te geven, en een eeuwigdurend verbond aan te gaan. En om dien Prins blijken te geven,

dat

dat het aan onze zijde ernst was, begaf zich de heer HARTINGH naar *Salatiga*, om af te wachten, wat uitkomst de zaak nemen zoude.

Inmiddels had MANGKOE BOEMIE eenen brief aan Hunne Hoog-Edelheden ingerigt, verzoekende, dat die door den Hoogepriester mogt besteld worden, en gaf aan den heer Gouverneur HARTINGH nieuwe verzekering van zijne welmeenendheid, zeggende, zoo niet te handelen als MAAS SAID, die nog al dezelfde rol bleef spelen, namelijk betuigingen van welgezindheid voor de Compagnie te doen, en echter overal vijandelijkheden te bedrijven, zendende over eenen kop van MANGKOE BOEMIE's schoonzoon, die in den laatsten slag gesneuveld was, even als of wij met hem in goede vriendschap leefden.

Hij verloor nogtans weder eenigen van zijnen aanhang, die zich den Keizer onderwierpen; en de landen van *Grobogang* en *Damak* erlangden weder wat rust door den dood van den Rebel MARTA DIPOERA, die aan den heer Gouverneur verzekering van vriendschap voor zijnen dood had laten doen, en zijne kinderen onderwierpen zich ook; dus werd de oudste in dat regentschap gesteld, dat eenen grooten doorn uit den voet was, en de hoop van beterschap deed voeden.

De Gouverneur HARTINGH, het ijzer, met God den voorsten, zoo men zegt, willende smeden, terwijl het heet was, en niets onbe-

zocht laten, om het kwijnende *Java* van deszelfs geheelen ondergang te bevrijden, had door allerlei wegen MANGKOE BOEMIE laten polsen, hoe hij gezind was, en zonder tusschenkomst van iemand, dikwerf zijne zendelingen hartig onderhouden, en alles voorspeld, wat op de teerling liep, zendende eindelijk hem eenen brief toe met den beproefden Inlandschen Kapitein TOLLONG, die kort daarna, weder met het antwoord terug kwam, waarbij MANGKOE BOEMIE om de helft van *Java* verzocht, zich echter niet verklarende, hoe hij dat meende, en of hij daaronder de stranden begreep, het geen echter naderhand gebleken is, zijne meening geweest te zijn.

Hierop werden de Koopman BRETON en Kapitein DONKEL, voormelde TOLLONG en de oude Tolk BAPA BASTAM hem als gezanten ten eerste toegezonden, aan welken die Prins verzocht werd, zich rondborstig te verklaren, en ook zendelingen van naam aan den heer Gouverneur af te zenden, dan wel zijnen eigenen zoon, met aanbod, dat, zoo hij omtrent dit laatste eenige zwarigheid maakte, één van die beide heeren als gijzelaar aldaar zoude blijven; want het zwaarste moest het zwaarste wegen.

En waarlijk, het was meer dan tijd, om een middel te zoeken, waardoor *Java* in rust kwam, en geen beter was er, dan MANGKOE BOEMIE, die op zijnen schoonzoon ten uiterste verbit-

terd was, op onze zijde te krijgen, en dan de handen in elkanderen slaande, MAAS SAID in het voetzand te helpen. Doch het was geen werk van éénen adem, om eenen vijand, die vrij wat trotsch en ingebeeld, en ook in der daad door de meeste Rijksgrooten tot Keizer uitgeroepen was, te bevredigen, zonder kwetsing onzer verbonden en vriendschap met den regerenden Keizer, door ons zelve gekroond, en die onwrikbaar onze belangen bleef behartigen, ontbrekende het hem eenlijk aan zijne magt, en niet aan zijnen wil.

MAAS SAID, aan den anderen kant, was vermetel genoeg, om gansch *Java* voor zich te eischen, en gaf zelfs duidelijk te kennen, dat het hem in vroeger dagen beloofd was, en verzocht trompetters, kruid en lood, latende zijn Pepatti zich zelfs zoo ver uit, dat, als hij niets daarvan kreeg, het beter zoude zijn, dat zijn Meester zich weder bij zijnen schoonvader voegde, waaruit middagklaar bleek, wat hij bedoeld had, en dat wel de voornaamste reden van zijne afscheiding van MANGKOE BOEMIE was, de hoop, om zelf het rijk in het bezit te krijgen.

Terwijl MANGKOE BOEMIE zich gereed maakte, om onze afgezanten te ontvangen, en ten dien einde reeds tot op de grenzen van *Sesèlo* was afgezakt, trachtte MAAS SAID *Màtaram* in te dringen, onze legers trotserende; maar hij kreeg eene gevoelige neep, schoon aan onzen kant eenigen

gen het leven er bij inschoten, waaronder één Kapitein, Luitenant en Vaandrig, 20 dragonders, en eene geheele Kompagnie Inlanders, die verstrooid raakten, dringende zelfs de vijand in *Mataram*, snijdende ons alle levensmiddelen af. Hierop vertrok de Veld-overste VAN OSSENBERGH derwaarts met eene aanzienelijke magt, waarop SAID weêr na *Bridjo* trok.

Onze zendelingen werden van den Pangéran MANGKOE BOEMIE inmiddels heuschelijk ontvangen, doch hij begeerde zich echter over geene punten tegen hen uit de laten, als in algemeene bewoordingen, verzoekende, als voren, om half *Java*, zullende zich als dan met de Compagnie verzoenen, en met den heer Gouverneur een mondgesprek houden, waartoe *Padagangang*, tusschen *Grobogang* en het Demaksche gelegen, bestemd was.

MAAS SAID bemerkende, dat zijn schoonvader vast voornemens was, als hij het maar eenigzins naar zijnen zin kon krijgen, met ons vrede te maken, trachtte dit te beletten, en schreef ten dien einde eenen brief aan hem, waarin hij verzocht, weder met elkander te verzoenen, hem aanbiedende, even als of hij reeds Keizer was, en gansch *Java* onder zijn bedwang had, de helft van het rijk af te staan. Dit was juist hetgeen MANGKOE BOEMIE zijne verzoening met ons deed verhaasten, en zijnen haat tegen zijnen schoonzoon verdubbelen; want

na

na het lezen van dezen brief stampvoette hij van toorn, en vroeg vol gramstorigheid aan den brenger van dien brief: „wat komt hem „over, daar hij mij nevens alle de groote „Mantries tot Soesoehoennan gehuldigd heeft, „dat hij zich nu vermeet, zich boven mij te „stellen? ik zal zijnen kop, gelijk hij den mijnen „heeft zoeken te doen, nog eens ten toon stel„len, zoodra als ik met de Compagnie ver„zoend ben:" waarop hij ook zijne genegenheid, om met den heer Gouverneur te spreken, te kennen gaf.

De Gouverneur HARTINGH dan besluit, alle vrees van gevaar aan eene zijde te stellen, en, met God den voorsten, den grondslag tot vrede te gaan leggen.

Ik zal mij niet ophouden met een verhaal van den togt, het gehouden mondgesprek en gelukkig gevolg van deze gevaarlijke en zorgelijke zamenkomst, en van eenige gebeurtenissen, in dien tijd voorgevallen, dewijl dit alles in het dagregister breedvoerig beschreven is, maar intusschen met weinige woorden aanhalen, dat de uitkomst geweest is, dat de Gouverneur den Pangéran MANGKOE BOEMIE zoo ver wist over te halen, dat hij zich met de helft van de Javasche bovenlanden te vrede hield, zich met den Keizer en de Compagnie verzoende, en aannam, alles in het werk te stellen, om den trotschen MAAS SAID te onder te brengen, waar-

toe zeer veel kans was, hoewel dit niet altijd gelukte, naardien de Prins MANGKOE BOEMIE, dien wij voortaan Sultan zullen noemen, met alle de schuilhoeken bekend was, en geene zwarigheid zoude maken, zijnen schoonzoon of gevangen te nemen of om te brengen, hetgeen andere Javanen door eenen bijgeloovigen eerbied voor het Mataramsche bloed, zelfs met gevaar van hun leven, niet zouden onderstaan.

Maar laten wij nu eens zien, van wat gedachten de heeren Majores omtrent dezen zoo langdurigen oorlog waren. Zeer klagen zij over de buitengewone onkosten, die men op *Java* moest aanwenden, in zoo ver, dat zij verklaarden, het op dien voet niet langer gaande te kunnen houden; want alhoewel zij goed oordeelden, dewijl alle onderhandelingen te voren in het riet geloopen waren, dat men met den degen in de vuist hun den vrede aanbood; maar men ondervond, dat alle groote voornemens op niets uitkwamen, en kwalijk gelukten.

Zij waren ook van gevoelen, dat men met MANGKOE BOEMIE eenen anderen weg moest inslaan; dat die Prins hun van eene zachte inborst voorkwam, en zich voorheen in de bescherming van de Compagnie begeven had, en naderhand den Keizer zijnen broeder was trouw gebleven, tot dat men, door aanhitsing van den Rijksbestierder PRINGALAIJA, hem zijn volk en erflanden ten voordeele van dien Rijksbestier-

der

der had willen ontnemen; dat hij toen, zich niet meer veilig aan het Hof oordeelende, hetzelve verlaten en de wapenen opgevat heeft, waarna hij eenen grooten aanhang, zelfs van de voornaamste Rijksgrooten, kreeg, die hem eindelijk tot hunnen Vorst hebben gehuldigd.

Geen wonder dan, dat zij best oordeelden, indien het immers doenlijk was, door zachte middelen, en door wat te geven en te nemen, dien Vorst op onze zijde te lokken, en dus eenen oorlog, die schatten, waarvan hieronder nader, wegsleepte, te doen eindigen; en juist op hetzelfde tijdstip geschiedde de vereeniging. Aangenaam was dierhalve de tijding van den getroffen vrede met MANGKOE BOEMIE, en nu ontbrak er niet meer aan, dan om MAAS SAID mede te bevredigen, die nog al de oude rol bleef spelen.

Want, terwijl de Gouverneur met MANGKOE BOEMIE over den vrede handelt, trekt hij met zijne geheele magt op, om of de onderhandeling en bijeenkomst te verhinderen of wel met een ander oogmerk, meenende sommigen, om met zijnen schoonvader zich wederom te bevredigen. In geen klein gevaar bevond zich de heer Gouverneur; want als MAAS SAID wat eerder gekomen was, zoude hij dien kleinen hoop gemakkelijk hebben kunnen omringen; maar gelukkig was die heer reeds vertrokken, en de Sultan week op zijne aankomst met den Kommis-

missiant DONKELI in eene der spelonken van MARTA DIPOERIA, alwaar hij ongenaakbaar was, en niets te vreezen had. Desniettegenstaande kwam MAAS SAID hem hier ontrusten, denkende den heer Gouverneur nog te vinden; doch hier in gemist hebbende, voldeed hij zijnen wraaklust aan de legerplaats, dewelke hij aan de vlam opofferde.

De Sultan, de geweldenarijen van zijnen schoonzoon niet meer kunnende verdragen, deed op nieuws verzekering, niet eerder te zullen rusten, voordat hij hem te onder zoude gebragt hebben, zendende tot meerder blijk van zijne welmeenendheid, als gijzelaars, naar *Samarang* de Pangérans PAKOE DININGRAT en TJOKRO KARTI, en, onder bescherming van 12 Europesche soldaten, naar *Pattij* zijne vrouwen en kinderen.

Waarna Zijne Hoogheid, zich met Compagnie's leger vereenigende, voortrukte, in gezelschap van de Kommissianten BRETON en DONKEL, en den Kapitein VAN DE POLL als Legerhoofd, om MAAS SAID op te zoeken, en slag te leveren, wiens magt nog wel op ruim 16000 koppen begroot werd, komende intusschen bij hem zich onderwerpen de beruchte strooper SINGO RANOE; terwijl eene andere bende van MAAS SAID, alleen uit priesters bestaande, naar den berg *Goedel*, om voorraad te halen, gezonden zijnde, door den Sous-luitenant COLMOND werd

aan-

aangetroffen en zoodanig gehavend, dat er wel 200 man van dat roofgespuis werden in de pan gehakt.

MAAS SAID had echter de stoutheid, de aankomst van de vereenigde magt af te wachten aan de rivier *Somonko*, daar hij helder klop kreeg; schoon aan onze zijde ook eenig nadeel geleden werd door versaagdheid van één der officieren, en men werd van den vijand magtig eenen koperen trommel, een vaandel, verscheidene geweren, pieken en mutsen van zijne voorvechters. Dit gevecht duurde wel 3 uren, en men konde malkander het wit in de oogen zien, ja de infanterie had bijna alle hare patronen verschoten, en de Sultan en SAID zagen malkander klaar.

MAAS SAID de vlerken dus wat geknot zijnde, waagde hij weder aanzoek te doen bij zijnen schoonvader, om hem van onze zijde af te troonen, en hem te overreden, zich met hem te vereenigen; doch daarin niet slagende, trekt hij met haast naar *Sedakerso*, om ons leger onder Kapitein STEENMULDER, waaronder hij veronderstelde, dat meest zieken en onmagtigen waren, te overrompelen.

Driemalen deed hij zijne pogingen, om tot het leger in te dringen, maar hij werd telkens zoo manmoedig afgeslagen, dat hij eindelijk, met achterlating van 50 dooden en 100 gekwetsten, den aftogt moest blazen, en hals

over

over kop naar het Zuider-gebergte van *Patjiatan* de vlugt nemen; welke overwinning van dat uitwerksel was, dat zich verscheidenen aan dien Bevelhebber onderwierpen.

Pangéran TIMOR, broeder van MAAS SAID, zijne fortuin ook eens willende beproeven, zocht zich meester te maken van *Tumbatjat*, doch stootte ongelukkig zijn hoofd, en werd almede met verlies van eenige paarden op de vlugt gedreven.

Inmiddels kreeg MAAS SAID nog al eene gevoelige neep door den Kapitein KIRCHNER, die eenige mannen in de pan hakte, verscheidene kwetste, 2 vaandels en 12 snaphanen buit maakte, het geen echter het leven kostte aan den Luitenant HOFMAN, wiens dood sedert rijkelijk gewroken werd door den Cornet POSPE JANKO, die den vijand tot diep in het gebergte heeft vervolgd, vele doodgeslagen, en gekwetst, zoo dat hij in het eerst niet weder te voorschijn durfde komen, te meer daar velen van zijnen aanhang tot den Kommandant STEENMULDER kwamen overloopen, en de Mantjanagarasche landen, *Jagaraga* en *Kamagittan*, alsmede eenige Hofgrooten van SAID, zich den Sultan onderwierpen.

En om, was het mogelijk, door den dood of het gevangen nemen van SAID en de voornaamsten zijns aanhangs, den oorlog te doen eindigen, werd, op zijnen kop eene beloouing van 1000 Rds. gesteld,

steld, en op die van de andere weêrbarstige Prinsen 500 Rds. Edoch dit heeft, om voorzegde redenen, niets uitgewerkt; maar toen men ondervond, dat de fortuin hem begon den nek te keeren, verlieten verscheidenen weder zijnen aanhang, begevende zich of tot den Soesoehoenan of tot den Sultan, waaronder waren MARTA NAGARA en 30 Mantries, de Pepatti van den Pangéran RONGO met 24 Mantries, en de oude Tommangong van *Mataram* DJAJA WINATA met 100 weerbare mannen.

De Sultan dan, blijken van zijne opregtheid gegeven hebbende, werd in het begin van het jaar 1755 door den heer HARTINGH, thans vereerd met de waardigheid van Plenipotentiaris, zelden als aan leden van de Hooge Indische Regering opgedragen, plegtig gehuldigd tot Vorst over de helft van *Java's* bovenlanden, onder den titel van Sultan HAMANGKOE BOEANA, SENOPATTI INGALAGA, ABDUL RACHMAN, SAHIDIN, PANATAGAMA, KALIFATTOLACH. De omstandigheden van deze krooning, dewelke te *Ganti* geschiedde, zal ik hier niet melden, omdat dezelve breedvoerig door den heer HARTINGH zelven in het dagregister beschreven zijn, maar alleen tot opheldering en licht voor de lezers aanhalen, dat, schoon de uitwerking van den vrede met MANGKOE BOEMIE om de nuttigheid daarvan, in zich zelve, ten hoogste te roemen is, echter de wijze, hoe die verkregen is, meer verwondering baart; want

MANG-

MANGKOE BOEMIE begeerde, de helft van *Java* als Vorst te regeren, en daartoe plegtiglijk gehuldigd en erkend te worden, buiten hetwelk de vrede met hem niet kon gesloten worden. De Soesoehoennan nu was door de Compagnie als heer van gansch *Java* erkend en beschermd, en wij hadden dus in het geheel geen eigendom aan een stuk van de bovenlanden. Dien Vorst tot de overgave daarvan te dwingen, was zoo veel als zich in eenen nieuwen oorlog te wikkelen, dewijl het dien Vorst hard genoeg moest vallen, zich van de stranden en derzelver inkomsten verstoken te zien, waarvan zijne voorouders altoos bezitters waren geweest.

Het is waar, voor dezen afstand der stranden werd hem jaarlijks eene vergoeding van 20000 Rds. Sps. toegevoegd, maar ondertusschen was hij het beste van zijn rijk kwijt.

Niettegenstaande wist de Gouverneur HARTINGH dien Vorst te bewegen, om niet alleen vrijwillig afstand te doen van de helft der bovenlanden, maar zelfs ook van de zoo even gemelde vergoeding; en, hetgeen nog het aanmerkelijkste is, hij bragt die twee Vorsten, dewelke (schoon elkander zeer naauw in den bloede bestaande, naardien de Sultan een broeder was van des Soesoehoennans vader) zoo lang elkander hadden trachten te bederven, bijeen; en deed hun elkander omhelzen, en eene eeuwigdurende trouw en vriendschap beloven, gevende de Soesoehoennan, tot nadere bevestiging

vestiging van zijne opregtheid aan den Sultan een kris, die zijnen vader, den Keizer PAKOE BOEANA, had toebehoord.

MAAS SAID verloor intusschen, in eenen slag met des Sultans volk, weder eenige manschappen en paarden, en er liepen daarenboven nog eenigen van zijnen aanhang tot ons over, terwijl ook nog in onze handen werden overgeleverd de vrouwen en het dochtertje van den beruchten Bantamschen rebel BAGCHUS BOEANG.

Om den Sultan in verlegenheid te brengen, en, zoo het mogelijk was, zijne trouwste dienaren bij hem verdacht te maken, gebruikte SAID eenen listigen streek, latende door zijne vrouw, des Sultans dochter, zijne Hoogheid bekend maken, dat de Radeen Tommangong RONO DIPOERO, en nog twee voorname Mantries door haren man MAAS SAID waren omgekocht, om den Sultan bij gelegenheid van kant te helpen, die zich daaraan echter weinig stoorde, maar zich gereed maakte, om, thans met den Keizer en de Compagnie vereenigd zijnde, hem met kracht van wapenen te onder te brengen.

Kapitein KIRCHNER had inmiddels den rebel SOERO MANGONDIOJO in het Zuider-gebergte hevig aangetast, en al zijn volk ter neder gesabeld, behalve den strooper zelven, die den dans met vijf man nog is ontsprongen; welke overwinning te weeg bragt, dat zich weder een voornaam Hoofd met 180 weerbare mannen

 onder-

onderwierp, zijnde dit voorbeeld op *Marbon* door den Tommangong SOERA DIPOERA gevolgd.

Terwijl men bezig was met dit roofnest te zuiveren, heeft de Sultan de zoogenaamde vrijbuiters in het Kandangsche gebergte, die gedurig het land van *Damak* ontrustten, laten overvallen, en twee voorname Hoofden van dezelven den kop voor de voeten leggen; echter ontsnapte het de belhamel MAAS GOENTOR, zijnde nog een afstammeling van de Prinsen van *Ceilon*, en bij den Inlander nog al in aanzien.

MAAS SAID zag zich dan van alle zijden benard en achtervolgd; en om hem eindelijk tot onderwerping te noodzaken, of hem geheel te onder te brengen, besloot men, op order van den heer HARTINGH, hem van drie kanten te bespringen: de Sultan zoude over *Jagaraga* en *Madion*, en de Majoor STEENMULDER, met den Rijksbestierder des Soesoehoennans, over *Laro* en *Kadoewang*, naar *Pranaraga* trekken, om dien Hoofdrebel dus in te sluiten, en hem, ingeval hij in het gebergte, naar gewoonte, de vlugt nam, met onze ruiterij, en die van den Soesoehoennan en Sultan na te zetten, en dus zijnen geheelen ondergang, ware het mogelijk, te weeg te brengen, te meer daar die van *Pranaraga* en *Madion* verzekering deden, van, op de aankomst onzer benden, zich van het juk van MAAS SAID's overheering te ontslaan, en zich van zijne dwingelandij te ontdoen.

De

De Resident BRETON trok ook met een goed getal Madurezen onder zijn gebied naar *Kadirie*, welk land zonder slag of stoot hem ten prooi gelaten werd.

De Gouverneur HARTINGH, thans den grondslag van den algemeenen vrede gelegd hebbende, wilde niet rusten, voordat dezelve geheel gemaakt was. En om de zaken in den Oosthoek, alwaar het ook weder verward was, te redden, trok hij derwaarts; inmiddels niet uit zijn oog latende gaan Compagnie's belangen, bezocht hij in zijne heênreize de kantoren *Japara*, *Joana*, *Rembang*, *Grissee* en andere plaatsen, overal bevelen nalatende, die ten voordeele van de Maatschappij in het toekomende moesten strekken.

Echter miste het hem, SINGOSARIE en den Regent van *Madion* tot onze zijde over te halen, die wel goede woorden gaven, en alleen vrees voorwendden, echter hardnekkig bleven; maar de Pangéran BINTORO, anders BOEMI NATA genaamd, onderwierp zich op de aankomst van den heer HARTINGH te *Sourabaija*, en dus werd MAAS SAID weder van eenen grooten steun ontbloot; wordende gemelde BINTORO, als een schadelijk voorwerp, daar men niet als kwaad van te wachten had, benevens den tweeden Regent van *Grissee* POESPA NAGARA, die met de vijanden, en voornamelijk met den Pangéran GIRIE had zamengespannen, naar *Banda* in ballingschap gezonden.

De

De Gouverneur HARTINGH trok ook voort naar *Pasoeroeang* en andere plaatsen, om, ware het mogelijk, den Malangschen Regent tot een mondgesprek, doch te vergeefs, te overreden, die echter verzekering deed, dat hij aan SINGOSARIE zoo min als aan MAAS SAID, wiens magt weder aangegroeid was, schuilplaats in zijne landen zoude geven, maar hun in tegendeel met geweld tegengaan, gelijk hij gedaan had aan BINTORO, die zich anderzins liever derwaarts zoude hebben willen begeven, dan zich aan de Compagnie onderwerpen. (*)

De landen van *Pranaraga*, *Madion* en *Tjaroeban* onderwierpen zich echter, terwijl MAAS SAID, door onze legers in het naauw gebragt, aftred deed achter het Zuider-gebergte naar *Padjang*, om daar weder in te dringen; doch hij werd daarin door den Majoor STEENMULDER voorgekomen, die met zijn leger terug keerende, hem den pas afsneed, en het hazenpad deed kiezen, wanneer men hem tot op een uur genaderd was.

Niettegenstaande alle deze handelingen, verstoutte zich MAAS SAID weder, aan den Gouverneur te schrijven, met betuiging, dat hij de Compagnie genegen was, waarop hem gediend werd, dat, zoo hij zijn eigen welzijn wilde be-

har-

(*) Hier volgt in het handschrift eene korte beschrijving van de wijze, waarop de Gouverneur HARTINGH te *Pasoeroeang* is ontvangen en ingehaald, welke echter als thans van weinig belang zijnde wordt achterwege gelaten.

hartigen, het nog tijd was, om zich te onderwerpen of aan de Compagnie of aan den Sultan; maar ver van hiernaar te luisteren, begon hij weder als voren, en raakte helder aan den dans met den Majoor STEENMULDER, waarin hij weder de nederlaag kreeg met verlies van eenig volk, waarna hij met de Capilles van den Keizer in schermutzeling kwam, en weder eenigen moest achterlaten.

Hierop ijlings van voornemen veranderende, trok hij met den meesten spoed over *Toemang*, *Gagatan* en *Tinkir* naar het Damaksche, alwaar hij, wel wetende, dat onze legers af waren, en men hem niet konde volgen, eenige negerijen in de asch legde, zijnde hem de fortuin thans weder eenigzins gunstig, dewijl hij van de benden, van *Samarang* tot dekking derwaarts gezonden, onder bevel van den Kapitein MARQUETT, 40 koppen in de pan hakte, of in de rivier deed verdrinken, waaronder de bevelhebber zelf, aan wiens schielijken en onvoorzigtigen aftrek het verlies geweten werd.

Doch MAAS SAID had zoo ras niet vernomen, dat de Majoor STEENMULDER, met des Sultans volk zich vereenigd hebbende, hem achter aanzette, of hij week spoorslags door *Grobogang* en *Warong* naar *Seselo*, werwaarts men hem op de hielen volgde; doch zijne magt was thans zoo klein gemaakt, dat hij niet meer staan durfde, wordende echter achter *Modjo* door de dragonders weder helder gehavend, waarna hij naar het Larosche, (een land, waarin hij, omdat zijne grootmoeder daaruit gesproten was, altoos veel lief-

liefde en aanhang vond) heên vlugtte, doch werd achterhaald op *Ariboijo*, en, veel volk daar verloren bebbende, gedwongen naar het Zuidergebergte de vlugt te nemen.

Wij zullen hem hier wat laten uitrusten, en weder een ander staaltje te berde brengen, waaruit men de gesteldheid der Javasche zaken, en het schier onmogelijke, om dit wijd uitgestrekte land in eene algemeene rust te brengen en te houden, niet onduidelijk leeren kan.

Terwijl de Sultan zich vermoeide, om, in voldoening van zijne belofte, MAAS SAID te onder te brengen, vlugtte uit *Mataram*, en uit het Hof van zijnen vader, des Sultans oudste zoon, onder voorwendsel, van zijne onderhoorige volkeren te verzamelen; daar hij integendeel eenige vijandelijkheden pleegde aan de ingezetenen, en eenige Chinezen liet vermoorden.

Dit was een zure appel voor den Sultan, die, even te voren met ons verzoend, beducht was, dat men verkeerde gedachten van hem zoude opvatten. Hij verzocht daarop, den Gouverneur tot *Salatiga* te spreken, dat ook geschiedde, die, hem vertroostende, het noodige beraamde. Doch, weinig tijds daarna, onderwierp zich die zoon weder tot blijdschap van den Sultan, en tot groot genoegen van den Gouverneur.

Middelerwijl had MAAS SAID zich met zijnen broeder TIMOR, de eenigste Prins, die bij hem was, vereenigd, doch werd op *Patjietan* door

den

den Majoor overvallen, en helder gehavend, vanwaar zij weder terug trokken naar *Pranaraga* en *Madion*, en van daar naar *Kadirie*, het geen zij geheel gezuiverd, en SINGOSARIE uit het Oeloedaijoesche gebergte verjaagd hebben naar *Malang*, nevens zijne kinderen, daar hij zijne toevlugt nam tot WIERA NAGARA, die nogtans belofte gedaan had, hem op te zullen vatten, en aan de Compagnie overleveren.

De Koopman BRETON, zeer gezien bij den Inlander, en voornamelijk geacht bij den Prins der Madurezen, trok met des Prinsen volk op van *Kadirie*, om MAAS SAID op te zoeken, die, uit het Zuider-gebergte verdreven, hier en daar zwierf, en geene toevlugt, veel min eene zekere verblijfplaats meer wist te erlangen, naardien hij in het Soekowattische door den Majoor STEENMULDER en twee benden van den Kapitein VAN DE POLL werd nagezet en in het naauw gebragt.

Echter had hij de stoutheid, om aan den Soesoehoennan te laten vragen, hoe Zijne Hoogheid hem aangaande gezind was, verzoekende, dat hem dieswege zendelingen van naam mogten worden toegezonden; doch de Vorst liet hem weten, dat, indien hij tot hem wilde overkomen, het wel was, en zoo niet, dat hij geen schrijvens meer of eenige zendelingen, behalve MAAS SAID's broeder TIMOR, zoude ontvangen.

Niettegenstaande eenigen zijner volkeren, op last van den Sultan, door DJAJA WINATA in het

Zui-

Zuider-gebergte geslagen werden, gaf hij onze legers veel werk, dewijl hij door zijne onzekere togten onmogelijk maakte, dat men hem konde naspeuren, terwijl hem echter geene rust gelaten werd, maar alles werd aangewend, om hem levend of dood meester te worden.

Het mogt hem echter weder gebeuren, eenig voordeel op ons te erlangen, en ons leger onder den dapperen Kapitein VAN DE POLL te verstrooijen. Nadat hij het Blandongsche en het Lassumsche district had afgeloopen, werd hij in het bosch van *Balora* tweemaal geslagen door onze benden onder het gezag van VAN DE POLL, en men was reeds meester van zijne bagagie, toen die brave Hoofdman, een einde aan den oorlog denkende te maken, van de paarden het afstijgen, om te voet te vechten, en onverwachts door den vijand werd overvallen en met een gedeelte der zijnen omgebragt.

De reden van dit ongeval was de smalle doortogt in het bosch, doch wel voornamelijk de al te vurige heldenmoed van den Kapitein VAN DE POLL, die niet te vrede met den verkregen buit, noch met den vijand tweemaal te verslaan en het veld te behouden, denzelven te ver, en wat onvoorzigtig, vervolgd had. Echter herstelde zich dat korps te *Rembang*.

MAAS SAID won echter niet veel bij deze nederlaag, want, behalve het gevaar, dat hij geloopen had, om gevat te worden, zoo maar de

en-

enge doortogt zulks niet belet had, verloor hij echter in dezen slag ruim twee honderd mannen, zoo dooden als gekwetsten.

Hij nam echter voor, zich van deze overwinning te bedienen en *Lassum* te overmeesteren, alwaar hij zijn hoofd stotende, week naar *Soekowatti*, en van daar, over *Seselo*, *Lawoe* en het Jacawalsche bosch, weder in het land van *Matesse* en *Laro*, hebbende zijn volk in geene vijf dagen rijst of padie gezien, en zich moeten behelpen met paardenvleesch, waarvan de overblijfsels door de onzen ontwaard zijn.

Hij bleef echter als ongevoelig aan de rampen, die hem overkwamen, even hardnekkig en stoutmoedig, zelfs zoo ver, dat hij nog om de opperheerschappij van *Java* verzocht, en dat men hem zendelingen van naam zoude zenden, alsmede dat zijn brief, welke gesloten was met twee zegels, (waarin hij zich den trotschen eertitel aanmatigde van: de regerende Kroonprins, jongste Koning van *Mataram*, Oppergezagvoerder van *Java*, Veldoverste, zwervende overal, doch zeer gelukkig, de grootste magt voerende, en de wijste van het geheele land), aan Hunne Hoog-Edelheden mogt worden verzonden. Doch de Gouverneur HARTINGH antwoordde hem kortelijk, dat *Java* thans onder twee Vorsten van zijnen bloede beheerd werd, en dus onmogelijk onder zijn bedwang konde gesteld worden, dat ook geen van zijne broeders genegenheid had, om tot hem over-

tekomen; dat dierhalve niets beter voor hem was, dan zich te onderwerpen, en tot een verdrag te komen, als wanneer Zijn Edele alles voor hem zoude trachten uit te werken, en dat zijn toomeloos zwerven niets anders konde te weeg brengen, als zijnen ondergang, en hij niets anders was, als een geesel van land en volk, en oversulks de straf van *Muhamad* moest op zijnen hals halen.

De Sultan, hiervan onderrigt, verzocht toch, dat men met hem in geene onderhandeling zoude komen, alzoo hij zeer wel verzekerd was, dat hij het nimmer regt meenen zoude, gevende te gelijk kennis, dat door zijn volk eenigen van MAAS SAID'S aanhang in het Zuider-gebergte tot tweemaal toe geslagen en op de vlugt gedreven waren, dat nog eene andere partij van hem helder gehavend was, zoodat de rebel zelf naar zijn oude schuilnest bezuiden *Kadoewang* was gevlugt, en dat hij buiten twijfel moest tot onderwerping komen, en zijne bokkesprongen niet kon gaande houden.

Inmiddels deed hij weder aanzoek bij den Soesoehoennan, om zendelingen van naam te erlangen; doch dit werd hem afgeslagen, tot tijd en wijle hij zelf eerst afgezanten gezonden had; doch het was hem zoo zeer daarom niet te doen, als wel om het zaad van tweedragt onder de Vorsten te zaaijen, en, ware het mogelijk, den eenen bij den anderen verdacht te maken.

Voorts

Voorts beantwoordde MAAS SAID ook den brief van den Gouverneur, waarin hij te kennen gaf, dat hij, schoon arm en ontbloot, en als weggeworpen, steunde op de hulp van den heer Gouverneur, en niet af zoude laten van om *Java's* heerschappij te verzoeken, te meer daar hem zulks door den vorigen Gouverneur beloofd was.

„Het is waar," zegt hij verder, „ik heb mijnen „schoonvader tot Soesoehoennan *Mataram* helpen „verkiezen; doch, dewijl hij mij geene trouw ge„houden, en zelfs mij en mijne vrouwen ge„tracht heeft, om het leven te brengen, heb ik „ook denzelfden weg ingeslagen, schoon ik thans „voor een kwaaddoender, en die tegen zijnen „Vorst en Ouders opstaat, gehouden worde."

„Ik ben van *Kartasoera* niet weggegaan, dan „omdat men mij verdacht hield, met de Ma„durezen te heulen, en sedert ben ik altoos be„ducht geweest, om ten Hove weder te keeren, „voornamelijk in dien tijd, toen het gerucht liep, „dat mijn oudste broeder door de Compagnie „op den troon zoude worden verheven."

Voorts verzocht hij weder om de heerschappij van *Java*, om redenen, dat zijn grootvader HAMANGKOE RAT dezelve door de Compagnie, als Beschermster van de Javasche volkeren, verkregen had.

Hij zeide ook, van geen voornemen te zijn, om tegen Compagnie's krijgsmagt te slaan, indien men hem zijnen weg liet gaan, en verklaarde ein-

eindelijk ronduit, zich noch bij den Soesoehoennan noch bij den Sultan te willen onderwerpen, uit voorwendsel van schaamte, zelfs dat zijn Pepatti KOEDONO WERSO of zijn broeder TIMOR bevreesd waren, om zich als zendelingen te laten gebruiken.

De Gouverneur HARTINGH liet hem hierop weten, dat al het ophalen van oude historien niets tot de zaak deed; dat hij wel verzekerd was, dat de heer VAN HOHENDORFF het wel met hem gemeend had, maar dat hij de kans verzien had; dat zijne schaamte voortvloeide uit eene bewustheid zijner euveldaden, die hij tegen alle regt en billijkheid bedreven had, en nog dagelijks tegen de arme ingezetenen bedreef; dat hij tot den troon van *Java* immers geen het minste regt had, zelfs niet uit kracht van zijne geboorte, zoo lang de tegenswoordige Keizer, zijne kinderen of broeders leefden; dat hij dus iets begeerde, hetwelk tegen het algemeene regt streed, waarvoor hij genoeg de straf des Hemels ondervond, wordende als een wild dier overal verjaagd; dat immers voor hem en de zijnen hieruit niets anders dan een geheele ondergang te wachten was, dien hij nog ontgaan konde, met zich bij tijds aan één der Vorsten te onderwerpen, eer het te laat was, en hij zich in rampen gedompeld zoude zien, waaruit hij nimmer te redden zoude zijn, hetgeen een doorzigtig oog reeds vooruit konde zien, dewijl hoogmoed altoos voor den val komt; want dat zijn trotsche titel van GUSTI,

dien

dien hij zich in zijne brieven aanmatigde, uit niets anders als uit eene ingebeelde grootheid voortkwam, die hij verlaten moest, wilde hij een einde aan zijn omzwerven zien.

Van deze onderhandelingen met MAAS SAID gaf de heer HARTINGH den Sultan kennis, die hem aanraadde, om dezelve thans aan te houden, dewijl men dus altoos kon bespeuren de gesteldheid van zijne denkbeelden, en waar hij zich bevond.

Middelerwijl begonnen de Hoven zoowel van den Soesoehoennan als van den Sultan te bloeijen, en de onderdanen van den laatst genoemden, voorheen hun bestaan hebbende moeten zoeken uit den roof, zich tot een stil en gerust leven te schikken, terwijl de Vorst zich echter gereed maakte, om in het aanstaande voorjaar weder zelf te veld te trekken; blijvende onze legers hier en daar den vijand in het oog houden, als één, onder den Kapitein HERTZOGENRAAD, om de oost te dekken, op *Kajoe-Apa* bezuiden *Gantie*; één, onder den Kapitein-Luitenant BEUMAN, op *Woedjil*, tot dekking van de west, en één, onder den Kapitein VOLTZ op *Tapellan*, om den rebel den indrang in het Pralnaragasche te beletten, en denzelven in zijn schuinest pal te houden, die echter weder eenen brief aan den heer Gouverneur schreef, teffens eenen dragonder, in den slag onder VAN DE POLL gevangen, overzendende, en weder zijn oud verzoek om de heerschappij te berde brengende.

Volgens het verhaal van den dragonder, zoude

de de verblijfplaats van SAID zeer sober gesteld zijn, waarin honger, gebrek en sterfte regeerden, en zijne magt nog bestaan uit 4000 of 5000 weerbare mannen, van welke hij eenen kleinen hoop had afgezonden, om in *Jagaraga* te vallen, die echter door den Regent werd afgeslagen.

Niet lang daarna, of in den aanvang van het jaar 1756, gaf MAAS SAID echter zelf aan den Sultan kennis van zijne voorgenomene onderwerping aan de Compagnie, onder toezending van twee kris-scheeden, waarvoor hem de Sultan liet bedanken, doch gaf hem tevens te verstaan, zeer wel van zijn voornemen onderrigt te zijn; terwijl de Gouverneur hem liet overhandigen eenen brief, door den Gecommitteerde over de Inlandsche zaken te *Batavia* geschreven, onder groetenis van den Gouverneur Generaal, gevende zijn Wel-Edele hem te kennen, dat hij uit dien brief ontwaren zoude, dat men er in geenen deele op uit was, om hem te misleiden, maar het in ernst met hem meende; dat hij derhalve nog bij tijds zich zoude bedenken, en in onderwerping komen; waarop MAAS SAID ten antwoord gaf, zeer te verlangen naar de hulp van den heer Gouverneur Generaal, doch niet gezind te zijn zich onder den Soesoehoennan of Sultan te begeven, onder voorwendsel van bevreesdheid, vragende te gelijk, hoe men hem zocht te helpen, in zoo ver hij zich gerust

kon-

konde houden. Ook schreef MAAS SAID eenen brief aan den Samarangschen Hoofd-regent, waarbij hij te kennen gaf, zeer reikhalzende te zijn naar de hulp van de Compagnie, verzoekende hem daarin, naar vermogen, behulpzaam te zijn.

Hoe opregt hij dit alles meende, en hoe alle zijne brieven en onderhandelingen maar werden in het werk gesteld, om, ware het mogelijk, ons om den tuin te leiden, zal in het vervolg blijken, dewijl het zeker is, dat zijn hart nog te moedig was, om zich beneden de Vorsten te stellen; en om boven hen verheven te worden, of in gelijken trap met hen gesteld te worden, zag hij wel weinig kans of hoop te zijn; schoon hij mede wel gevoelde, dat hij meer en meer aan den lagerwal geraakte, en bespeurde, dat van zijnen hoop er dagelijks eenigen afdropen.

In het midden zijner handelingen met den Gouverneur, was het hem zelfs niet mogelijk, zijne vossestreken achter te laten; want niet alleen trachtte hij weder in het Pranaragasche in te dringen, hetgeen hem mislukte, maar ook, terwijl zijne zendelingen op *Samarang* waren, eene strooppartij te doen in het Padjangsche, zoekende den nieuw aangelegden Dalam van den Sultan op *Djokjo* te verbranden, wordende echter daarin verhinderd, en met de aankomst van zijnen schoonvader genoodzaakt, de wijk naar het gebergte te nemen, vanwaar hij, kort daarna, weder te voorschijn kwam, en in de na-

bij-

bijheid van Compagnie's leger op *Woedjil* stroopte; doch werd in het gebergte gejaagd, en zijne legerplaats op *Mandjarang* verbrand; dus bleek het dan zonneklaar, dat die rebel met geweld moest tot rede gebragt worden.

Ten dezen einde moedigde de heer Gouverneur HARTINGH den Sultan ten ernstigste aan, om zijne krachten ter onderbrenging van MAAS SAID te verdubbelen, en de bekwaamste middelen daartoe te beramen.

Hiertoe, en teffens, om eenige verschillen tusschen den Soesoehoennan en Sultan te beslissen en af te doen, kwam de Rijksbestierder van den Sultan, DANOE REDJA, benevens den Kommissiant DONKEL, naar *Samarang*, alsmede des Soesoehoennans Rijksbestierder, en het Opperhoofd van *Soerakarta* ABRAHAMSZ; wordende dus alles afgehandeld onder het oog van den Gouverenur.

MAAS SAID vernieuwde echter zijn verzoek alweder om een tweede of derde gedeelte van *Java*, belovende dan zijnen broeder TIMOR en eersten staatsdienaar te zullen afzenden. Hierop werd hem geantwoord, dat zijn verzoek medegedeeld zijnde aan de Rijksbestierders, zij daaraan het oor niet eens hadden willen leenen, doch dat het echter aan Hunne Hoog-Edelheden zoude worden voorgedragen; vertrouwende de Gouverneur, dat hij MAAS SAID zich rondborstig zoude verklaren, op wat wijze hij een derde deel buiten de stranden begreep.

Ter-

Terwijl SAID dan, zijne kans maar schoon ziende, dan het een, dan het ander land uitplunderde, dan weder brieven schreef, vol betuigingen van welmeenendheid, hadden de Vorsten besloten, hunne handen in een te slaan, om dien verstoorder van de algemeene rust eindelijk den doodsteek te geven, waartoe de Heer HARTINGH op eene innemende wijze, hem bijna alleen eigen, Hunne Hoogheden aanspoorde, hetgeen ook niet, gelijk de uitkomst heeft doen ondervinden, zonder de verwachte vrucht is geweest.

Den Sultan voornamelijk door den Heere Gouverneur zijnde voorgesteld, dat hij de vruchten van zijne zoo lang gewenschte rust niet zoude plukken, voor en aleer MAAS SAID was te onder gebragt, besloot zelf weder te veld te trekken, en alles te wagen, om een einde aan den voor land en volk verdervenden oorlog te maken. De Soesoehoennan verdubbelde zijne magt mede, waarbij nog kwam een aanzienelijk Madureesch leger onder des Prinsen zoon, allen uitgedost als huzaren.

De eerste neep, die MAAS SAID kreeg, en welke hem tot in het hart ging, was het verloopen van zijnen schoonzoon SOEMA NAGARA, die in het Zuider-gebergte gezonden, om lijftogt te halen met 40 man, daarvan aan den Sultan kennis gaf, die daarop 60 krijgers derwaarts zond, die hen op de vlugt dreven, terwijl SOEMA NAGARA zich onderwierp.

Maas said werd vast geslingerd door onzekerheden, wat te zullen aanvangen. Hij vond zich wel benard van alle kanten, en bijna gedwongen, zich aan den eenen of anderen te onderwerpen; maar aan wien, kon hij tot geen besluit komen.

Inmiddels raakte des Sultans voorwacht weder tweemaal slaags met eenen hoop van zijn volk, waarvan eenigen het leven lieten, en anderen zich dien Vorst onderwierpen, zoodat die rebel allengskens ontzenuwd, zich genoodzaakt zag, in zijn schuilnest op *Doko*, waar de armoede en ellende huisvestten, zich op te houden.

Echter bleef hij nog even halsstarrig zijn verzoek om een derde gedeelte van *Java* vernieuwen, terwijl zijne krachten al meer en meer begonnen af te nemen, doordien weder eenigen van zijn volk door den Kapitein HERTZOGENRAAD op *Kajoe-Apa* helder geklopt werden, waardoor zich velen kwamen onderwerpen, gelijk mede bij den Majoor STEENMULDER twee voorname Hoofden en 37 gemeenen.

Thans begon hem de moed een weinig te zakken, en hij op wat lager toon te zingen. Hij zond de minnemoeder van zijne vrouw, dochter des Sultans, dien Vorst toe, en zwijgende van zelf-regering, gaf hij te verstaan, met minderen rang te vrede te zijn.

De Sultan schreef hem hierop, dat hij hem nog als vader voor de laatste maal waarschuwde, om zich maar schielijk te onderwerpen,

zon-

zonder zich langer op te houden met eene onnoodige briefwisseling; dat hij, dit doende, bij hem als een zoon zoude ontvangen, doch integendeel, hardnekkig blijvende, met geweld aangetast worden.

Hoeveel hij zich hieraan kreunde, blijkt hieraan; want zoodra zag hij geene gelegenheid, of hij brak met al zijne magt uit zijnen schuilhoek *Deho* op, zoekende ons leger te misleiden; maar voor de benting van *Panawangang* zijn hoofd stotende, met achterlating van eenige mannen en paarden, verbrandde hij op *Tanjong* eenige huizen, en was van voornemens, om *Goebok* in te trekken, zoo hij daarin door den Majoor STEENMULDER niet verhinderd was, die van zijn besluit lucht krijgende, hem nazette, en hals over kop langs het gebergte deed vlugten naar *Seselo*, wordende door dien Majoor gedurig op de hielen gevolgd, die op *Doggan* in handen kreeg eenen, tot den vijand overgeloopen, schrijver van den Inlandschen Kapitein KAMMAL, die Nederduisch lezen en schrijven kunnende, als een gevaarlijk persoon van kant werd geholpen.

MAAS SAID, die door zijn schielijk voorttrekken gedurig van zijn volk en paarden moest laten liggen, voerde ons leger onder STEENMULDER echter acht dagen om, dan zuid, dan oost, dan weder noord, ten einde, ware het mogelijk, gelegenheid te vinden, om weder over het gebergte in het land van *Pattij*, dan

wel

wel in het Blandongsche te vallen; doch dit hem mislukkende, rukt hij voort naar *Djipang*, wordende door den Majoor STEENMULDER op het spoor gevolgd, met zulk eenen haast, door nare bosschen en struiken, dat hij hem eindelijk aantrof omtrent een uur van *Oeking*. Hij, dit niet verwacht hebbende, stelt het aanstonds op het loopen, alleen zijne vrouwen mede nemende, latende pieken, snaphanen, paarden en wat meer is, aan de onzen ten prooi, die nog het geluk hadden eenen hoop van zijn volk, die op roof was uitgetrokken, in het wederkeeren, gedeeltelijk in de pan te hakken.

Hierna werd hij weder nagezet, door nare en woeste doortogten, tot naar *Awie*, van waar hij even schielijk de vlugt nam, zijnde de zijnen in zeer groote wanorde verstrooid; echter trok hij nog twee dagen, langs de rivier *Solo*, tot *Kamantiengang*, gedurig door de onzen vervolgd wordende, zoodat hij van daar weder moest terug trekken door het bosch om de noord over *Kemoentjoe*, het roofnest van GOENTOR, zijn eenige steun in het Warongsche, hetwelk door de onzen in de asch gelegd werd, die den vijand verder verjoegen over *Koewoe* naar *Padaganggang*, alwaar hij het bosch weder insloeg naar het Balorasche, met voornemen, om ten tweedemaal in *Djipang* te trekken, en van daar zijn achtergebleven volk te halen, dat meest in wijven bestond; en was de vijand zoo zeer gejaagd,

jaagd en vermoeid, dat hij niet meer voort kon, doch teffens waren onze benden ook zoodanig door het jagen afgemat, dat zij op *Padagang-ang* twee dagen moesten rusten.

In dien tusschentijd bestond SAID op *Bamantingan* tot de grenzen van *Soekowatti* te naderen; doch vernomen hebbende, dat de Sultan daar omstreeks op *Toegoe* met een aanzienelijk leger was, trok hij ijlings weder het bosch door naar GOENTOR's schuilnest, daar hij nogtans geene verblijfplaats kon houden, want de Majoor STEENMULDER verjaagde hem van hier tot *Tras*, van waar hij met eene ongeloofelijke snelheid in de Blandongsche en Lassumsche trok, en aldaar eenige huizen door het vuur vernielde, en terstond weder de vlugt nam, latende hier en daar nog al eenigen van zijn volk zitten, die van vermoeidheid en arbeid niet verder voort konden, hetgeen hem van tijd tot tijd kleiner deed worden, terwijl daarenboven ook eenigen van zijnen aanhang tot onze zijde overkwamen, en MAAS SAID zelf, als dol en wanhopig, niets anders uitvoerde, als zengen en branden, en onze legers in het rond voeren, hebbende de Madurezen, onder het bevel van Radeen TJAKRA NAGARA, zijne landen *Matesse* en *Laro* zoodanig verdorven, dat zij in lang niet weder tot hunnen vorigen staat zullen komen, zijnde in het eerst gemelde land 21 hoofd-, en meer dan 50 mindere negerijen in de asch gelegd, en veel vee, leeftogt,

bus-

buskruid en andere krijgs-voorraad, waaronder eenige honderden koperen kogels, buit gemaakt.

Intusschen vlugtte hij weder, op de aankomst van den Majoor STEENMULDER, van *Boeba*, eene plaats tusschen *Balora* en *Djipang* gelegen, naar *Djipang*, en werd zoodanig nagezet, zoo door ons leger als door den Sultan, dat hij ten uiterste in het naauw gebragt werd, naardien bijna geene opene deur voor hem meer was, als weder in het Zuider-gebergte te vlugten, te meer de Madurezen optrokken naar *Awie*, en eenige benden, onder Kapitein FIEDLER, hem gadesloegen op *Damalang*.

Om echter op nieuw een blijk van zijne woede te toonen, stichtte hij al vlugtende weder brand in het zuiden van de hoofd-negerij *Gombok*; doch nu zullen wij hem haast zijne laatste rol laten spelen, en dan de gordijnen van dit bloedig oorlogs-tooneel laten vallen.

De Majoor STEENMULDER hem over *Grogol* en *Gontor* opgedreven hebbende tot *Tiegowono*, werd hij aldaar aangetroffen door den Sultan, die hem door de Javanen liet aantasten en op de vlugt drijven naar de negerij *Soangimaning*, liggende digt aan het Damaksche houtbosch, met achterlating van 13 mannen en 23 paarden, 1 vaandel, 1 pistool en 11 snaphanen, beletten de het vallen van den avond hem verder te vervolgen, hetgeen den Kommissiant DONKEL geweldig speet, schrijvende zelfs in een' zijner brie-

brieven, dat, als het wat had kunnen helpen, hij gaarne als JOSUA had willen bidden, dat zon en maan hadden mogen stil staan, om den vijand te kunnen vervolgen

De Sultan, verwoed tegen MAAS SAID, besloot echter, onaangezien paarden zoowel als menschen afgemat waren, het kostte wat het wilde, den vijand op de hielen te volgen, dat dan ook door STEENMULDER en DONKEL werd toegestemd, schoon de eerste echter moest achterblijven door de onherstelbare vermoeidheid der paarden.

De Sultan liet voetvolk en bagagie achter, en rende dus met de zijnen spoorslags, latende diegenen, die vielen, maar liggen, MAAS SAID na, tot des anderendaags om negen uren, wanneer hij hem in het Simosche achterhaalde en staande hield, doende hem aanvallende wijken tot omtrent een bergje met kreupelbosch bewassen, waar de vijand zich tegenstelde, om dus den Sultan het hoofd te bieden, die zijn leger daarop in tweën verdeelde, het een onder den Rijksbestierder en den Kapitein-Luitenant BEUMAN, en het andere onder het bevel van den Sultan zelven en den Kommissiant DONKEL. Op de eerste partij viel hij als wanhopig met eenen onverschrokken moed aan, en toen hij zich tweemaal zag afgeslagen, en gedwongen in het bosch af te wijken, stapte hij met zijn beste volk van het paard, en ging zoo onversaagd, met de bloote kris in de vuist, op de onzen los, dat hij

de-

dezelve aan het aftrekken bragt; maar de Sultan met de andere partij het bergje achterom getrokken zijnde, viel hem van achteren, nadat zijne lijfwacht mede afgezeten was, zoo hevig op het lijf, dat hij met de uiterste wanhoop zich tusschen beiden doorsloeg, en hals over kop het hazepad koos, met verlies van schrikkelijk veel dooden, waaronder verscheidene Grooten, vier trommels, een goed getal karabijnen, snaphanen, pistolen en ander krijgstuig, en wel 300 paarden, zijnde zijn trouwe voedsterheer en Pepatti KOEDONO WERSO gekwetst, en zijne volk, dat nog twee dagen vervolgd werd, geheel verstrooid. Door de pieken, die op den weg bij hoopen lagen, konde men bijna met de paarden niet door, en hunne bagagie lag alom verstrooid; gouden en zilveren bekers lagen in menigte ten prooi, waaraan niemand zich echter mogt vergrijpen, als na het einde van den slag.

Over deze overwinning, die men mag zeggen, dat beslist heeft den ondergang van MAAS SAID, en zijne geweldenarij een einde heeft doen nemen, was de Sultan uitermate verheugd, die de verkregene zegeteekenen den Heere Gouverneur HARTINGH toezond, en met die overwinning, onder zijn oppergezag verkregen, geluk wenschte.

MAAS SAID, nog gelukkig met weinigen der zijnen den dans ontsprongen zijnde, rende echter spoorslags als een woedende tijger naar *Djokjokarta*, om, ware het mogelijk, des Sultans Dalam

in

in de asch te leggen, en daardoor weder eene beweging te maken onder de Javanen; maar ons leger, dat daar lag, trok uit en sloeg hem af, waarna hij de vlugt, als een wanhopig mensch, nam naar zijn schuilnest *Doho*, zonder echter daar nog al eene vaste verblijfplaats te houden; want wel driemaal in eenen dag veranderde hij van plaats, zwervende dan hier en dan weder daar, en hij trachtte zelfs weder in de strand-landen te trekken, doch werd door ons leger al te naauwkeurig in het oog gehouden, opdat hij niet mogt komen te ontslippen, hetwelk hij al eenige keeren in het werk zocht te stellen met het uitzenden van kleine hoopen, die nu en dan in de kaars vlogen, waardoor zijne magt meer en meer verzwakt, en thans nog maar op 400 koppen geschat werd.

Hij werd ook nog tweemaal in de achterhoede aangegrepen, eens bij *Djamaas* door den Tommangong PRAWIERO RONO, met verlies van 30 koppen, en eens in het voorbij trekken bij *Doho* door den Radeen Tommangong SOERO BROTO van *Kadoewang*, welke daar alles, zelfs de legerplaats, die hij daar had begonnen op te rigten, aan het vuur heeft opgeofferd, eenige mannen omgebragt of gevangen genomen.

Bij den Sultan kwamen zich ook thans onderwerpen de nieuwe Pepatti van den Pangéran TIMOR met 5 mannen, en mede het Hoofd uit het Zuider-gebergte, genaamd SOERO MANGON-

DJOJO met 10 paarden en 60 voetknechten, behalve nog 30 ruiters, die de Tommangong ALAP ALAP met hun Hoofd bij *Banjoe-dana* heeft opgedaan; en bij den Soesoehoennan het Hoofd van MAAS SAID'S voorvechters, en eenige anderen.

Terwijl de hoop, om MAAS SAID binnen kort geheel te onder te brengen, van dag tot dag vergrootte, raakte *Bagaleen* weder in rep en roer door eene *Tapa*, dat een vrouwspersoon was, die zich voor Keizer uitgaf, en aanstonds eenen grooten aanhang kreeg; alsmede door eenen op *Madura*; doch beiden zijn in de geboorte van hun oproer gesmoord.

Ik heb meermalen van diergelijke *Tapa's* gesproken, en het zal niet ondienstig zijn, tot opheldering, met weinige woorden te zeggen, wat eigenlijk *Tapa's* zijn.

Java's ingezetenen, ik zonder eenige Grooten uit, niet veel meer van hunnen godsdienst wetende, dan het verbod, om geen varkensvleesch te eten en op de bestemde tijden te vasten, zoo is het ligt te begrijpen, dat zij van natuur tot bijgeloof, onkundigen altoos meer eigen, dan verstandigen lieden, overhellende, zeer ligt kunnen verleid worden.

Wanneer nu de een of ander, het zij door zijne bedorvene inbeelding in de hersenen geslagen, het zij met opzet, om het gemeen te verleiden, eenen uiterlijken schijn van godsdienst aanneemt, en voorgeeft, van God gezonden te zijn, om zijn volk te regeren, is het geen wonder,

dat

dat er aanstonds eene menigte toevloeit, door onnozelheid oordeelende wel te doen, en met eenen blinden ijver de bevelen van den opgeworpen Heilige stiptelijk opvolgt.

Met den aanvang der maand November, begonnen de velden door de gedurige regen doorwaterd te worden, waardoor men niets anders konde uitvoeren, als MAAS SAID van ver in het oog te houden, wiens volkeren nog al dagelijks verliepen, en nam de Heer HARTINGH deze gelegenheid waar, om naar *Batavia* te vertrekken, alwaar hij, als Lid der Hooge Indische Regering, zitting genomen hebbende, in vergadering overleverde een schriftuur, geïntituleerd: *Kort vertoog van Java's Noord-Oost-kust.* Hier werd hij plegtiglijk bedankt voor zijne diensten, dus ver bewezen, en ernstig verzocht in het bestier van *Java* nog te willen volharden; om aan de verwachting en hoop, die men van hem had opgevat, te voldoen, en onder Godes zegen den zoo hoog noodzakelijken vrede te bezorgen, dat Zijn-Ed. ook op zich nam.

Te *Samarang* terug gekomen zijnde, schreef hij ook ten eerste aan MAAS SAID, hem nogmaals vermanende, om zich te buigen, hem als dan zijne hulp belovende; waarop hij, zich van alle kanten benepen ziende, en beginnende te wanhopen aan eene goede uitkomst, de gedurige aanradingen van den Heer Gouverneur begon wat meerder gehoor te geven, in zoo ver hij weder,

der, doch met meerderen ernst, bij welgemelde Zijn Wel-Ed. en het Soerakartasche Opperhoofd ABRAHAMSZ aanzoek deed om een derde gedeelte van *Java*; maar de Heer HARTINGH antwoordde hem kortelijk, dat hij kiezen of deelen moest, en zich aan een der Vorsten, of aan de Compagnie onderwerpen; dat hij als dan hem niet alleen verzekering van zijn leven gaf, maar ook, dat men hem het een of ander strand-regentschap beloofde.

Gemakkelijk zal het vallen voor ieder, die eenige kennis van de gelegenheid van dit eiland heeft, om te besluiten, dat het bijna onmogelijk is, door geweld van wapenen, eenen vijand te onder te brengen, die, uit het voorregt zijner afkomst, overal aanhang vindt, en dien niemand zoude durven vatten, veel min om het leven brengen, en die daarenboven ontoegankelijk gebergte en duistere spelonken genoeg vinden kan, om zich te verschuilen, werwaarts hem geen Europees kan navolgen.

Hierom was het, dat de Heer HARTINGH altoos getracht had, hem met zachtheid en beloften te overreden, om zich te onderwerpen; en om hem hiertoe te eerder over te halen, had men kracht van wapenen gebruikt.

Om kort te gaan, MAAS SAID besloten hebbende, een einde aan den oorlog te maken, zond eindelijk zijnen broeder TIMOR, met eenen zekeren PRINGALAIJA, aan den Soesoehoennan, welke

door

door dien Vorst ook heusschelijk onthaald werden, te kennen gevende, uit naam van hunnen Meester, dat hij wel wenschte, dat *Java* weder, als voorheen, door één Vorst geregeerd werd, maar, zoo dat niet konde wezen, verzocht MAAS SAID stil en gerust te mogen leven, en tot onderhoud erlangen de landschappen *Laro*, *Matesse*, *Kadoewang* en *Patjitan*; dat alsdan TIMOR en PRINGALAIJA als gijzelaars ten Hove zoude blijven, waarop aan zijne zendelingen geantwoord werd, dat de verdeeling der landen gemaakt was voor altoos, en niet konde veranderd worden, echter dat *Kadoewang* en *Patjitan* wel zoude kunnen gaan, maar dat SAID zelf wel eerst diende te komen.

TIMOR zwoer daarop trouw aan den Soesoehoennan en de Compagnie; doch aan den Sultan, was hij niet te bewegen, hetgeen echter aan SAID werd te kennen gegeven, te moeten geschieden, zoo men met gerustheid elkanderen zoude mogen vertrouwen.

Hierna kwam men overeen, met voorkennis en goedkeuring van den Heer Gouverneur, dat MAAS SAID met het Opperhoofd ABRAHAMSZ een mondgesprek zoude houden, hetgeen ook voortgang nam op eene plaats, omtrent twee kleine uren van *Soerakarta* af, zijnde de Pangéran TIMOR als gijzelaar te *Soerakarta* achter gelaten.

De ontmoeting was zeer vriendelijk, en hij ontving met blijdschap den brief van den Heer Gou-

Gouverneur, die hem aanraadde en aanspoorde, zich te onderwerpen, waarop hij betuigde, dat het thans ware ernst was, en dat hij in vrede en vriendschap met den Soesoehoennan, en de Maatschappij wilde leven en sterven. Hij was ook genegen, mede naar *Soerakarta* te vertrekken, maar nog eenigzins bedeesd van harte, omdat het leger nog niet ingetrokken was, en daarin zich bevond de zwager van den Sultan, Radeen Tommangong PROWO DIREDJO, voor wien hij beschaamd was; echter wilde hij niet gaarne te doen hebben met den Sultan; en eindelijk smeekte hij, dat de Soesoehoennan een weinig buiten *Soerakarta* hem wilde te gemoet komen, als wanneer hij Zijne Hoogheid de verpligte onderwerping zoude betoonen, met bede nogtans, dat hij daarna op eenen stoel zoude mogen zitten, gelijk de Prins van *Madura*; want anderzins moeten de Hofgrooten, zelfs de Rijksbestierders, naar de Oostersche wijze, op den grond nederzitten.

Des anderen daags begaf zich de Soesoehoennan tot omtrent een half uur van *Soerakarta* af, alwaar de Pangéran MAAS SAID Zijne Hoogheid opwachtte, welken als hij zag aankomen, zoo trad hij toe, vooraf zijn topje, of een zoogenaamd krijgshoedje, en zijn rotting van zich gegeven hebbende, en wierp zich neder voor des Keizers voeten, die hem echter weder vriendelijk opbeurde, en vervolgens over zich liet nederzitten op eenen bank, waarna het Opperhoofd ABRAHAMSZ, zoo

wel

wel als de Keizer hem beloofden, geen kwaad te zullen geschieden. Dus deed hij den eed van trouw, en trok met omtrent 500 koppen, benevens den Keizer, binnen *Soerakarta*, daar hem eene verblijfplaats werd aangewezen.

Daags daaraan liet hij door zijnen Pepatti KOEDONO WERSO uit het ontoegankelijk gebergte halen zijne moeder, alsmede den nog eenig overgebleven Europees, dien hij ten blijke van zijne welmeenendheid aan de Compagnie overgaf, met verzoek van vergiffenis voor hem.

Hij was nogtans niet te overreden, om aan den Sultan den eed van trouw te doen; de haat had tusschen die beiden te diepe wortelen geschoten; ja hij betuigde liever te willen sterven, dan hem trouw en vriendschap te zweren; en alles, wat men voor dien tijd van hem verkrijgen kon, was, dat hij beloofde, nooit tegen dien Vorst of zijne landen, buiten bevel van den Soesoehoennan of de Compagnie, iets te zullen ondernemen.

De Sultan van deze gelukkige uitkomst de weet gekregen hebbende, scheen daar zeer wel mede te vrede te zijn; en schoon het zeker is, dat die Vorst liever gezien had, dat MAAS SAID tot hem was overgekomen, vergenoegde dit hem echter, dat hij gerust en vreedzaam voortaan in zijne verkregene landen zoude mogen leven.

De Heer HARTINGH was ten uiterste verheugd, dat zijne genomene maatregelen ach-

tervolgd waren van de gewenschte uitkomst, en vertrok den 12den maart naar *Salatiga* met den Majoor STEENMULDER en zijne compagnie dragonders, den Kapitein VAN HOGEWITZ, de Kooplieden DE MAN en MUNNIK, den Onderkoopman HEMSINGH en eenige anderen, den Samarangschen Hoofd-regent, en eenige andere strand-regenten, benevens de Inlandsche Kapiteins en hunne onderhoorige volkeren, en nog eenige Samarangsche vrienden, wordende van wege den Soesoehoennan afgehaald door deszelfs Rijksbestierder MANGKOE PRODJO, en van wegen den Pangéran MAAS SAID door zijnen broeder Pangéran TIMOR, terwijl des Sultans Rijksbestierder, en de Kommissiant DONKEL zijn Wel-Ed. twee uren van *Salatiga* af te gemoet kwamen.

Daags na de aankomst van den heer HARTINGH te *Salatiga*, kwam de Soesoehoennan, benevens deszelfs gemalinne, daar ook aan met eenen toet van omtrent 4000 menschen, en werden Hunne Hoogheden plegtiglijk, onder het losbranden van het kanon van de fortres, en van de snaphanen van de infanteristen, ontvangen, en verwelkomd, staande niet alleen de Inlandsche compagnien in het geweer, maar ook de strand-volkeren, onder welke uitmuntten die van den Samarangschen Hoofd-regent.

Een weinig tijds daarna, kwam de Pangéran MAAS SAID ook aan, benevens zijne vrouw, des Sultans dochter, met eenen troep van omtrent

trent 400 mannen, meest allen gekleed in gestreepte baatjes, zijnde hun schietgeweer meestendeels bedorven, zoodat men wel bespeuren konde, dat hij thans maar slecht voorzien was.

Hij zelf was gekleed ook in een gestreept baatje, aanhebbende eene rood-lakensche broek, zijden kousen, en schoenen met gouden gespen; zijn hoofd was omwonden met eenen neusdoek, en daarboven op een topje, versierd met veeren. Hij is klein van postuur, doch, tot verwondering toe, levendig en rad ter been, stralende hem het vuur uit de oogen.

Zoodra als hij naar zijnen staat door Gecommitteerden afgehaald, en omtrent de huizing van den heer Gouverneur gekomen was, zoo ging dezelve hem te gemoet, en nadat hij zijn topje had afgegeven, werd hij minnelijk ontvangen, omarmd en verwelkomd.

Hij was in het eerst zeer aangedaan en onthutst, doch echter in alle zijne handelingen als onverschillig en wild; daarna eenigzins bedaard, was hij echter toen niet te overreden, om te verzoeken, wat zijne begeerte was, zelfs niet op aanrading van den Soesoehoennan.

De heer HARTINGH, dit bemerkende, vond goed, dien dag ook nergens van te handelen, maar alles tot een bekwamer tijd uit te stellen, wanneer hij de bedeesdheid, waarin hij nog was, eenigzins zoude verzet hebben.

Hierop liet de heer HARTINGH des anderendaags

den Soesoehoennan, zoowel als den Pangéran, ter maaltijd noodigen, benevens hunne gemalinnen, om den laatstgemelden door eenen zachten weg, langzamerhand, vertrouwen in te boezemen, wanneer hij ook vrij bezadigder verscheen, en onder het drinken van eenige gepaste conditien, al gaande weg, openhartiger werd, en het was te verwonderen, dat een man, die ruim zestien jaren in het wild gezworven had, thans met zooveel bezadigdheid zich gedroeg; zelfs bij het aanrigten van het desert, nam hij de schotels met eene groote behendigheid van tafel af, en hielp weder anderen in plaats zetten; ook gaf hij een blijk van zijne inschikkelijkheid voor den Heer Gouverneur, want de Pangéran had tot nog toe niets als genever, een drank, waarop hij zeer verzot scheen, gedronken; doch toen Zijn Ed. hem te kennen gaf, dat dit een drank was, dien niet als gemeene menschen dronken, en niet paste voor eenen Prins, zoo liet hij dien drank aanstonds staan, en dronk, nevens andere gasten, rooden wijn.

Waarop dan besloten werd, des anderendaags, zijnde den 17den Maart, het werk van den algemeenen vrede te voltooijen.

Al vroeg zond de Heer Gouverneur aan den Soesoehoennan en Pangéran eenige geschenken, naar gewoonte, van fluweel, gouden passementen, zijden kleedjes enz., waarop Zijne Hoogheid, bijna te gelijk met den Pangèran, aankwam, en nadat zij een kopje thee gedronken hadden, met den

Heer

Heer Gouverneur in een afgezonderd vertrek traden, nevens het Opperhoofd ABRAHAMSZ, alwaar, nadat, drie uren lang, alles overwogen was, en SAID eindelijk zijn verzoek te kennen gegeven had, besloten werd, hem tot onderhoud te geven 4000 tjatjas of huisgezinnen, gelegen in de landen van *Kadoewang*, *Laro*, *Matesse* en in het Zuider-gebergte, en op zijne bede ook den eertitel van Pangéran Depatti MANGKOE NAGARA, die daarmede zeer wel in zijn schik zijnde, beloofde, binnen *Soerakarta* te zullen blijven, op de gewone Keizers-dagen ten Hove te verschijnen, en de bevelen van den Vorst te gehoorzamen, waarop, hij den eed van trouw aan de Compagnie, den Soesoehoennan en den Sultan gedaan hebbende, hem van alles een bewijs, met des Keizers en der Maatschappij zegels bekrachtigd, werd ter hand gesteld.

Hierna werden de Rijksbestierders nevens den titulair Majoor DONKEL binnen verzocht, en hun van het voorgevallene kennis gegeven.

Wij hebben, tot meerdere opheldering, hier ingelascht den brief aan Hunne Hoog-Edelheden geschreven, bevattende al het voorgevallene, welke van dezen inhoud is:

« Conform het bedeelde, mij naar *Salatiga* « met eene tamelijke suite begeven hebbende, « zoo hadde, daags na mijne aankomst aldaar, de « eer te recipieren den Soesoehoennan, nevens « de Ratoe, met eenen stoet van circa 4000 men-

« schen,

« schen, en een half kwart uur daarna, den
« Pangéran ARIA MANGKOE NAGARA, nevens
« deszelfs vrouw, oudste dochter van den Sul-
« tan, met eene troep van een groote 400 mannen."
« Gemelde Prins was in het eerste abord zeer
« aangedaan; echter, mits wat spraakwater daar-
« voor had ingenomen, tranquil en wild, en,
« schoon klein van postuur, zeer vif. En mits
« allen doornat geregend waren, nam deze ont-
« moeting, na wat gegeten en gedronken te
« hebben, een vriendelijk einde, zonder over iets
« zakelijks te discoureren; echter beet mij de
« Vorst in het oor, dat, wat moeite hij ook had
« aangewend, MANGKOE NAGARA niet was te
« disponeren tot een verzoek. En dewijl in al-
« les bleek, dat die Prins zeer onthutst was,
« en nog al met een benaauwd gemoed bezwan-
« gerd ging, resolveerde ik, om, alvorens van
« het een of het ander te spreken, Zijne Hoog-
« heid, de Ratoe, dien Prins en zijne Gemalin,
« welke hij tot een waarborg scheen te houden,
« 's anderen daags ter maaltijd te noodigen, al
« om hem door zoo eenen zachten weg, langzamer-
« hand, vertrouwen te inspireren, wanneer hij
« ook vrij bezadigder verscheen, en onder het
« drinken van eenige gepaste conditien, al gaan-
« de weg, heel resoluut en openhartig, (contra
« den Javaanschen aard). Men konde be-
« speuren, dat vertrouwen wortel bij hem
« schoot, en de vrees verging; dus dan be-
« raamd

« raamd wierd, op morgen, zijnde donderdag den
« 17den dezer maand, met den anderen in gesprek
« te treden."

« 's Morgens vroeg zond ik tot encourage-
« ment met Gecommitteerden, naar usantie ten
« Hove, als ook aan dien Prins de geschenken,
« waarop zij genoegzaam te gelijk aankwamen,
« en wij, na een kopje thee gedronken te
« hebben, met elkanderen binnen in een apart
« kamertje traden, nevens het Opperhoofd ABRA-
« HAMSZ, alwaar dan de over- en wederzijdsche
« raisonnementen, verzoeken en debatteringen
« drie uren lang duurden, willende die Prins
« geen eisch of verzoek doen, tenzij de Vorst
« hem zulks ordonneerde, die zulks toen ook deed.
« Edoch zijne verzoeken waren groot, en de
« Sultan's landen daar mede gemeleerd, waarvan
« men hem in verstaanbare termen deverteerde,
« en de Vorst gaf hem zelfs te verstaan, dat
« hij immers wel wist, dat *Java* verdeeld was, de
« stranden aan de Compagnie, en hoe de boven-
« landen gesteld waren; dus bragten wij het einde-
« lijk zoo verre, dat hij te vrede was met 4000
« tjatjas gelegen in *Kadoewang*, *Laro*, *Matesse* en
« in het Zuider-gebergte; en tot slot smeekte hij
« den Vorst al heel demoedig om den eertitel
« van Pangéran Adipattij MANGKOE NAGARA,
« zeggende, anders beschaamd te zullen wezen;
« waarover deze circa wel een half kwart uur zijne
« gedachten liet gaan, en eindelijk daarin conde-
« scen-

« scendeerde, schijnende beiden vergenoegd te
« wezen.".

« MANGKOE NAGARA betuigde, op *Solo* te zullen
« blijven wonen, op ordinaire Keizers-dagen te
« zullen verschijnen, 's Vorsten orders eerbiedig te
« zullen obedieren, gevende ook ten dien einde over
« zijnen broeder TIMOR, MAAS GOENTOR, (halven
« broeder van MAAS GRENDIE of den Chineschen
« Keizer), twee zonen van den in *Kadoe* gesneu-
« velden Pangéran ADIWIDJAJA, en den Tom-
« mangong PRINGALAYA. Hiervan wierd gedach-
« ten Prins een bewijs ter hand gesteld, bezegeld
« met 's Vorsten cachet, en van zijn Edelen, waar-
« nevens ik, op hun verzoek, dat van de Ed. Com-
« pagnie heb gezet, doende vervolgens gedachte
« Pangéran Dipatti op den Alcoran den eed van
« trouw, zoo aan de Compagnie, als aan de Vorsten.

« Des Sultans Rijksbestierder, nevens den titu-
« lair Majoor DONKEL wierden daarop binnen ver-
« zocht, en met het gepasseerde bekend gemaakt,
« ten fine de tjatjas van den Sultan uit te wisselen,
« waarmede deze conferentie een einde nam.

« Alles, zoo het mij toeschijnt, zal wel gaan,
« te meer de Vorst ook in mijn concept is, dat
« harde haren wat zacht te kammen, en van
« zelfs wel zal ontzenuwd raken, waartoe hei-
« melijk order is gesteld.

« De vreugde hierover in het algemeen, Hoog
« Edele heeren! is met geene pennen te beschrij-
« ven; ten minste krielden de wegen van men-
« schen,

„ schen, inzonderheid bij mijn retour op *Sama-*
„ *rang.* En wat de bestendigheid van dien
„ vrede belangt, zal van JEHOVAH dienen te wor-
„ den afgebeden, schoon alles zich wel en favo-
„ rabel vertoont; want het zoude immers onnoo-
„ dig wezen, den wispeltürigen aard der India's
„ Prinsen en Grooten te beschrijven, als zijnde
„ de *retroacta* sprekende getuigen genoeg.

„ Voorts is ook goedgevonden, die al verslin-
„ dende en den Javaan tot geesel strekkende
„ kampementen in te trekken; edoch *Solo* nog wat
„ buiten ordinair versterkt te houden; een groote
„ 200 Inlanders zijn reeds afgedankt, en de rest
„ wordt eerstdaags uit *Mantjanagara* verwacht.

„ De Sultan heeft den Soesoehoennan in ant-
„ woord gefeliciteerd, en zijne dochter met den
„ titel van RADEEN AJOE ARIA MANGKOE NA-
„ GARA bij een briefje een paar tjindjes of
„ zijden patholen toegezonden. Zij heeft in-
„ tegendeel haren vader, nevens haren man
„ doen groeten, onder bekendmaking, dat zij
„ drie maanden zwanger was, verzoekende tot
„ haar onderhoud *Kamagettan*, waarvan ik ech-
„ ter stel, niet te zullen komen; want de Sultan,
„ zoo als ik kan afleiden, vrij liever gezien
„ had, dat hij tot hem was overgekomen, en
„ hem dan wel 5000 tjatjas had willen geven,
„ hetwelk echter voor de balanshouding heden
„ ter regter zijde is uitgevallen.

„ De Vorsten en Pangéran zullen Uw Hoog-
„ Edel-

„ Edelheden eerstdaags feliciteren; edoch, omdat „ zij ordinaire mode, zeer langdradig vallen, „ heb ik niet ondienstig geacht, van dezen heu- „ gelijken uitslag en rencontre ten eerste ken- „ nis te geven, zullende echter niet kunnen af- „ weren, wat ook bedacht, of tegen ingebragt „ heb, dat zij hun verzoek om de vogelnestjes „ en de Kadoesche tabakspacht zullen renoveren, „ waaromtrent ik mij dan ook, conscientie wege, „ zal declareren.

„ Eindelijk verzoeke Uw Hoog-Edelheden voor „ mijne gedane noodzakelijke despensen en cor- „ respondentie-geld te mogen op den trein af- „ boeken een sommetje van 2500 Rds. die ruim „ en dubbeld zijn uitgegeven, en zoo ik de suc- „ cessive optogten reken, in verre na niet toe- „ reiken, en contra niets gewonnen, waarvoor „ mij blank stelle.

„ Waarmede na de afsmeeking om verder heil „ en zegen over Compagnie's dierbare belan- „ gen alomme, zoo blijve met diep ontzag „ enz." (in margine) « *Samarang* den 28sten „ Maart 1757."

Hoe groot de vreugde was, toen dit blij-maar gehoord werd, is met geene pennen te beschrijven; men zag de blos van vergenoegen op de gezigten, zoo wel van grooten, als van kleinen.

Maar niemand had meerder redenen, om God te danken, en ten volle vergenoegd te zijn, dan

dan de Heer HARTINGH, die *Java's* bestier in eenen hagchelijken en kwijnenden staat aanvaard had, toen de vrede ver te zoeken, en het gansche land niet als een tooneel van oorlog was.

Zoodra was ook de Keizer en de Prins niet naar *Soerakarta* terug gekeerd, of Zijn Ed. nam ook de terugreize naar *Samarang* aan, en gekomen zijnde tot *Patjerongan*, eene plaats, omtrent een half uur van de stad gelegen, werd hij aldaar verwelkomd door alle gekwalificeerde Dienaren en Burgers, zijnde, om hem te begeleiden, ook aldaar aangekomen de Burger-kavallerie in hunne volle statie; en na aldaar een kopje thee en eenige versnaperingen genoten te hebben, trad hij in eene koets, bespannen met vier paarden, en reed dus langzaam stedewaarts, gevolgd wordende door het andere gezelschap, de Compagnie dragonders, de Burgerij te paard, de Inlanders en Javanen, zoo te voet als te paard; en dus in deze orde voortrijdende, kwam hij binnen de stad door de Oostpoort, wordende aldaar door den wachthebbenden officier met het sponton, onder het slaan der marsch, gesalueerd, en reed voorts door eene rij van Inlanders, onder hunne Kapiteinen, de welke allen, benevens de Mooren en de Inlandsche Christenen, onder hunne Hoofden, in dubbelde rijen geschaard stonden, van de Oostpoort af tot het Gouvernements-huis toe,

 onder

onder het slaan der marsch, en het salueren met pieken en vaandels, tot voor zijn Ed. woning, voor welke geposteerd stonden de alhier in garnizoen zijnde infanteristen, gecommandeerd wordende door den Kapitein BACHERACHT, schikkende zich de Burger-kavallerie insgelijks omtrent het Gouvernements-huis, waarin zijn Ed. getreden, zoo door het losbranden van pistolen en snaphanen, als door al het kanon langs de stads wallen verwelkomd werd, en voorts door ieder naar rang met zijne behoudene terugkomst, en den gesloten vrede met den Pangéran MANGKOE NAGARA vergelukt.

Het eerste, waarover zijn Ed. na de terugkomst zijne gedachten liet gaan, was, om God op eene plegtige wijze voor de bewezene weldaden, en het schenken van eenen algemeenen vrede te danken, wordende ten dien einde uitgeschreven een dank-, vast- en bededag, die ook plegtiglijk gevierd is den 13den April.

Intusschen had de Heer Gouverneur van deze zoo gelukkige gebeurtenis aan de Hooge Regering kennis gegeven, die, tot een billijk blijk van Haar genoegen, niet alleen den brenger van die blijde tijding van korporaal tot vaandrig bevorderde, maar ook, schoon Gode in de eerste plaats dank betuigende, in de tweede plaats den heer HARTINGH als een werktuig en tweede oorzaak van dit verkregen heil aanmerkte.

Was

Was nu de blijmaar van de verzoening met MANGKOE BOEMIE schielijk verspreid, niet alleen binnen de palen van het Oosten, maar zelfs tot in Europa; geen wonder dan, dat de onderwerping van den Pangéran MAAS SAID, en de daarop gevolgde algemeene vrede op *Java*, eene onuitsprekelijke vreugde baarde in de gemoederen van allen, die maar eenige betrekking tot dit eiland in het bijzonder, of tot de belangen van de Maatschappij in het algemeen hebben. Want het is zeker, dat het nut groot en veelerlei is, hetgeen de Compagnie en alle ingezetenen trokken uit de verzoening, den vrede en de vriendschap met den Pangéran MANGKOE BOEMIE, uit zijne verheffing tot Sultan over de helft der bovenlanden, en de verdeeling dier landen zelfs; dewijl tot het voeren van eenen langdurigen en hardnekkigen oorlog tegen hem en zijnen aanhang, de Maatschappij onnoemelijke schatten verspild had, waarvan wij hier onder eene korte vertooning zullen doen, de landen verwoest, de inwoners gesneuveld waren, en eene menigte van Europische en Inlandsche soldaten, of door het zwaard, of door honger en kommer, onafscheidbare gevolgen en medgezellen van den krijg, voornamelijk in deze gewesten, het leven had moeten verliezen, waarvan de beenderen, in bosschen en velden wijd en zijd verstrooid, nog heden eene treurige nagedachtenis overlaten, en waarvan de

lan-

landerijen, voornamelijk landwaarts in gelegen, nog in geen twintig jaren zich zullen herstellen.

Behalve een meerder getal van Europische krijgsknechten, die men alhier moest aanhouden, was men nog genoodzaakt een ruim aantal van Inlanders, als, Boeginezen, Makassaren, Baliers en anderen in onze bezolding aan te nemen, waarvan een groot gedeelte aanstonds na den vrede met den Sultan werd afgedankt, waardoor de lasten vrij verminderd werden.

Daarenboven vloeide uit dien vrede nog een ander vrij grooter nut, dewijl het te duchten was, zoo lang het Mataramsche rijk door éénen alleen beheerscht werd, dat zulk een Vorst door aanwas van magt, in der tijd sterker geworden zijnde, den ouden luister van zijne voorouderlijke heerschappij zoude trachten te herstellen, en wij weder, als in de dagen van ouds, voor zijnen troon moeten hulde doen, en ons zoodanige wetten laten voorschrijven, als het Zijner Hoogheid gelustte.

Het is wel waar, dat wij vooreerst tegen de magt des Soesoehoennans nog wel waren opgewassen, ten minste zoo lang wij het meesterschap bleven behouden over de stranden, die ons ter vergoeding van zoo vele zware onkosten, gedurende onze zeet op *Java*, ten dienste der Vorsten uitgegeven, voor altoos in vollen eigendom bij vredehandelingen waren afgestaan en overgegeven; doch naardien woorden en verbon-

bonden gemeenlijk bij allen slechts zoo lang gehouden worden, als het met elks belangen overeenkomt, wat heeft men dan te verwachten van eene natie, die ons in hun hart haat, en niet als met wederzin, en door overmagt van wapenen gedwongen, ons zitplaats in hunne landen vergund heeft, ja eenlijk maar naar gelegenheid uitziet, om ons, hetgeen wij bezitten, te ontnemen, den voet op den nek te zetten, en, ware het mogelijk, tot den wortel toe, uit te roeijen?

Om dit mijn gezegde te staven, behoeft men slechts zich te herinneren, hoe trotsch en fier wij behandeld zijn, toen het Mataramsche rijk, de zee aan den oost- en zuidkant tot zijne grenspalen hebbende, in kracht en bloei was; toen onze afgezanten met gebogene hoofden, onder opoffering der keurigste geschenken, vrijheid om te handelen moesten als afsmeeken.

Doch nu het beste deel van *Java*, ten minste zoo ver ons met betrekking tot den verkoop van amfioen en andere koopwaren, en het uitvoeren van 'slands vruchten betreft, namelijk de stranden langs den geheelen oostkant, en de landstreken daaraan grenzende, in onze handen is, en de bovenlanden onder twee Heeren, beiden even groot, gesmaldeeld zijn, heeft alles eenen geheel anderen aanschouw, en zal de Maatschappij, menschelijker wijze gesproken, het spel altoos meester kunnen blijven.

Dit

Dit was het, dat de heer HARTINGH al van den aanvang zijner regering bedoelde; om dit te verkrijgen, en de verwarde zaken zulk eene keer te doen nemen, stelde hij alle zijne staatkunde in het werk, zich niet ontziende, schoon vroegere voorbeelden hem met regt daarvan moesten afgeschrikt hebben, midden in den drom der vijanden zijn lijf en leven te wagen, en hun, met vergiftige pieken gewapend, bijna ongewapend, den olijftak van vrede aan te bieden.

Om dit zijn oogmerk, zoo heilzaam voor land en volk, te bereiken, had hij bij geweld van wapenen kracht van overredende woorden gevoegd, zeer wel begrijpende, dat er geen beter middel was, om het kwijnend *Java* in vrede te houden, dan eene verdeeling van eene anderzins te sterke magt te maken en het rijk, voorheen door éénen beheerscht, onder twee Vorsten te verdeelen, (schoon zulks aan velen onmogelijk scheen), die, hoe naauw zij ook door vermaagschap of bloedverwantschap aan elkanderen verbonden zijn, echter elkanderen altoos met een naijverig oog zullen blijven aanzien; en dewijl, door bijvoeging van onzen bijstand aan den eenen of anderen kant, de door ons begunstigde partij moet boven drijven, ten minste volgens den gemeenen loop der zaken, zullen beide de Vorsten om strijd onze vriendschap en bescherming verzoeken, en door gedienstigheid trachten te behouden, hetgeen ook

de

de reden zal zijn, waarom zij thans gemakkelijk in evenwigt zullen te houden zijn, aangezien, de een voor den anderen beducht, zij nimmer elkanderen van harte veel zullen vertrouwen, veel min zamenspannen, om iets ten nadeele van de Maatschappij aan te vangen, zullende zich liever thans als leenmannen van de Compagnie gedragen, en hun leven in stilte doorbrengen, dan tegen ons, aan wie zij, tegen dank, troon en kroon moeten verschuldigd achten, iets te ondernemen.

Hierbij moet men nog aanmerken, dat de Prins van *Madura* zeker wel voor een derde Vorst van *Java* mag en moet gehouden worden, de twee andere Vorsten in vermogen en middelen, zoo niet overtreffende, ten minste evenarende.

Derhalve mag men op goede gronden veronderstellen, dat dit gezegend eiland lang rustig kan blijven, als de Maatschappij slechts ervarene en bekwame dienaars heeft, waaraan het al veelmalen hapert, die met bescheidenheid wat weten te geven en te nemen, en men behoeve slechts eene zekere leiding te hebben, om wel met de Javanen te kunnen omgaan.

En waarlijk, zoo men onverschillig over de oorzaak der meeste onlusten wil redeneren, zoo zal men een besluit moeten maken, dat de dienaren van de Compagnie zelve veel daartoe hebben gedaan, of door eene onvergeeflijke schraapzucht en trotsche behandeling, of door geringe

ervarenheid; naardien dikmaals jonge en onbedrevene menschen, uit achting voor hunne familie, en omdat zij aan den eenen of anderen Groote vermaagschapt of aangehuwelijkt zijn, schielijk over het paard gegooid, en hetgeen nog erger is, maar in eene Residentie en gezag gesteld worden tot spot en schande, ja tot hartzeer van oude en kundige Dienaren; en dan heeft men aanstonds een ruim veld open, om hunne driften den toom te vieren; en wanneer die doorn niet uit den voet wordt geligt, is er met reden te vreezen, dat de Maatschappij daar in der tijd weder gevoel van zal hebben, en dit is eene ziekte, die Indie verteert.

Edoch, om tot ons verhaal weder te keeren, het werk zoude maar half volbragt zijn, en de verwachte vruchten des vredes zouden of niet genoten of met zwarigheid verkregen worden, zoo lang er één overbleef, die, schoon zoo ver door de wapenen gebragt, dat wij hem niet zeer behoefden te vreezen, echter altoos eenen aanhang zoude behouden hebben, waarmede hij ons kwaads genoeg zoude hebben kunnen toebrengen, al ware het maar met de vruchten des lands te bederven, en dus den landman, onzeker of hij voor vriend of vijand zaaide, van den landbouw afteschrikken.

Zijn hoop zoude ook allengskens wel weder hebben kunnen toenemen, want altoos zoude hij wel weder aanhang hebben kunnen vinden,

den, zoodat er toch legers in het veld zouden hebben moeten blijven, om tegen zulke uitbarstingen en plunderingen te waken, hetgeen dus de lasten voor de Compagnie, alhoewel wat minder geworden, echter door den tijd geheel ondragelijk zoude gemaakt hebben.

En om dit aantetoonen, en teffens aan mijne beloften te voldoen, zoo zal men uit de hierna volgende zamentrekking der oorlogs-ongelden, sedert het jaar 1746 tot 1758, gemakkelijk ontwaren kunnen, dat ik niet mis heb, als ik de lasten ondragelijk noem voor eene Maatschappij, welker toeleg maar eenlijk is, handel te drijven; want in het

Boekjaar	$17\frac{45}{46}$	bedragen	de lasten	f 170,637: 6:—	
———	$17\frac{46}{47}$	«	«	« 156,077: 16:8	
———	$17\frac{47}{48}$	«	«	« 155,819: 14:—	
———	$17\frac{48}{49}$	«	«	« 325,787: 18:8	
———	$17\frac{49}{50}$	«	«	« 236,422: 17:—	
———	$17\frac{50}{51}$	«	«	« 203,902: 14:8	
———	$17\frac{51}{52}$	«	«	« 409,656: 11:8	
———	$17\frac{52}{53}$	«	«	« 587,963: 19:8	
———	$17\frac{53}{54}$	«	«	« 713,546: 13:8	
———	$17\frac{54}{55}$	«	«	« 706,414: 7:8	
———	$17\frac{55}{56}$	«	«	« 353,001: 18:—	
———	$17\frac{56}{57}$	«	«	« 207,876: 18:8	
———	$17\frac{57}{58}$	«	«	« 58,897: 18:—	
			of te zamen	f 4,286,006: 13.—	

Wanneer men nu aanmerkt, dat sedert den algemeenen vrede alle inlandsche soldaten zijn

 af-

afgedankt, het getal der Europischen verkleind, en daardoor de onkosten verminderd, maar zelfs alle krijgs-ongelden vernietigd; ja de winsten, die bevorens in geenen deele kwamen bij de uitgaven, thans van jaar tot jaar de lasten overtreffen; zoo zal men ligtelijk de aangelegenheid van den verkregen vrede kunnen waarderen, te meer, als men aanmerkt, dat dit eiland de koornschuur en houtwerf van geheel Indie is, en de Maatschappij hetzelve zonder haren ondergang niet missen kan.

Edoch de nakomelingschap, de verdiensten der braven met een onzijdig oog aanschouwende, zal het werktuig van dien vrede mogelijk meerder dank weten, dan in dezen tijd, waarin de verdiensten weinig gewaardeerd of ten minste zelden naar waarde vergolden worden.

KORTE SCHETS

DER

LEGERZIEKTEN,

WAARGENOMEN

TIJDENS DE CELEBESCHE EXPEDITIE

EN DE

JONGSTE ONLUSTEN OP JAVA, TOT 30 JUNIJ 1827.

afgedankt.
en daar
zelfs al
sten,
de v
ove
ge

VOORREDE.

De volgende aanmerkingen omtrent de Legerziekten in Oost-Indie, zijn oorspronkelijk niet voor den druk bestemd; dezelve zijn op het tooneel des oorlogs, onder menigvuldige moeijelijke omstandigheden, nedergeschreven; de Schrijver derzelven, de Chirurgijn-Majoor en Med Doct. DEGENHARD, *die als Dirigerend Officier van gezondheid bij de Celebesche expeditie, en vervolgens bij het Hospitaal te Djocjokarta diende, leed zelf aan eene langdurige smartelijke ziekte, en geeft ons hier alleen de beschrijving der ziekten, welke hij gelegenheid had, zoo bij de Celebesche expeditie, als gedurende den oorlog op Java, het meeste en volkomenste waartenemen. Ongetwijfeld zoude de Schrijver ook over de hier niet verhandelde, hoezeer onder de Europesche militairen in heete gewesten maar al te menigvuldig voorkomende ziekten, als de verschillende aandoeningen der lever, Cholera enz., zijne waarnemingen hebben laten gaan,*

gaan, had niet een al te vroegtijdige dood hem, slechts weinige maanden na het inzenden van deze schets, aan de wetenschap ontnomen. Niettegenstaande de hierdoor veroorzaakte onvolmaaktheden, scheen mij deze verhandeling wel waardig, aan de vergetelheid ontrukt, en de Schrijver algemeener bekend te worden; derhalve bood ik, met toestemming van den Chef over den geneeskundigen dienst, dezelve aan het Bataviasche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, als eene bijdrage voor het 12de deel van deszelfs werken; aan. Besturende Leden van het Genootschap hierin bewilligd hebbende, verschijnt dezelve hier onveranderd, slechts hier en daar met eenige aanmerkingen voorzien, zoo als die mij onder het lezen voor den geest kwamen.

Weltevrede, den 1sten April 1830.

FRITZE, *M. D.*

KORTE SCHETS

DER

LEGERZIEKTEN, ENZ.

I. CAP.

De geheerscht hebbende ziekten, zoo wel gedurende de Celebesche expeditie, als tijdens den oorlog op *Java*, en waarvan zeker meer dan de helft der op *Java* aanwezige en aan deze oorlogen deel genomen hebbende troepen het slagtoffer geworden is, zijn elkander zoo- wel in aard als in verloop en karakter bijna van het begin tot het einde gelijk gebleven, eenige geringe modificatien uitgezonderd, voortspruitende uit het verschil der streken, het zij strandachtige, lage of bergachtige en hooge landen, waar de troepen eenigen tijd gestationneerd waren; voorts uit de meerdere of mindere hevigheid der ziekte-verwekkende oorzaken, en het verschil der jaargetijden. Deze ziekten zijn:

I FE-

I FEBRIS REMITTENS BILIOSA;
II DYSENTERIA;
III FEBRIS INTERMITTENS.

De *Cholera* vertoonde zich slechts nu en dan, en dan nog maar sporadiesch.

Aan deze ziekten nu zijn sedert de maand December 1824, dat de Celebesche expeditie begonnen is, tot heden den 1sten Junij 1827, op een getal van Europezen, gedeeltelijk toen ter tijd op *Java* aanwezig, gedeeltelijk tijdens die onlusten aangekomen, verpleegd een aantal van 66000 lijders, en van dit getal gestorven een aantal van 4866 (*), niet te rekenen een gedeelte, met chronische gebreken overblijvende, welke hen tot iederen dienst ongeschikt, slechts voor eene passive levenswijze vatbaar maken.

Wan-

(*) Om dit in evenredigheid van het Oost-Indisch leger zeer groot getal van zieken te kunnen verklaren, moet men in het oog houden, dat de meeste manschappen herhaalde reizen, dan met die, dan met gene ziekte, ja tot vier- en meermalen in behandeling kwamen. Een juister denkbeeld van de sterfte onder de armée zal men uit den volgenden staat verkrijgen:

STAAT der gedurende de jaren 1825, 1826 en 1827 in Oost-Indië aanwezige, geneeskundig behandelde en overleden Europesche militairen:

Sterkte der armeé op den 1 jan. 1825, aan Europ. militairen.	Gedurende voornoemd tijdvak uit Europa aangekomen militairen.	Behandelde Eur. zieken.	Overleden.
6400	8020	66000	4866

Wanneer men nu dit verschrikkelijk groot aantal lijders in aanmerking neemt, en het aanzienelijk getal dooden, wordt ligt de vraag geopperd: heerschten deze ziekten in het algemeen, of sommigen daarvan, gedurende die jaren epidemiesch? waren er *contagia* of *miasmata* aanwezig, die hare algemeene verbreiding zoodanig bevorderden? of was het karakter der ziekte in het algemeen zoo boosaardig?

Op alle deze vragen moet ik *neen* antwoorden. De *Dysenteria* is eene endemiesche ziekte der intertropicale gewesten; ook eene *Febris remittens biliosa* is, als gevolg van de inwerking van het intertropicale klimaat, vrij menigvuldig; en de *Febris intermittens* is dit slechts in sommige koudere bergachtige landstreken, en dan nog maar gedurende den oostmouson, in het midden van den regentijd. Geene dezer ziekten heeft zich echter, gedurende die jaren, over het algemeen, noch in de menigte der individus, welke zij aandeed (wel te verstaan, buiten den militairen stand) noch door eenige meerdere boosaardigheid in het karakter, onderscheiden, en de groote en eenige reden dezer ziekte en sterfte is slechts te vinden in de onweerstaanbaar hevige, den *organismus* verwoestende inwerking der ziekte-oorzaken; en deze zullen iedereen, wanneer hij dezelve oplettend nagaat, voldoende voorkomen.

Om echter deze hevige inwerking der ziekteoorzaken, en daaraan beantwoordende abnormale reactie der verschillende functien en sijstemen behoorlijk te begrijpen, dient men vooral zijne oplettendheid te vestigen op de groote voorbeschiktheid, welke de Europeaan in deze gewesten reeds heeft, of alhier verkrijgt tot voornoemde ziekten, en welke voorbeschiktheid voornamelijk voortspruit uit het proces van akklimatisatie, of uit die veranderingen, welke in onze functien plaats grijpen, zoodra wij aan de klimatische inwerking der intertropicale streken blootgesteld zijn.

Eene der eerste, en wel de grootste revolutie in onzen *organismus* bewerkende oorzaken is de gesteldheid der atmospheer in de keerkringsgewesten. Dat de functie der ademhaling minder volkomen moet zijn, en dat het proces van *oxydatio* of van *decarbonisatio* van den dierlijken *organismus* in eenen veel minderen graad plaats vindt in deze heete gewesten, dan wel in koudere luchtstreken, blijkt ten duidelijkste uit het *phlegma* en den *torpor*, welke zich van onzen *organismus* meester maken, uit het geheel verlies der blozende roode kleur des aangezigts, ook zonder voor afgegane ziekten, na eenig verblijf alhier, uit de mindere levendigheid, waarmede brandbare stoffen ontvlammen, uit het mindere licht en warmte, die zij verspreiden, en uit meer andere verschijnselen.

Dat

Dat zulks echter niet plaats vindt door eene veranderde proportie der constituerende elementen der atmospheer, hebben ons de proeven met Eudiometers genoeg bewezen, welke op verschillende zoo bergachtige als strand-plaatsen dezelfde proportie in de constituerende elementen der atmospheer gevonden hebben als in Europa. Dan eene andere en zeer voldoende reden is te vinden in de groote *expansio* en *rarifactio* eener atmospheer, blootgesteld aan eene permanente temperatuur, waarvan de gemiddelde berekening bepaald mag worden op circa 80° Fahr. Deze gerarifieerde lucht kan onmogelijk bij de functien der ademhaling dezelfde resultaten opleveren, als eene meer gecondenseerde lucht, waaraan onze respiratie-organen in Europa gewoon zijn. De naaste werking daarvan is dus eene onvolkomene ademhaling, verminderde oxydatie, vermeerderde carbonisatie des bloeds, waardoor dus reeds een gestoord *aequilibrium* tusschen de quantitative proportie van *oxygenium* en *carbonium* in onzen *organismus* moet geboren worden. De natuur echter, welke aan elken tegennatuurlijken, den ondergang van den *organismus* bedreigenden prikkel hare *vis medicatrix* tegenstelt, waardoor die reactien geboren worden, welke den tegennatuurlijken of bovenmatigen prikkel onschadelijk maken of verwijderen moeten, verzet zich ook hier krachtdadig daartegen, met de *decarbonisatio sanguinis* op eene andere

wij-

wijze te bevorderen, door de versterkte werking van twee functien, die der huid en lever namelijk; beide deze organen nu worden van de natuur bestemd, om door hunne vermeerderde werking het overvloedige *carbonium* te consumeren, als plaatsvervangers der longen op te treden, wier werkkring nu meer beperkt wordt, en op die wijze het gestoorde evenwigt te herstellen. Dit geschiedt echter niet, zonder ook op de andere functien van onzen *organismus* aanmerkelijk te influeren; eene vermeerderde werking der lever brengt vermeerderde afscheiding der gal voort, en vermeerderde afscheiding vereischt ook vermeerderde toevoer van vochten, waar dus reeds de eerste grond eener *plethora abdominalis* gelegen is, welke de voornaamste voorbeschikkende oorzaak uitmaakt tot de zoo menigvuldige buikziekten.

En wanneer men bij deze veranderde bewerktuiging van den *organismus* nu nog nagaat de overige werkingen eener verhoogde temperatuur, en van verscheidene, ons omgevende, en elk oogenblik op ons werkende nadeelige potenzen, dan zal men zien, dat dezelve alle meer of min bijdragen, om deze *plethora abdominalis* daar te stellen.

De eerste werking der hitte is opwekkende voor den geheelen *organismus*, vooral echter voor het vaatgestel; hiervan daan versnelde circulatie, waardoor de door de warmte reeds ge-

geexpandeerde vochten nog meer in *volumen* toenemen, en eene *plethora ad volumen* formeren. De verschijnselen hiervan vertoonen zich hier over het algemeen bij iederen, nieuw aangekomen, en overigens gezonden Europeaan, en zijne ongesteldheden en ziekten, welke hij in de eerste dagen zijnes verblijfs hier op doet, zijn werkelijk alle meer of min inflammatoriesch.

Deze plethorische dispositie is nooit zonder congestien naar die deelen, die den minsten tegenstand kunnen bieden, en dus ook naar den onderbuik, waardoor dus de *plethora abdominalis* weder bevorderd wordt. De secretien echter over het algemeen door deze versnelde circulatie ook vermeerderd zijnde, herstellen het evenwigt, zoo veel mogelijk, tusschen de vaste en vloeibare deelen weder. Dan deze eerste werking der hitte is slechts van korten duur, en wordt spoedig gevolgd door hare secundaire werking, verzwakking namelijk, door overprikkeling; welke verzwakking, des te grooter zijnde, naar mate de eerste opwekking sterker was, hier dus eenen *torpor* doet volgen, welke zich wederom het meest in het vaatgestel doet gevoelen.

Dan de hitte verliest door gewoonte ook haren prikkel, en de bloedomloop wordt nu weder trager, en wel het meest weder op die plaatsen, welke van de natuur de minste hulpmiddelen genieten, voornamelijk wanneer de vaten door voorafgegane congestien nog daar-

bij van hunne elasticiteit verloren hebben, en dus wel bijzonder in den onderbuik, waar noch drukking, noch steun, noch klapvliezen aanwezig zijn.

Wanneer wij hier nu nog bijvoegen de veranderde levenswijze, door het klimaat noodzakelijk gemaakt, het gebrek aan active beweging, welke door de hitte en de daardoor veroorzaakte uitputting verhinderd wordt, en welke evenwel zoo noodzakelijk is tot het onderhouden eener gelijkmatige circulatie, het misbruik van specerijen, en aromatische middelen, om den verloren of verminderden eetlust op te wekken, of van geestrijke dranken, zoo nadeelig gedurende de eerste periode des verblijfs alhier, en toch zoo vaak gebruikt, om een gevoel van afmatting, dat op iedere inspanning volgt, of van flaauwheid in de maag te verdrijven, alsmede de werking van ter nederdrukkende gemoeds-aandoeningen, welke hier ook meer en sterker dan elders op den mensch inwerken; dan vindt men voor het bestaan der *plethora abdominalis* redenen genoeg.

Deze verandering in de verrigtingen der functien kan nu, wanneer geene ziekte-verwekkende oorzaken derzelver loop storen, zeer geregeld afloopen, bij het eene voorwerp spoediger, bij het andere langzamer; jonge robuste voorwerpen van een sanguiniesch of sanguineo-phlegmatiesch gestel zijn hieromtrent veel vatbaarder, en loopen minder gevaar, dan verzwakte,

reeds

reeds den mannelijken ouderdom bereikt hebbende individus van een choleriesch of melancholiesch temperament; en de *organismus* eens aan dezen staat gewoon zijnde, verliezen de schadelijke inwerkende krachten van haren invloed, zoodat, deze periode te boven gekomen en zonder ziekten verloopen zijnde, de Europeaan in deze gewesten tamelijk veilig kan blijven leven; dan dit neemt niet weg, dat juist deze periode als het gevaarlijkste tijdstip beschouwd moet worden. Hoe korter na de aankomst, en hoe minder deze verandering der functie gevorderd is, des te grooter is de voorbeschiktheid tot ziekten, en des te geringer behoeft de gelegenheid-gevende oorzaak te wezen. Hoe weinige der hier aankomende Europeanen doorloopen deze periode zonder ziekten! en hoe velen leggen door de in dit tijdstip geledene ziekten de gronden tot hunne menigvuldige opvolgende ongesteldheden, of tot een kwijnend leven!

Minder is dit toepasselijk op den meer gegoeden stand van Burgers en Ambtenaren, wier rede en beschaving hen terug houdt, van zich blootstellen aan schadelijk inwerkende oorzaken, en wier betrekking tevens hen in staat stelt, dezelve te kunnen vermijden.

Hoe zeer echter en in den volsten zin kan dit toepasselijk gemaakt worden op den soldaat, welke zelden door rede en beschaving terug gehouden, dikwijls nog door de uitoefening zijner plig-

pligten genoodzaakt is zijne gezondheid te exponeren! en dus welk eene reden te meer, bij hen die voorbeschiktheid tot buikziekten in eenen hoogeren graad te verwachten!

Dat wij nu slechts kortelijk, en in het algemeen de gelegenheid-gevende ziekte- oorzaken nagaan, welke op den soldaat te velde werken, en men zal spoedig ontwaren, dat bij de vereeniging van dezen met de voornoemde voorbeschiktheid, zoo wel het aantal als het karakter der daaruit voorspruitende ziekten slechts in evenredigheid stond met de oorzaken.

Eene eerste en voorname oorzaak zijn de *fatigues;* de vermoeijenissen van eenen dagelijkschen marsch, dikwijls van 7 à 8 uren gaans en meer, niet langs gebaande wegen, want die bestonden op *Celebes* niet, en op *Java* is men toch meesttijds verpligt, zich van de groote wegen te verwijderen, en langs de smalle en glibberige paden van rijstvelden, of door de moerassige rijstvelden zelve, of door het mulle zand aan de zeestranden, het beklimmen van bergen, doorwaden van vrij diepe en snelvlietende rivieren, de ongelijkheid van een wild, bergachtig terrein, waarbij nog gevoegd de vereischt wordende manoevres en bewegingen, in geval van vijandelijken aanval, en de geweldige inspanningen, welke dikwijls gevorderd worden, om geschut en ammunitie langs deze ongebaande wegen door te slepen, werken

ken zoodanig uitputtend op den menschelijken *organismus*, dat zij alleen reeds eene genoegzame reden zouden opleveren.

Eene tweede oorzaak ligt in de onregelmatige voeding. De verpligting, waarin men zich meesttijds bevindt, om van de gebaande wegen af te wijken, maakt alle overige transport-middelen, als door middel van lastdieren of koelies, onmogelijk, en deze, meesttijds niet als zeer schaars te krijgen, kunnen dikwijls naauwelijks tot een voldoend getal bijeen gebragt worden, om de noodige ammunitie enz. te dragen. Er valt dus hier niet te denken aan het medevoeren van geregelde vivres voor den soldaat; niets dan de arak kan mede genomen worden; hem zelven te beladen, zoude slechts zijn, zijne vermoeijenissen vermeerderen; hij wordt dus hoogstens daarbij van beschuit voor een paar dagen voorzien, en begint zijnen marsch met een' borrel arak en een stuk brood. Na eenige uren marcherens de warmte der zon doorkomende, begint zich de vermoeidheid te doen gevoelen, en nu moet eene tweede hartsterking gebruikt worden, en dus heeft er eene tweede distributie arak plaats. Deze, helaas! hier te lande en in die omstandigheden zoo noodzakelijke, en echter zoo hoogst verderfelijke prikkel werkt, wel is waar, voor het eerste oogenblik opwekkend op den *organismus*; dan van hoe korten duur is deze eerste opwekkende werking, niet ondersteund

wor-

wordende door eenig, de krachten versterkend voedsel! hoe zeer vermeerdert dezelve daarentegen niet den *orgasmus* der vochten, het gevoel van inwendige hitte, en den buitendien reeds aanmerkelijken dorst, aan welke laatste dringende behoefte voldaan moet worden overal, waar zich maar water vertoont; ja zelfs het modderige water der rijstvelden heb ik den soldaat zien opslurpen.

Het gevoel van vermoeidheid stelt zich dan ook welhaast dubbel sterk weder in; de soldaat sleept zich langs den weg; en is de marsch dien dag of de vermoeijenissen aan denzelven verknocht, grooter dan naar gewoonte, dan dient er nog eene extra-verstrekking van arak plaats te grijpen, waarvan de uitwerking even en nog verderfelijker dan de vorige is, naar mate de maag ledig zijnde, de gevoeligheid voor den prikkel grooter is, welke dan eindelijk den soldaat ter plaatse zijner bestemming drijft; hier hangt het nu ten minste op vijandelijken bodem van het toeval af, of hij op de plaats van zijn bivouac het een of ander, hetzij kippen, geiten of buffels en rijst, benevens potten om in te koken vindt, en dit alles gelukkig uitvallende, wordt nog alle zorg en opzigt der officieren vereischt, ten einde hem te noodzaken, zich eenen gezonden, de krachten herstellenden maaltijd, dien hij toch zoo noodig heeft, te bereiden.

Ten hoogste uitgeput op de kampements-plaats aan-

aangekomen, is hij door overmaat van vermoeidheid onverschillig voor al het andere geworden, onverschillig omtrent de plaats, waar hij zich nederwerpt, of dezelve droog of vochtig is, onverschillig, of hij voor den nacht tegen regen en wind beschermd is; te vadzig zelfs, om zich van zijne natte kleederen te ontdoen, en deze bij een vuur te droogen, gevoelt hij slechts ééne behoefte, die des slaaps, en ziet tegen de werkzaamheden, om zich spijs en drank te verschaffen, zoo als tegen het halen van goed drinkwater, kappen van hout, het ontbolsteren of zuiveren van de zich nog menigmalen in den halm bevindende rijst, enz. als tegen een onuitvoerbaar werk op.

Dit zijn echter nog de gunstigste omstandigheden; doch wee den ongelukkigen, indien op de kampements-plaats niets gevonden wordt! niets herstelt dan de verlorene krachten, en evenwel staan hen den volgenden dag dezelfde vermoeijenissen te wachten.

Geen wonder dus, dat dien dag verscheidene onder hen, voor die *fatigues* niet meer berekend zijnde, op den marsch ter neder vallen, en met brakingen, gevoel van pijn en hitte in de *praecordia* of *diarrhœa*, die hen nog meer uitputten, aangedaan worden; en hieruit spruit weder eene nieuwe oorzaak van ziekten voort, namelijk het gebrek aan transportmiddelen voor zieken.

Hoe ligt zouden de zoo even genoemde ongesteld-

steldheden, welke uit niets als uit vermoeidheden, overprikkeling en gebrek aan restaurerend voedzel ontstaan zijn, niet wijken, indien men terstond den lijders rust verschaffen en hen aan den invloed der genoemde oorzaken onttrekken konde! Dan dit is zeer dikwijls onmogelijk; de transportmiddelen ontbreken; hij moet dus te voet het overige van den weg mede maken, niettegenstaande zijne beenen van zwakte hem bijna den dienst weigeren; achterblijven, dit kan hij niet; dit ware niet alleen zich aan eenen zekeren dood bloot te stellen, maar nog wel aan den wreedsten marteldood. Dit angstig idée zweept hem dan ook voort, en doet hem met de uiterste inspanning zijne bestemming bereiken; maar hoe? meer dood dan levend; in eenen akeligen nerveusen toestand, en verschrikkelijke ternedergeslagenheid des gemoeds. Heeft hij nu hiermede eene plaats bereikt, waar een geneeskundig etablissement is, dan is zulks gelukkig voor hem; maar dit zoo niet zijnde, dan kunnen hem niets als eenige geneesmiddelen door de Officieren van Gezondheid, de kolonnes volgende, worden toegediend; doch wat baten deze alleen, wanneer noch ligging, noch voeding, noch kleeding, noch oppassing aan zijnen ziektestaat beantwoorden? Hij moet dus eene gunstige gelegenheid afwachten, om een der hospitalen te bereiken, waar hij in eenen als dan zoo ver gevorderden staat zijner ziek-

te

te aankomende, ik het een ieder aan zijn oordeel geef, hoe weinig hoop zijn toestand dan meer overlaat.

De plotselijke veranderingen van temperatuur, waaraan de soldaat op zijne marschen blootgesteld is, maken ook geene geringe oorzaak der menigvuldige ziekten uit. Gedurende eenigen tijd aan de warme strand-plaatsen gecantonneerd en aan die temperatuur gewoon zijnde, bevindt hij zich soms, na een paar dagen marcherens reeds eensklaps een hoog bergachtig terrein bereikt hebbende, in een geheel ander, aanmerkelijk koeler en meestal vochtig klimaat verplaatst. Deze vochtige koude werkt op zijn, door voorafgegane hitte zoo week en teeder geworden huid-orgaan ingrijpend, vooral wanneer hij nu hier onder den blooten hemel bivouacqueren moet, terwijl hij geene meerdere kleeding tot bedekking aan de guurheid der nachten tegenstellen kan.

De soldaat marcheert hier zonder ransel; hij zoude ook met denzelven de *fatigues* niet uithouden. Hierdoor echter is hij buiten staat, zich te verschoonen, wanneer hij, of door het doorwaden van rivieren, of door gevallene regens gedurende den marsch, doornat geworden is. Dubbel nadeelig echter werkt dit gebrek aan verschooning in deze koudere vochtige streken, waar en de kleederen langzamer droogen, en de soldaat zich minder van dezelve tot dat einde ontdoen kan. De functie der huid onder-

dergaat hierdoor eenen geweldigen schok, en deze op de onderbuiks-ingewanden terug werkende, zijn meestal hevige dearrheen, dysenterien, en in ligtere gevallen eene *febris intermittens*, de gevolgen daarvan.

Dat nu de gemoeds-toestand van den soldaat bij het doorstaan van zoo veel vermoeijing en gebrek, bij het weinige vooruitzigt, dat hier spoedig een einde aan zoude komen, bij het zien, hoe vele zijner kameraden er dagelijks het slagtoffer van werden, onmogelijk opwekkend aangedaan konde worden, maar dat hier eene algemeene bedruktheid en ternedergeslagenheid intreden moest, daar eene gedurige vrees, van eindelijk ook te zullen bezwijken, zich van hem meester maakte, is gemakkelijk te begrijpen, en hoe schadelijk eene diergelijke gemoeds-aandoening op het karakter der ziekte influeert, behoeft niet verder uitgelegd te worden.

En wanneer men nu in aanmerking neemt, dat elke zware ziekte hier te lande eenen langen reconvalescentie-tijd noodig heeft, zoo wel tot het terug verkrijgen der krachten, welke, daar in deze ziekten altijd de *organa reproductionis* primair en hevig aangedaan zijn, niet dan zeer langzaam terugkomen, als tot het wegnemen der dispositie tot recidiven, welke naar evenredigheid der zwakte altijd grooter is, en men dan bedenkt, dat het zoo geringe aantal Europesche troepen, hetwelk wij aan de vijandelijke

lijke magt overtestellen hadden, nooit gedoogd heeft, dien reconvalescentie- tijd aan de pas herstelde lijders te verleenen, ja dat in sommige hagchelijke oogenblikken, waarin de vijandelijke overmagt ons dreigde te verpletteren, de naauwelijks het hospitaal verlatende lijders onmiddelijk aan de zwaarste vermoeijenissen blootgesteld moesten worden; wanneer wij verder in het oog houden, dat de omstandigheden nooit toegelaten hebben, dat aan de versch uit Europa aankomende detachementen eenigen tijd tot akklimatisatie vergund konde worden, maar dat zij onmiddelijk na hunne aankomst, en dus in de gevaarlijkste periode van hun verblijf, aan alle voornoemde ziekte- oorzaken blootgesteld werden, dan geloof ik, dat deze enumeratie voldoende zal wezen, om en het groote aantal zieken en dat der dooden vooreerst te verklaren.

Wij zullen nu overgaan tot de beschrijving der ziekten zelve, en beginnen met de *febris remittens biliosa*, als zijnde dit de menigvuldigste en primaire ziektevorm, welke zich bij de recente lijders opdeed.

De *Dysenteria*, hoewel veelvuldig primaire ziekte, was daarentegen ook dikwijls slechts secundaire ziekte der vorige, vooral wanneer de lijder eens of meermalen gerecidiveerd was.

De *Febris intermittens* was en minder menigvuldig en meer goedaardig.

CAP. II.

CAP. II.

FEBRIS REMITTENS BILIOSA.

Bepaling der ziekte.

Eene nalatende koorts met speciale aandoening van het galsijsteem, meesttijds met vermeerderde reactie van dit sijsteem, in hevige gevallen met krampachtige, geheel belette afscheiding der gal verbonden.

Karakter der ziekte in het algemeen.

Van asthenischen aard, echter met zoodanige, plaatselijk verhoogde werkzaamheid van het galsijsteem, dat dezelve somtijds aan het ontstekingachtige grensde.

Verschijnselen en verloop der ziekte.

De voorloopers dezer ziekte waren, in het algemeen, loomheid en matheid, drukkende hoofdpijn, overmatige dorst, witachtig beslagen tong, waterachtige frequente *sedes* of ook geheele constipatie, met een onaangenaam drukkend benaauwd gevoel in de *praecordia*, en koude klamme partiale zweeten.

Gewoonlijk binnen de 24 uren, nadat deze verschijnselen zich het eerst bij den lijder geopenbaard hadden, voegde zich de eerste aanval der koorts daarbij, welke gewoonlijk zeer hevig met eene niet zeer hevige koude beginnende, spoedig in eene brandende hitte overging. Onbeschrijfelijk was de dorst, welke de lijders gedu-

durende den aanval kwelde, en des te pijnelijker, daar meesttijds deze koorts met onophoudelijke neiging tot braken verzeld gaat, en de al te gevoelige maag geen' drank hoegenaamd binnen houden kan, met welke brakingen somtijds eene aanmerkelijke hoeveelheid scherpe, somtijds natuurlijk gekleurde, somtijds tot in het donkergroene variërende gal uitgeleegd werd, somtijds echter ook niets als de genotene dranken of een slijmachtig water uitgebraakt werden. De *praecordia* werden, gedurende dezen koorts-aanval, hoe langer hoe pijnelijker, de hoofdpijn onverdragelijk, dikwijls *delirium* veroorzakende, en de benaauwdheid en inwendige hitte grooter, tot dat eindelijk, deze hitte weinig verminderende, of in een gering kleverig zweet overgaande, hetwelk weinig verligting aanbragt, eene *remissio* in de koorts komt. De pols was gedurende de koude klein, krampachtig, in de hitte groot en vol, in kwaadaardiger gevallen echter ook dan klein en hard, doch altijd ten uiterste snel, de tong niet zeer beslagen, maar droog, de *urina* saffraangeel, somtijds donker-rood, de huid brandend heet, het gezigt rood gekleurd, doch met eene min of meer gele tint gemengd.

Deze eerste koorts-aanval duurde van twaalf tot vier en twintig uren, en dikwijls meer.

Groote uitputting en gevoel van zwakte, aanhoudende hitte en pijnelijke gevoeligheid der *praecordia*, hevigen dorst en gedurige walging

ontwaarde men bij den lijder in de remissie, welke gewoonlijk, vooral in den beginne, van korten duur was. De exacerbatie had meestijds 's avonds plaats.

Vroeger of later nu, gewoonlijk echter reeds na de derde of vierde koorts-verheffing, decideerde zich de ziekte, en nam of het zenuwachtige karakter aan, of ging tot genezing over; aanhoudend *delirium* of *soporositas*, onverschilligheid omtrent zijne gesteldheid, eene met eene bruine droogè korst belegde tong, menigvuldige, onwillekeurige, waterachtige, stinkende stoelgangen, krampachtig belette pislozing, beven en peezenspringen, uitbotting eener menigte bloedzweren over het geheele ligchaam, welke zelden tot rijpheid komen, maar spoedig een zwart puntje vertoonen, waaruit bedorven etter zijpelt, doorliggen en koud vuur aan de doorgelegene deelen, waren de gewonelijkste verschijnselen, welke dezen zenuwachtigen toestand begeleiden.

Voor den zevenden dag had gewoonlijk de ontscheiding der ziekte reeds plaats, en dezelve ging alsdan of tot herstel over, of de lijder verviel in slepende naziekten, of hij stierf. In enkele zeer kwaadaardige gevallen, waar de ziekte van den eersten beginne reeds gedecideerd nerveus was, werd de tweede of derde koorts-verheffing reeds doodelijk. De overgang in genezing deed zich kennen door grootere en duidelijker remissien na iedere koorts-verheffing, welke als dan spoedig den in-

intermitterenden *typus* aannam, vermindering van alle verschijnselen, vooral van de verhoogde gevoeligheid der *praecordia*, en van den brandenden dorst, met ophouding der brakingen. De tong werd gastriesch, maar los geel beslagen; gelijkmatige warme zweeten volgden op de koorts-aanvallen, terwijl de hevige onrust en gedurige angst van den lijder plaats maakte voor eenen verkwikkenden slaap. De constipatie of de menigvuldige waterachtige *sedes* hielden op, en eenige goede materiele stoelgangen volgden. Over het geheel echter was bij deze ziekte zelden eene duidelijke *crisis* te bemerken. (*) In zeer ligte, goedaardige gevallen was de reconvalescentie niet zeer langdurig, en weinige dagen na den geheelen afloop der ziekte hadden de lijders reeds weder zoo aanmerkelijk aan krachten toegenomen, dat zij des noods hunnen dienst hadden kunnen verrigten; maar des te langduriger was dezelve bij lijders, welke deze ziekte in eenen hoogeren graad gehad hadden, en

(*) Zeer dikwijls heb ik deze ziekte, hier te Batavia en vroeger op Muntok en andere plaatsen, reeds met den derden aanval doodelijk zien afloopen, zonder dat zich nerveuse verschijnsels in de vroegere koorts-aanvallen vertoond hadden. Op den eersten of tweeden aanval volgde in deze gevallen zeer vaak eene remissie, die bijna intermissie kan genoemd worden; alle ziekte-verschijnselen hielden op, en de lijders waanden zich hersteld; doch dit duurde gewoonlijk naauwelijks 24 uren; met vernieuwde krachten keerde hierop de koorts terug met benaauwdheid, hevigen dorst woedende hoofdpijn, brakingen enz., en gewoonlijk bezweek de lijder in dezen aanval.

en in het zenuwachtige vervallen waren; lang bleef hun eene dispositie tot recidiven bij, alsmede eene gevoeligheid en zwakte der maag en ingewanden, zoodat de minste afwijking van den strengsten leefregel voldoende was, op nieuw eenen gastrischen staat voort te brengen; de reproductie over het algemeen bleef lang op eenen zeer lagen trap staan, en de krachten keerden uiterst langzaam terug; somtijds was de prikkelbare zwakte der darmbuis zoo groot, dat geene bittere en versterkende middelen hoegenaamd verdragen konden worden; als dan duurde deze kwijnende toestand nog langer, en eindigde meestal, met in slepende ziekten overtegaan; menigvuldige dijspepsien, vermagering, uitputtende diarrheen en dijsenterien, algemeene cachexien, waterzucht, enz. zijn de gewoonlijkste uitgangen, welke den lijder na korteren of langeren duur in het graf sleepten. Vooral was de overgang in *diarrhaea* en *dysenteria* het menigvuldigste, en voornamelijk bij subjecten, welke reeds vroeger aan die ziekte gelaboreerd, en dus door eene bijzondere zwakheid en gevoeligheid hunner darmbuis daartoe bijzonder gepredisponeerd waren.

Oorzaken.

Omtrent de oorzaken valt, na hetgeen in het vorige hoofdstuk, zoowel omtrent de voorbeschikkenende als gelegenheid-gevende oorzaken

in

in het algemeen gezegd is, weinig bijtevoegen. Als bijzondere oorzaken dien ik hier echter nog aantehalen de blokkades, welke onze troepen bij enkele gelegenheden door te staan hadden. (Zulks vond tijdens de Celebesche expeditie plaats in het fort Boelecomba, waar de bezetting, gedurende meer dan drie maanden, ingesloten, en van allen toevoer verstoken was, met slecht en weinig voedsel, volkomen gebrek aan ververschingen, slechte en vooral na eene aldaar aangekomen versterking van het garnizoen veel te kleine kasernering, gebrek aan zindelijkheid, onmogelijkheid, om de zieken uit gebrek aan plaats van de gezonden te scheiden, benevens een volslagen gebrek aan al het geen wat, behalve geneesmiddelen, tot verpleging der zieken behoort; dit alles deed deze ziekte in eenen geweldigen graad uitbreken, en zoo spoedig toenemen, dat alhier aan vorming van een *miasma* geen twijfel overbleef Eene gelijksoortige belegering had het fort Djocjokarta, tijdens de Javasche onlusten, doortestaan, en de gevolgen waren even verderfelijk).

Prognosis.

De voorzegging in deze ziekte, ofschoon nooit geheel gunstig kunnende zijn, varieert toch aanmerkelijk naar verschillende bijomstandigheden, waarvan men hoofdzakelijk op de volgende punten te letten heeft. De constitutie,

ou-

ouderdom en temperament des lijders zijn bijzonder in aanmerking te nemen; jonge, nog al robuste, blondharige lijders van een sanguinisch of sanguineo-phlegmatisch temperament leveren over het algemeen meer hoop op dan reeds den mannelijken ouderdom ingetredene, min of meer verzwakte cholerische lijders.

De periode van hun verblijf hier levert een tweede punt op; gevaarlijker voor de pas aangekomen, juist op het tijdstip der akklimatisatie aangedane lijders, woedt deze ziekte onder hen het allerhevigst, en heeft den snelsten verloop, terwijl de ziekte minder hevig uitbreekt bij reeds geakklimateerden, ook langzamer verloopt en niet zoo gevaarlijk wordt. Goedaardiger is deze ziekte, wanneer zij den lijder voor de eerste maal overvalt, of wanneer hij nog niet te voren aan andere zware ziekten gelaboreerd heeft; voor de tweedemaal overvallende, of bij lijders, welke te voren reeds aan *Hepatitis* of *Dysenteria* gelaboreerd hadden, is zij reeds zeer moeijelijk te bekampen.

Gewigtig is verder het tijdstip, wanneer de lijders onder behandeling komen, en de min of meer vergevorderde staat hunner ziekte; alle overige opgenoemde conditien gunstig zijnde, kan men hoop op eenen gelukkigen uitslag vestigen, wanneer de lijder onmiddelijk na de gewaarwording der eerste ziekte-verschijnselen onder eene goede geneeskundige verpleging

ging kan opgenomen worden; doch is de ziekte reeds eenige dagen oud, heeft de lijder, zelfs na het uitbreken der ziekte, nog met vermoeijenissen te worstelen gehad, of is hij aan een ver en moeijelijk transport onderworpen geweest, dan is meestal alle hoop op eene spoedige en grondige genezing verdwenen, en, al komt de lijder ook den eersten schok dezer ziekte te boven, zoo zullen toch meestal slepende naziekten of een langdurige kwijnende toestand des ligchaams overblijven.

Indicatien ter genezing.

Deze zijn mij voorgekomen, het eenvoudigste en beste te bepalen tot de volgende drie:

Vooreerst. Matiging der verhoogde reactie of ontspanning der krampachtige aandoening van het galsijsteem, vermindering van de congestie der vochten derwaarts en bedaring der verhoogde gevoeligheid der maag.

Ten tweede. Instandhouding der krachten, en, zoo veel mogelijk, te beletten den overgang der ziekte in het zenuwachtige.

Ten derde. Herstelling der krachten des lijders, en vooral van het *systema reproductionis*, het voorkomen van recidiven of van slepende naziekten.

Ter voldoening aan de eerste indicatie dient men weder, wat de geneeswijze betreft, behoorlijk te individualiseren. Is de lijder jong, robust, voor de eerstemaal ziek, onlangs in deze

gewesten aangekomen, en de ziekte in haar begin, zoo kan men veilig de antiphlogistische methode hier aanwenden, altijd echter in het oog houdende, den lijder niet te zeer te verzwakken, en wel lettende op den staat der levenskrachten in het algemeen; ook dient men wel te bedenken, dat alle, op den lijder als ziekteoorzaken ingewerkt hebbende, prikkels van eenen verzwakkenden aard, waren.

Zoo nuttig zich, onder voormelde omstandigheden, de antiphlogistische methode, aangewend in eenen gepasten graad, overeenkomstig met de constitutie en krachten der lijders en de hoogte der ziekte, bewezen heeft, even zoo verderfelijk wordt zij in eene te hooge maat aangewend, (*) bij de neiging, welke deze ziekte alreeds heeft in het zenuwachtige over te gaan.

Men late zich niet misleiden derhalve door verschijnselen, schijnelijk dikwijls alle teekenen van ware ontsteking dragende der bovenbuiks ingewanden, terwijl het slechts eene congestie der vochten derwaarts met verhoogde gevoelig-

*) Welligt waren hevige aderlatingen in de omstandigheden, waarin zich het leger zoo bij de Celebesche expeditie als bij die op Java in den beginne, bevond en bij de menigvuldige debiliterende potenzen, die op den lijder reeds eenigen tijd ingewerkt hadden, minder gepast, en motiveerden deze omzigtigheid aangaande het aderlaten bij den Schrijver. Zonder dezelve te laken, mag ik toch hier niet onopgemerkt laten dat onder de gewone omstandigheden, vooral bij jonge pas uit Europa in dit land aangekomen manschappen men werkelijk zeer ruim in het aderlaten zijn kan, zonder nadeelige gevolgen te vreezen.

gevoeligheid dier deelen is, welke door de hevige koorts, vermeerderde hitte en versnelde circulatie momentaneel vermeerderd wordt, en men sla zijnen lijder naauwkeurig zoo wel in de remissien als in het *acme febrili* gade, ten einde te kunnen berekenen, hoeveel op rekening der plaatselijke aandoening dezer deelen, of der momentaneel algemeen vermeerderde reactie der koorts te stellen is!

Waar eene V. S. geschieden kan, dáár trachte men, door eene wijde opening en plotselinge onttrekking van bloed, eene afleiding aan te brengen, welke als dan ten uiterste heilzaam werkt! oneindig minder is de uitwerking van eene langzame of herhaalde kleine V. S., als te krachteloos, om op de hevige congestien te influeren. Men trachte dus in ééns, de quantiteit van het aftetrekken bloed te bepalen! in allen gevalle echter zij de geneesheer bij de lating tegenwoordig, en de verandering van pols determinere bij hem de quantiteit der lating!

Van groot nut, en eene uitgestrektere aanwending toelatende, zijn de bloedzuigers, waar geene V. S. geinstitueerd kan worden; waar men twijfelachtig is omtrent het al of niet doen derzelve, en na de aanwending derzelve, kan men altijd nog zijne toevlugt tot de bloedzuigers nemen, welke meer plaatselijk afleidende, en minder algemeen verzwakkende, meestal van groot nut zijn.

Doch ook hier is voorzigtigheid aan te bevelen, en wel omtrent het soort der aantewenden bloedzuigers, aangezien zich dikwijls een groot soort onder dezelve bevindt, *vulgo* karbaauwen bloedzuigers genaamd, wier beten dieper doordringende, dikwijls kleine huidvaatjes kwetsende, tot gevaarlijke nabloedingen gelegenheid geven, des te gevaarlijker, daar deze nabloedingen door den lijder zoo wel als de oppassers niet geteld of niet bemerkt worden, en de lijder zóó eene aanzienelijke menigte bloeds buiten weten des geneesheers verliezen kan.

Inwendig worde den lijder niets als zuurachtige, verkoelende dranken toegediend, zoo veel mogelijk, hem van het gebruik van medicamenten verschoonende, uit hoofde der aanhoudende walging en brakingen, hoogstens hem hiervoor de *aër fixus*, of gewone *mixtura* RIVERI (*) voorschrijvende.

Bij gebrek aan ontlasting bevordere men deze door verkoelende lavementen of eene *mixtura Eccoprotica* in de *remissio* gegeven, waarvan de niet te zeer onaangename smaak de misselijkheid niet vermeerdert; waar echter eene krampachtig belette galsecretie plaats heeft, en ook nog na de aanwending der bovengemelde bloed-ontlas-

(*) Van de *potio* RIVERI heb ik weinig of geen goede uitwerking gezien.

lastingen blijft bestaan, de lijder niets als een slijmerig water uitbraakt, geconstipeerd is, en de *hypochondria*, vooral het regter, turgeren, is dikwijls het aanbrengen van een' schok door middel van een *drasticum* het beste middel, om de galsecretie te herstellen. Men kieze als dan daartoe eene ruime *dosis* calomel met jalappe, welke, in pillenvorm gedurende de remissie toegediend, nog al binnen gehouden worden: uitwendig verzuime men geene afleidende, krampstillende middelen, zoo als *linimenta volatilia*, *emplastra aromatica*, *rubefacientia*, zelfs kleine *vesicatoria ad scrobiculum cordis!* (zie R. no. 1 tot 5.)

Door deze aanwending der antiphlogistische methode tegen alle vrees van ontsteking beveiligd, kan men nu gerust, ter verdere bestrijding der verhoogde gevoeligheid der maag, tot de *methodus sedativa* over; aan, en *anodyna* met *involventia* zullen geindiceerd zijn. (zie R. no. 6.)

Zijn nu, zoo als in goedaardige gevallen en onder gunstige omstandigheden, waar men op de voorzegde wijze heeft kunnen handelen, pleegt te gebeuren, de ziekte-verschijnselen aanmerkelijk verminderd, heeft de koorts aanmerkelijk aan intensiteit afgenomen, zijn de remissien grooter en duidelijker geworden, of hebben er intermissien plaats, is de gevoeligheid der *praecordia* verminderd, en heeft het braken opgehouden, dan treedt de tweede periode der

ziek-

ziekte in, een gastrische toestand namelijk, tevens met eene verandering van den activen staat des leversijsteems in eenen meer passiven, welke laatste altijd geëvenredigd is aan de voorafgegane bovenmatige reactie.

Hier dient men nu overtegaan tot de antigastrische methode, in verbinding met zulke middelen, welke de natuurlijke secretien bevorderen, vooral op de afscheiding der gal werken, derzelver afscheiding en ontlasting vermeerderen, en zoo den passiven *turgor* dezer deelen wegnemen.

Hiertoe zijn *resolventia* in verbinding met *cathartica*, doch vooral de calomel van het grootste nut; dit laatste middel is wegens zijne oplossende en specifiek op het leversijsteem inwerkende krachten, bijna onontbeerlijk in deze ziekte, en zelden zal men de geheele voltooijing eener kuur zonder hetzelve kunnen bereiken. Men geve het echter ook niet met onverschilligheid omtrent de gifte! Het is een vooroordeel, *) indien men meent, dat juist de mond aangedaan of de lijder in

(*) Hoezeer de Schrijver gelijk heeft, om het gebruik van den calomel, zoo veel mogelijk, te bepalen, en deszelfs buitensporige aanwending tegen te gaan, daar deze buitensporige aanwending, vooral bij een leger (en bij een leger onder zulke omstandigheden, als het geval bij de hier bedoelde expeditie was) veelal de allernoodlottigste gevolgen heeft, zoo kan ik nogtans deze aanmerking niet geheel toestemmen; in de meeste gevallen, waar men in deze koorts tot het gebruik van den calomel heeft moeten besluiten, heb ik hetzelve tot het verschijnen van salivatie moeten voortzetten.

in volle salivatie vervallen moet zijn, om van deszelfs goede werking verzekerd te wezen. Men bepale de giften naar de meerdere of mindere *torpor*, welke ingetreden is, naar de gevoeligheid des lijders voor dit middel, en naar de uitwerkingen, welke men van deszelfs aanwending bespeurt; en men houde met het gebruik op, zoodra de secretien normaal beginnen te worden! Men kieze verder onder de *resolventia* en *evacuantia* die middelen, welke niet te zeer verzwakkend op het darmenkanaal inwerken! men wachte zich vooral voor het dikwijls herhaalde gebruik van *purgantia*, vooral *salina*. Het darmkanaal, reeds door den schok der ziekte verzwakt, aan passive bloedophooping onderhevig, wordt hierdoor nog slechts meer gedebiliteerd, de vaten verliezen, hoe langer hoe meer, hunnen *tonus*, en de passive *plethora* wordt weldra habitueel, hetwelk tot habituele vermeerderde afscheiding der darmen, en dus tot uitputtende diarrheën gelegenheid geeft, in alle gevallen echter de reproductie aanmerkelijk vermindert. (zie R. no. 7, 8 en 9.)

Onder deze behandeling nu alle secretien tot den normalen staat terugkeerende, wijkt de koorts ook veelmalen van zelve, of zij neemt den intermitterenden *typus* aan. Deze wordt als dan gemakkelijk door het gebruik van den *cortex* of de *sulphas quininae* weggenomen. Men ga echter niet te lang met het gebruik van den *cortex* voort, niet langer dan het aanwezen van

den

den koortsachtigen toestand vereischt! Deze geheel weggenomen zijnde, verwissele men het gebruik van den *cortex* met andere *amara aromatica, rhabarbarina*, en trachte hiermede de krachten der digestie-organen te herstellen, en het terug keeren der koorts te beletten!

De *cortex*, als *tonicum* toegediend, wordt door de verzwakte digestie-organen niet verdragen, terwijl voornoemde *amara aromatica, rhabarbarina*, met of zonder kleine *doses* calomel, naar mate de leversecretie geheel hersteld of nog een weinig torpide is, gemakkelijk verdragen en zeer goed tot besluit eener kuur kunnen dienen. (zie R. no. 10, 11 en 12.)

De voldoening der tweede indicatie, de instandhouding der krachten namelijk, en het beletten van den overgang der ziekte in *typhus*, is niet altijd gemakkelijk. Dezelve is vooral van gewigt bij lijders, welke reeds zwak van constitutie waren, bij lijders, waar de eerste periode der ziekte reeds verloopen was, en wier door de ziekte reeds te zeer gedebiliteerde constitutie geene aanwending der antiphlogistische methode meer toeliet, welke gevallen maar al te menigvuldig zijn, wanneer de lijders op marsch ziek geworden zijn, of eenigen tijd op buitenposten ziek gelegen hebben zonder geneeskundige verpleging, en zonder van dáár geëvacueerd te hebben kunnen worden naar een der hospitalen.

De naauwkeurigste oplettendheid op de indi-

viduele constitutie der lijders, en den staat zijner levenskrachten wordt hier van de zijde van den geneesheer vereischt. Bijzonder dient hij hier het oog te vestigen op de zoo hevige, uitputtende koortsen, en, zoodra het maar eenigzins mogelijk is, zich van dezelve meester trachten te maken, met ter zijde stelling van alle tegenbedenkingen, welke eene gastrische tong, volheid en gevoeligheid der *praecordia*, *hypochondria* enz. zouden kunnen verwekken.

Deze teekenen van *congestiones* naar de *hypochondria* zijn als nu geene gegronde contraindicatien meer. Dezelve zijn passief geworden, vereischen eene der antiphlogistische methode geheel tegenovergestelde geneeswijze, terwijl de reeds te zeer verzwakte constitutie des lijders geene andere indicatie als die, welke zijne levenskrachten betreft, toelaat. Van het hoogste belang is het, dezen activen of passiven staat behoorlijk te onderscheiden, en hier vooral is het, waar de opvolgers van het sijsteem van BROUSSAIS zoo vaak schipbreuk lijden, dewijl zij, der antiphlogistische methode te zeer toegedaan, dit gewigtig onderscheid uit het oog verliezen, en niet als na menige treurige ondervinding van hun vooroordeel tegen andere geneeswijzen terugkomen. De siekten zoo veel spoediger hier verloopende, als in Europa, de reactien zoo veel heviger, en dus de daarop volgende ontspanning zoo veel grooter zijnde, is het tijdstip, waar de antiphlogistische me-

methode geindiceerd is, zeer kort en spoedig vervlogen (*) De grootste voorzigtigheid dus rade ik mijnen jongeren ambtgenooten aan in het aanwenden der antiphlogistische methode, vooral dien genen, welke in Europa de leer van BROUSSAIS beleden hebbende, en onlangs hier aangekomen zijnde, nog niet genoegzaam met den aard en verloop der ziekten alhier bekend, niet kunnen weten, hoe spoedig de overgang van het active in het passive hier plaats grijpt, en hoe zeldzaam zuiver inflammatorische ziekten hier zijn. De onheilen, hierdoor te weeg gebragt kunnende worden, zijn onherstelbaar.

Men wage het ook niet, hier den tijd te verspillen met te trachten, deze *stasis* in het leversijsteem te willen oplossen; zelfs de calomel verliest dáár, waar de ziekte tot het nerveuse overhelt, zijne heilzame werking, vermeerdert in tegendeel de hitte en intensiteit der koorts, en draagt dus slechts als een nadeelige prikkel tot de verzwakking bij. Men reike derhalve, zoodra slechts de gevoeligheid der maag zulks toelaat, den *cortex* of de *sulph. quininae*, bij welke middelen men echter altijd nog *re-*

sol-

(*) Ik herhaal hier mijne vroegere aanmerking: in de gewone omstandigheden, in welke ik deze koorts menigmalen zag, zal men doorgaans bij eene zeer ruime aanwending der antiphlogistische methode, en een zeer matig gebruik van geneesmiddelen beter varen, dan bij het vroegtijdig gebruik van *nervina* en versterkende middelen.

solventia voegen kan (R, no. 13), in rijkelijke *doses* toe, tot zoolang de koorts overwonnen is; men houde dan met dezelve op, en ga tot de resolverende en antigastrische methode over, altijd echter deze methoden zoodanig inrigtende, dat zij tevens den *organismus* dien graad van opwekking mededeelen, welken de toestand der krachten vereischt, (R. no. 14); vooral zij men hier behoedzaam met de evacuerende middelen, van dewelke men zich niet als bij volle indicatie daartoe bediene!

Waar de krachten aanmerkelijk beginnen te zinken, en een algemeene *torpor* plaats grijpt, diene men de *excitantia volatilia* en *nervina* toe! (R. no. 15 en 16). En vooral applicere men spoedig *sinapismata rubefacientia* of *vesicatoria*, zoodra zich maar *soporositas* en onverschilligheid als voorloopers van den nerveusen toestand instellen! Bij die lijders echter, wier ziekte zoodanig vergevorderd is, dat zij reeds met eene vacillerende pols, zwarte bevende tong, bewusteloosheid, matheid, *delirium mussitans*, *tremor partium* enz., onder behandeling komen, kan ook de *cortex* reeds niet meer aangewend worden.

Hier kan men niet anders doen, als door *excitantia*, *antispasmodica* en *nervina* de krachten ondersteunen, en de scheiding der ziekte afwachten en trachten te bevorderen; genoegzaam, doch niet te veel, op te wekken, om niet

door overprikkeling den lijder nog meer te verzwakken, wordt hier de eerste indicatie. Men onderscheide hier wel, of de nerveuse toestand met *erethismus*, dan wel met *torpor* verbonden is, en rigte daarnaar den graad der opwekking in!

De derde indicatie, het herstellen der krachten des lijders namelijk, vooral van het *systema reproductionis*, en het voorkomen van recidiven en slepende naziekten, is mede zeer gewigtig; en hoezeer het ook in ligtere gevallen, en na eenen goeden verloop der ziekte, vrij wel gelukt, des te moeijelijker en langduriger is het daarentegen bij lijders, welke slechts eeniger mate sterk door deze ziekte aangetast geweest zijn, en waar het *systema nervosum*, zoo wel als de *organa digestionis* veel geleden hebben. De prikkelbare zwakte, in deze organen overblijvende, maakt het aanwenden der tonische middelen dikwijls ten uiterste bezwaarlijk, zoo niet onmogelijk, en de uiterste behoedzaamheid en toezigt van den geneesheer is bij het aanwenden dezer middelen noodig, ten einde wel nategaan, of deze middelen verdragen worden dan niet; waar zij niet voegen aan den graad van verhoogde gevoeligheid der darmbuis, of door de zwakke digestie-organen niet behoorlijk verteerd worden, werken zij als schadelijke prikkels op de gevoelige darmbuis, geven daardoor bij den, door de voorafgegane congestien reeds

zóó verzwakten staat der vaten, gelegenheid tot nieuwe passive congestien, abnormaal veranderde en vermeerderde secretien, en daardoor tot uitputtende diarrheën, waartoe buitendien deze ziekte toch zoo zeer overhelt, om in overtegaan.

Men zij derhalve in de eerste dagen der reconvalescentie, nadat de koorts geheel opgehouden heeft, en de secretien ten naaste bij normaal geworden zijn, ten uiterste voorzigtig met de keuze der toetedienen geneesmiddelen! Men ga naauwkeurig den graad van verhoogde gevoeligheid der darmbuis na, en waar dezelve zeer groot is, bepale men zich liever voor de eerste dagen tot het aanwenden der *methodus restaurans nutriens* alleen, en trachte door eene zachte voedzame diëet van melk, (* eijeren, sago en goede soep, met *emollientia* en *anodyna* tot geneesmiddelen, en hoogstens eenige oncen wijn tot opwekking, de verhoogde gevoeligheid te doen bedaren! voorzigtig en langzaam ga men daarna tot het gebruik der *tonica* over! Onder dezen worden de bittere aromatische, zoo als de *cascarilla*, en de bittere slijmige middelen, als *lich. Yslandicum*, *rad. Colombo* en *cort. simaruba*, het beste verdragen. Zuiver bittere middelen, zoo als *gentiana*, *quassia*, enz., werken in den eersten beginne reeds te prikke-

(*) De melk wordt zeer zelden in de buikziekten dezer gewesten, en bijzonderlijk in de dijsenterie bij na nimmer verdragen.

kelend, en slechts, wanneer de eersten goed en in ruime giften verdragen worden, kan men ter afwisseling tot dezen overgaan, altijd echter nog met bijvoeging van *mucilaginosa; aromatica* en *anodyna amara adstringentia*, vooral de *cortex*, worden zelden verdragen. Men wake, zoo veel mogelijk, tegen alle uitspattingen in de diëet! de kleeding des lijders zij voldoende warm, en hij wachte zich, zoo veel mogelijk, zich aan koude, togt of plotselinge temperatuurs-afwisselingen bloottestellen! met de beweging ook zij de lijder voorzigtig, en wachte zich vooral voor vermoeijenissen! Men stelle verder het *stadium reconvalescentiae* niet te kort, geve geen gehoor aan de menigvuldige beden van den soldaat, om de hospitalen te verlaten (daar hij meesttijds te onverschillig omtrent zijne gezondheid is) voordat men zich wel overtuigd heeft, dat alle functien normaal, en zijne krachten genoegzaam toegenomen zijn; en men voorzie hem dan nog, waar het maar eenigzins geschieden kan, van eene vrijstelling van dienst, ten minste van ééne maand voor iederen lijder, welke maar eenigzins hevig door deze ziekte aangetast geweest is.

Nuttig is het, dat hij ook, gedurende dezen tijd van kwartier-ziekte, in de casernes onder een zeker opzigt gehouden, en het begaan van excessen, vooral in den drank, hem onmogelijk gemaakt worde; dat men hem, tot oefening

zij-

zijner krachten, beweging late nemen, echter van 9 uren 's morgens tot 4 uren na den middag belette uittegaan, en zich onvoorzigtig aan de hitte der zon te exponeren, en dat men hem van zijn tractement een grooter gedeelte in de menage late storten, ten einde hem en eene betere diëet te verschaffen, en tevens buiten de gelegenheid te stellen, zich in de arak te buiten te gaan. (*)

CAP. III.

DYSENTERIA.

Onder alle endemische ziekten, in de keerkrings-gewesten grasserende, komt zeker de *Dysenteria* het menigvuldigste voor, houdt door alle jaargetijden stand, heerscht niet alleen als primaire ziekte, maar is nog bovendien maar al te dikwijls de secondaire ziekte van andere ongesteldheden, en aan haar alleen kan men zonder vergrooting meer dan de helft der slagtoffers toeschrijven, welke de ziekten dezer gewesten onder de Europesche bevolking wegslepen.

Wezen der ziekte.

Het wezen dezer ziekte komt mij voor te be-

(*) Hoe wenschelijk dit ook wezen mag, zoo weinig is hetzelve hier te bereiken, en hier ligt meestal de hoofdgrond van de groote sterfte onder het leger.
Zelfs in de hospitalen is het bijna onmogelijk, ook bij de meeste gestrengheid en naauwkeurigheid deze verzwakte en hongerige zieken van het gebruik van nadeelige spijzen en dranken aftehouden; hoeveel minder in de caserne?

bestaan in eene verhoogde en tevens tegennatuurlijke werkzaamheid des darmkanaals, aan ontsteking grenzende, of werkelijk ontstekingachtig, sterk vermeerderden toevoer der vochten naar den onderbuik, en krampachtig verminderde afscheidingen der ingewanden, vooral der lever.

Verschijnselen en verloop der ziekte.

De *prognosis* dezer ziekte is niet moeijelijk, zelfs voor den uit Europa pas aangekomen geneesheer niet te miskennen; zoo weinig echter de verschijnselen op zich zelve van die van Europa verschillen, zoo aanmerkelijk verschilt de naaste oorzaak, het verloop der ziekte en de verhouding der verschijnselen tot elkander.

Voorloopende verschijnselen zijn bij deze ziekte, zoo als bij de meesten hier, zelden aanwezig, en waar zij aanwezig zijn, bestaan dezelve meestal in gastrische verschijnselen, zoo als, gebrek aan eetlust, wit of geel beslagen tong, dorst, walging, somtijds galachtige brakingen, ongeregelde ontlastingen, afwisselende buikloopen met verstoppingen, buikpijnen enz.

Gewoonlijk bevangt dezelve echter plotselings, en kenteekent zich door hevig snijdende pijnen in den onderbuik, welke somtijds zeer gevoelig, ja pijnelijk bij het aanraken is, somtijds ook niet; door menigvuldige persingen en pogingen tot afgang, zonder dat hierdoor iets geevacueerd wordt, als een weinig slijm, die, vroeger of later, wanneer

neer deze persingen een tijdlang aangehouden hebben, eerst met bloedige strepen vermengd en welhaast door eene min of meer aanzienlijke hoeveelheid klaar bloed gevolgd wordt; deze bloedige ontlastingen echter zijn niet, zoo als meesttijds bij Europesche dysenterien, kenteekenen van een meerder lijden der dunne darmen, of van eenen hoogeren graad der ziekte; dikwijls zijn zij reeds in den beginne der ziekte aanwezig, met weinig of geene buikpijnen verbonden, en bij eenen slechts geringen graad der ziekte, en duiden als dan meer aan eene laxiteit der vaten des onderbuiks en vooral der *vasa haemorrhoidalia*, als wel zeer hevige congestien, of eenen ontstekingachtigen toestand der darmen; de koorts, indien dezelve aanwezig is, is van eenen remitterenden aard, des avonds exacerberende; echter kan men over het geheel van deze ook niet zeggen, dat dezelve in evenredigheid staat met het plaatselijk lijden des darmkanaals, zoodat men dezelve hier ook bezwaarlijk tot onderscheidings-teeken tusschen buikloop en persloop zoude kunnen aannemen; dezelve is niet altijd (en meesttijds slechts bij robuste, volbloedige, voor de eerste maal met deze ziekte behebte, of kortelings uit Europa aangekomen lijders) aanwezig. Somtijds nu bij eenen goedaardigen verloop en ligten graad der ziekte komt er spoedig eene ontspanning in den krampachtigen toestand der afscheidingswerktuigen; één of twee meer natuurlijke ont-

las-

lastingen van stoffen hebben plaats, en zulks gewoonlijk in den morgenstond, waarop gemeenlijk groote verligting en verminderingen der persingen volgen; de afscheidingen herstellen zich allengskens; er treedt een ligte gastrische staat in, en dikwijls een galachtige buikloop met veel verligting, waarop de ziekte-verschijnselen dan ook onmiddelijk verminderen, eene verkwikkende rust met een goed gelijkmatig zweet volgt, de zoo lastige en vermoeijende persingen geheel ophouden, en de lijder spoedig herstelt.

Het verloop der ziekte is in deze gevallen kort van duur, en de ziekte duurt zelden over de zeven dagen.

In het tegenovergestelde geval echter, hetwelk wel het menigvuldigste is, keeren deze zoo pijnelijke en uitputtende persingen spoedig en met vernieuwde kracht terug, en martelen den lijder op de schrikkelijkste wijze af; de pijnelijkheid des onderbuiks neemt toe; de congestien van bloed naar de ingewanden worden hoe langer hoe sterker; de koorts verheft zich hoe langer hoe meer; derzelver remissien worden korter; de pols klein, krampachtig en rad, de huid gedurig heet en droog, de tong meest vurig rood en de dorst onverzadelijk de snijdende buikpijnen, voorheen zich slechts tot den onderbuik bepalende, en ook niet altijd bij aanhoudendheid aanwezig, worden nu aanhoudend, en verspreiden zich meer

en

en hooger op in de dunne darmen tot aan de *praecordia* toe; somtijds deelt zelfs de maag in deze verhoogde gevoeligheid en sub-inflammatorischen toestand; als wanneer de lijder niets meer binnen kan houden, en nu dubbel door gedurig braken en persingen afgemat wordt.

Spoedig worden nu de secretien ook hoe langer hoe tegennatuurlijker en menigvuldiger, eindelijk colliquatif; er komen krampen bij, vooral dikwijls eene krampachtige *ischuria;* de handen worden koud en met een klam zweet bedekt, terwijl de buik brandend heet is. Plotseling, wanneer de ziekte ten top gestegen is, houden de pijnen in den onderbuik op; het *gangraena* verspreidt zich in de dikke darmen; colliquative stinkende ontlastingen volgen nu onwillekeurig; dikwijls ontstaan er ware *haemorrhagiae intestinorum ;* zenuwtoevallen, als *subsultus tendinum, singultus, delirium mussitans*, enz. stellen zich in, en eindelijk, ten hoogste uitgeteerd *cum facie hippocratica*, maakt de dood een einde aan zijn bitter lijden. Overgangen in andere ziekten, of *metastasis* naar andere deelen zijn in deze ziekte ten hoogste zeldzaam; of dezelve genezen of zij gaan in de chronische *dysenteria* over, of de lijders sterven.

De genezing mag men zich voorspellen, wanneer de snijdende pijnen in den onderbuik en de persingen niet lang aanhouden, zonder dat er ontlasting volgt; wanneer deze ontlasting, in den

beginne slechts uit slijm met bloed bestaande, spoedig met meer consistente stoffen of natuurlijke *excrementa* verbonden wordt; wanneer de lijder jong, van eene goede onbedorven constitutie en van een sanguinisch of sanguineophlegmatisch temperament is; wanneer een ligte gastrische staat, of wel eene bilieuse diarrhee met verligting intreedt, de pols het krampachtige ingetrokkene verliezende, weeker en voller wordt, eene algemeene gelijkmatige transpiratie uitbreekt, de *urina copiosa* en met *sedimentum* voorzien is, en de eetlust zich weder instelt; dan kan men op eene grondige genezing hopen.

Den overgang in eene chronische *dysenteria* heeft men te vreezen, wanneer de graad der ziekte hevig is geweest, wanneer het individu van eene verzwakte constitutie, reeds meermalen ziek geweest, van een cholerisch of melancholisch temperament is, wanneer de ziekte lang duurt, enz.; als dan verminderen de verschijnselen slechts tot op eene zekere hoogte, de ontlastingen blijven nog altijd menigvuldiger, en zijn liquider dan in den gezonden toestand, gewoonlijk nog van tijd tot tijd met buikpijnen en persingen verzeld; de eetlust herstelt zich wel allengskens, wordt zelfs somtijds zeer sterk; doch uithoofde der geringe absorptie en veelvuldige ontlastingen is de reproductie gering, — en de lijders blijven in den staat van zwakte, waarin zij zich bevinden, of komen ten uiterste

lang-

langzaam bij; de teruggeblevene torpide zwakte der vaten des onderbuiks vooral stelt dezelve gedurig bloot aan passive congestien, welke tot passive ontstekingen aanleiding geven, waartegen de zorgvuldigste en meest gepaste geneeswijze zeer dikwijls schipbreuk lijdt. Hierdoor frequente recidiven, zoodat dikwijls bij de geringste gelegenheid-gevende oorzaken, b. v. een enkele koude nacht, of eene geringe fout in de diëet, de ziekte in hare volle kracht terugkeert, terwijl met elke nieuwe verheffing de moeijelijkheid tot herstelling toeneemt; slechts de zorgvuldigste oplettendheid zoo wel van de zijde van den lijder, als van den geneesheer kan in dezen toestand nog de genezing bewerken, en dikwijls is de spoedige vervoering naar meer gematigde luchtstreken, of eene zeereis nog het eenigste redmiddel; anders vervallen de lijders door geheel vernietigde resorptie van het darmkanaal in *lienteria*, *hydrops* enz., worden cachetisch, of de herhaalde recidiven brengen eenen chronischen ontstekingachtigen toestand in de darmen, vooral de dikken, voort, welke in desorganisatien overgaat, en zoo toch met den dood eindigt. (*)

De chronische *dysenteria* kan ook maar sym-

(*) Na acute zoo wel als chronische dysenterien blijft bij vele lijders, die of door hunne meer lymphatische energielooze ligchaams-gesteldheid daartoe gepredisponeerd zijn, of die door onoplettendheid in het *regimen*, of andere oor-

symptomatisch zijn, als wanneer dezelve voortgebragt en onderhouden wordt door een organisch gebrek van het een of ander ingewand des onderbuiks, suppuratie der lever of darmen, en als dan eindigt de ziekte gewoonlijk ook met den dood.

Als secundaire ziekte verschijnt de dysenterie na alle ziekten, waar de buiks-ingewanden hevig aangetast geweest zijnde, in eenen staat van groote verzwakking zijn overgebleven, en daar dit met de meeste hier heerschende ziekten plaats grijpt, kan zij na alle deze ziekten volgen. Sec-

oorzaken aan herhaalde recidiven zich blootgesteld hebben, een toestand over, die hier te lande in het algemeen met den naam van spruw, (misschien *aphtae tropicae?*) bestempeld en zeer gevreesd wordt; het voornaamste *symptoma* van dit lijden is de verandering, die men aan de tong opmerkt; deze is namelijk hoogrood, of bleekrood, of donkerbloedrood, zonder het minste beslag, veel meer zoo glad en glimmende als een spiegel; zelfs de kleine papillen zijn onzigtbaar; het slymvlies schijnt geheel verdwenen te zijn, en zou veel meer voor eene sereuse membraan kunnen gehouden worden, indien hetzelve meer vocht afscheidde; doch de tong is droog, en deelt aan den vinger de gewaarwording mede, als of men fijne gedroogde darmen aanvoelt; daarbij zijn de *sedes* of vrij regelmatig, min of meer gebonden, of diarrhee-achtig; geene pijnen hoegenaamd; de zieken houden zich voor hersteld, en denken en spreken alleen van het opbeuren hunner verlorene krachten; het eenigste, waarover de lijders somwijlen klagen, is dorst; de eetlust is dikwijls, ja meestal vrij goed. Heeft deze staat eenigen tijd geduurd, dan blijft in der daad zeer weinig hoop op herstel over; de droogte der tong neemt toe, de *epidermis* schijnt zich in stukken van dezelve los te maken, waardoor mond en tong zeer gevoelig worden; dikwijls vertoonen zich duidelijk *aphtae* om de randen der tong, en maken het gebruik der verzachtende, slij-

Sectiones cadaveris.

De *autopsien* der aan *dysenteria* gestorven lijders toonden altijd teekenen van aanmerkelijke desorganisatien in de dikke darmen aan, welke zich, naar mate van de hevigheid der ziekte, meer of min tot de dunne darmen uitgebreid hadden; meesttijds vond *gangraena* in de dikke darmen plaats, of dezelve waren aanmerkelijk verdikt, geulcereerd, op sommige plaatsen, vooral in het *coecum*, dikwijls rupturen, met uitstorting der stoffen in de buiksholte, en het weefsel somtijds zoo broos, dat men

---

slijmige mondspoelingen noodig; kort of lang daarna begint de dysenterie op nieuw, dikwijls met zeer onaangename en onophoudelijke buikpijnen en *tenesmus* vergezeld, doch dikwijls ook zonder dezelven; eindelijk worden de ontlastingen putried en zeer stinkend, en de lijder sterft.

Bij de *sectio cadaveris* vindt men dikwijls de darmen, vooral de dunnen, zoo dun als papier, rozenrood, zonder slijmvlies, de inwendige oppervlakte derzelven omtrent in denzelfden toestand als de tong; het dikke gedarmte veelal geulcereerd, verdikt en gedesorganiseerd.

De eenigste middelen, die mij in zoodanige gevallen nog somwijlen goede diensten bewezen hebben, zijn:

1°. Eene allerstiptste en zeer gestrenge diëet; de eenvoudigste spijzen, arrowroot, sago, rijst of meelpap moeten den lijder bij het gewigt worden toegediend;

2°. Tegen den lastigen *tenesmus* moeten herhaalde reizen vrij groote giften van castor-olie worden toegediend, tot dat dezelve bedaart.

3°. Tot versterking van de verslapte ingewanden moeten zachte *tonica* worden aangewend, edoch met groote voorzigtigheid; mij is hier in deze gevallen geen beter middel bekend dan de *radix et herba psydii pyriferi* in *decoctum* of *infusum*, als gewone drank gebruikt.

4°. Wanneer deze middelen niet spoedig beterschap bewerken, dan verandering van klimaat.

men het naauwelijks tusschen de vingers vatten konde, zonder het te verscheuren. De *glandulae mesentericae* waren gewoonlijk vergroot, verhard en somtijds ook verzworen; meesttijds was de lever of de milt of beiden vergroot of verhard, somtijds abcessen in de lever aanwezig.

Oorzaken.

Als gelegenheid-gevende oorzaken, kan men alles beschouwen, hetwelk tot stoornis der huid- en lever- secretie iets bijdragen kan; want dat deze beide functien in de dysenterie altijd abnormaal zijn, hierop heeft ons Dr. JOHNSON reeds opmerkzaam gemaakt; dat op verre na in de meeste gevallen de functie der huid primair, de functie der lever daarentegen secundair aangedaan moet zijn, laat zich gemakkelijk opmaken uit de reden, dat de huid meer in contact met de uiterlijk op ons inwerkende oorzaken zijnde, daardoor ook meer bloot-gesteld is; deze beide functien nu gelaedeerd zijnde, wordt het evenwigt in de algemeene circulatie opgeheven, de aandrang der vochten naar de inwendige deelen, vooral den onderbuik, vermeerderd, waardoor de opwekbaarheid der ingewanden stijgende, hunne werkzaamheid zoo wel daardoor als door hunne *consensus* met de huid, als vicarierend orgaan, vermeerderd wordt, waardoor het ontstaan

der

der dysenterische verschijnselen zich gemakkelijk verklaren laat.

Plotselinge temperatuurs-afwisselingen, zich bloottestellen aan togt met een bezweet ligchaam, of wel nog meer het onvoorzigtige baden op het midden van den dag, waartoe de soldaat, verhit zijnde door den marsch, zoo zeer genegen is, wanneer eene rivier of water zich bij zijne rustplaatst bevindt, het bivouacqueren op den blooten grond bij koude, door den rijkelijken daauw altijd vochtige nachten, het aanhouden van natte kleederen zijn als voldoende gelegenheid-gevende oorzaken te beschouwen. Men dient verder bij alle, door deze ziekte aangetaste lijders eenen aanleg of voorbeschikkende oorzaak te veronderstellen, welke in eene, het individu eigene prikkelbare zwakte van ingewanden bestaat, zoodat die genen, welke van de onbeduidendste oorzaken buikpijnen en buikloopen krijgen, ook het ligtste door de dysenterie aangedaan worden. Alle overmatige prikkels, welke door overprikkeling het darmkanaal verzwakken, zoo als het misbruik van sterke dranken, specerijen enz., vermeerderen den aanleg dezer ziekte, en zijn somtijds op zich zelve voldoende, dezelve voorttebrengen; hiertoe behoort ook het gebruik van slecht voedsel, slecht brak water, en bij zeer zwakke ingewanden zelve, het overmatige gebruik van de te zeer verkoelende vruchten, en eindelijk nog het mis-

bruik

bruik der *purgantia*, waartoe zoo vele menschen, welke bij elke kleine ongesteldheid van niets als van ophooping van vuile stoffen of van gal droomen, en gedurig den belagchelijken term van obstructien in den buik in den mond hebben, zoo genegen zijn.

Indicatien ter genezing.

Wat de geneeswijze dezer ziekte betreft, zoo is wel geene ziekte, zoo als Dr. JOHNSON te regt zegt, aan meer verschillende stelsels hieromtrent onderhevig geweest, dan de *dysenteria*; men heeft dezelve dan door de antiphlogistische, dan door de evacuerende, dan weder door de diaphoretische methode behandeld, naar mate men de naaste oorzaak of in ontsteking, of in ophooping van galachtige drekstoffen, of in eene catharrale oorzaak zocht. Iedere dezer onderscheidene geneeswijzen moet niet van succes ontbloot geweest zijn, daar zij eenen geruimen tijd stand gehouden en *practici* van ondervinding ter voorstanders gehad hebben; eenigzins laat het zich uit het vooraf gezegde ook verklaren, daar de antiphlogistische zoo wel als de evacuerende methode door afleiding of ontlasting de *plethora abdominalis* verminderde, de diaphoritische, echter geheel in den beginne of in zeer ligte gevallen, door wegneming der naaste oorzaak de ziekte voorkomen of stuiten konde.

Aan

Aan Dr. JOHNSON komt de eer toe, van, door ons opmerkzaam te maken op den toestand der huid- en lever-secretie, den grond gelegd te hebben tot eene meer rationele behandeling; doch hoe irrationeel het ook wezen moge, met eene der te voren aangenomene methoden exclusivelijk deze ziekte altijd en onder alle omstandigheden te willen genezen, even irrationeel zoude het mij daarentegen voorkomen, deze methoden geheel te verwerpen.

Op onze vooraf gemelde theorie der ziekte gebaseerd, komen ons de volgende indicatien ter genezing de beste voor:

Vooreerst, vermindering der verhoogde werkzaamheid der darmbuis, voorkoming van derzelver overgang in ontsteking;

Ten tweede, herstelling der huid- en lever-secretie;

Ten derde, genezing der terug blijvende prikkelbare zwakte en vermeerderde afscheiding der darmbuis, verhoeding van recidiven en overgang in chronische dijsenterie.

De darmen, als edele, aan zenuwen en bloedvaten zoo rijke ingewanden, hier hoofdzakelijk lijdende, verlangen onze eerste en naauwkeurigste oplettendheid, en waar de hevigheid der verschijnselen reeds eenen ontstekingachtigen toestand of den overgang in denzelven zoude kunnen doen vreezen, is het de eerste pligt, hier tegen te waken en de antiphlogistische methode aantewenden; zeer zelden echter

komt deze methode in hare volle uitgestrektheid te pas, en wanneer dezelve plaats vindt, dan is dit slechts bij zeer sterke, jonge, volbloedige, nog niet door een lang verblijf in deze gewesten, of door ziekten verzwakte subjecten, en waar de gelegenheid-gevende oorzaken hevig ingewerkt hebben; en dan altijd nog wel in den eersten beginne der ziekte. De primitive zetel der affectie van de darmbuis zijn buitendien in den beginne altijd de dikke darmen, welke reeds minder gevoelig van aard, ook meer tot eenen sereusen ontstekings-toestand overhellen, welke de antiphlogistische methode nooit zoo in hare volle kracht noodzakelijk maakt; de individuele constitutie, de graad en het karakter der ziekte moeten ons hier geleiden.

Waar men eene V. S. institueren kan, trachte men in eens de kwantiteit bloeds te bepalen, om, zoo mogelijk, door den schok, hierdoor aan de algemeene circulatie toegebragt, het gestoorde evenwigt te herstellen en den vermeerderden toevoer der vochten naar den onderbuik aftełeiden! Plaatselijke bloedontlastingen, door middel van bloedzuigers of koppen, zijn meer algemeen aan te bevelen, en ook van een uitgestrekt nut. Inwendig zijn alle geneesmiddelen buiten de *emollientia* en *involventia* te verwerpen. (zie R. no. 17 en 18.)

Uitwendig applicere men, bij groote gevoeligheid des onderbuiks, *cataplasmata emollientia*, bij

bij mindere gevoeligheid, *linimenta volatilia anodyna*, *emplastra aromatica rubefacientia* enz. *) *Clysmata emollientia* (§) zijn, waar de *tenesmi* de applicatie maar eenigzins toelaten, van zeer veel nut, voornamelijk, wanneer de ontstekingachtige toestand gematigd zijnde, men dezelve met eenige weinige greinen opium verbindt; zij zijn dan zoo wel door hunne ontspannende werking, als door de evacuatie en ruimte, welke zij in de darmen brengen, van het beste effect. (zie R. no. 19.)

Aan deze eerste indicatie naar omstandigheden voldaan zijnde, ga men over tot de tweede, en trachte namelijk, door herstelling der huid- en lever-secretie, de naaste oorzaak te verwijderen!

De functie der huid meest primitief aangedaan zijnde, zoude men hier veel nut van de diaphoretische methode moeten verwachten; dan dit zoude ook tevens geheel in den beginne der ziekte moeten wezen, en deze periode is te kort, dan dat dezelve niet reeds verloopen zoude zijn, voor wij de lijders te zien krijgen; want of de gelegenheids-oorzaken hevig inwerkende, heeft de *laesio* der beide functien eensklaps,

(*) Deze middelen zullen toch niet in den beginne der ziekte, en bij den acuten aard worden aangewend?

(§) Van geene geneesmiddelen heb ik bij de *dysenteria* in het algemeen minder uitwerking gezien dan van *clysmata*; de eenigste *clysmata*, die somwijlen nog in den chronischen aard der ziekte eenig nut schenen te stichten, bestonden uit eene *solutio acet. plumbi* met opium; doch ook hiervan was de werking zeer onzeker.

klaps en bijna gelijktijdig plaats, en het gestoorde evenwigt in den *organismus* is zoo hevig, dat naaste oorzaak en ziekte elkander oogenblikkelijk opvolgen, als wanneer de tijd te kort is, om dit voortekomen, of dezelve ontstaan langzaam, en worden als dan door de lijders zelve over het hoofd gezien. Het eerste is het geval met de acute dysenterien bij robuste, plethorische, nog met volle energie en reactie-vermogens begaafde, of pas uit Europa aangekomen subjecten; in het tweede geval zijn de dysenterien minder haastig, en vinden ook meer plaats bij reeds eenigzins geakklimatiseerde en door den invloed van het klimaat verzwakte individus.

Desniettegenstaande blijft toch de herstelling of bevordering der huiduitwaseming, ofschoon ook niet voldoende, om de ziekte in haren voortgang te stuiten, altijd van groot belang, en brengt, in den beginne gebezigd, altijd eenige verligting aan. Veel komt het hier tevens aan op het karakter der ziekte, hetwelk zeer naar het jaargetijde varieert; zoo predomineert gedurende de oostmouson, van de maand Mei tot September toe, het catharrhaal-rheumatisch karakter, hetwelk vooral op deze ziekte zeer influeert. Het is als dan ook, dat dezelve van het meeste nut is, terwijl dezelve in de kenteringen, waarin het karakter meer gastrisch is, minder te pas komt. Zonder zich derhalve nu juist geheel alleen tot de diaphoretische methode te

be-

bepalen; late men den lijder evenwel in den beginne altijd een zacht diaphoretisch *regimen* observeren, zonder daarom andere, meer aan het oogmerk voldoende middelen achterte-laten! Men bereikt dit, door den lijder, zoo veel mogelijk, in eene gelijkmatige temperatuur te houden, warm te bedekken en door zacht op de uitwaseming werkende *potiones* (R. no. 20.) de *diaphoresis* te bevorderen; laauw-warme baden vooral zijn niet te verzuimen, als het beste en meest algemeen werkende middel, ter herstelling der huid-secretie, tot afleiding der vochten naar de huid, en tot ontspanning van den meesttijds in den beginne aanwezigen krampachtigen toestand der vaten; ook de *ipecacuanha, in refracta dosi*, of met opium verbonden, als *pulvis* DOVERI, bijzonder tegen den nacht gegeven, is van bijzonder nut. Met de grootste zorgvuldigheid wake men verder, dat de lijder bij het menigvuldige opstaan, waartoe hij door de frequente persingen en neiging tot stoelgang genoodzaakt wordt, geene koude vatte; en belette, zoo veel mogelijk, dat hij niet blootvoets ga! het invoeren van eene warme wollige kleeding, zoo als van flanel of eene andere even zoo slechte geleider der warmte-stof, waarmede de lijder altijd bedekt bleef, zoude dit nadeel veel voorkomen.

Even eens als wij nu hier de diaphoretische methode, als een op verre na in de meeste

ge-

gevallen ontoereikend middel ter genezing dezer ziekte, maar veel eer, als een nuttig *adjuvans* ter bereiking van het groote doel der herstelling, namelijk van de gestoorde functien, beschouwd hebben, zoo is het ook met de aanwending der evacuerende methode, de *purgantia* namelijk, gelegen; deze zijn nog meer als enkel palliatief werkende te beschouwen; even zeldzaam, geloof ik, is met dezelve eene grondige genezing bewerkt; en waar ook, in enkele gevallen, de ziekte voor het aanhoudend gebruik van onlast-middelen geweken mag zijn, daar kan men gemakkelijk *a priori* besluiten, welk eene groote zwakte der ingewanden moet overgebleven zijn, hoogst moeijelijk naderhand te verbeteren, waardoor de lijder, gedurig aan recidiven geexponeerd, nog lang daarna, en mogelijk gedurende den geheelen overigen tijd van zijn verblijf aldier, in eenen kwijnenden toestand heeft moeten doorbrengen. Evenmin echter zijn dezelve geheel te verwerpen, ja zelfs weinige gevallen van dysenterien zullen voorkomen, waar dezelve niet éénmaal of zelfs meermalen geindiceerd zijn; men beschouwe dezelve echter niet als meer, dan zij werkelijk zijn, namelijk slechts als palliative middelen, op eene momentanele ontlediging der darmbuis en daaruit voortspruitende ruimte der vaten berustende! Men bediene zich derhalve niet van dezelve, als wanneer indicatie daartoe aanwezig is, wanneer, namelijk, de lijder se-

sedert eenigen tijd geene materiele *sedes* gehad en niets als slijm en bloed ontlast hebbende, men tot het aanwezen van *faeces*, door krampachtige zamentrekkingen der darmbuis terug gehouden, besluiten kan! men bediene zich, bij voorkeur, van zachtere *eccopratica* (R. no. 21 en 22 , waaronder het *oleum ricini* bijzonder aantebevelen is, en hetwelk in de meeste gevallen voldoende zal zijn! in enkele gevallen, waar meer *torpor* in den *tractus intestinalis* predomineert, of wel hevige irritatie der darmbuis aanwezig is, heeft men het toedienen van R. no. 23, zoo wel wegens de verligting, op de ruime ontlastingen volgende, alsmede om eenen schok, aan de afscheidende vaatjes der lever toetebrengen, en zoo de secretie te herstellen, nuttig bevonden; zeldzaam was de goede werking echter van langen duur. Nadeelig en gecontraindiceerd zijn vooral deze middelen in den eersten beginne der ziekte, wanneer men dikwijls nog in staat zoude zijn, door een gepast diaphoretisch *regimen*, de hevigheid der ziekte te verminderen, waartoe men zich door het vroegtijdig gebruik der *purgantia* den weg geheel afsnijdt, en de congestien naar de *intestina* slechts vermeerdert (*). Het

(*) Het *oleum ricini* wordt bijna in alle stadien der ziekte, van den eersten beginne af, tot de herstelling toe, met voordeel gebezigd; ik kan inderdaad dit middel, in toereikende giften aangewend, niet genoeg prijzen; daarentegen heb ik van het gebruik van diaphoretische middelen alleen noch in den beginne noch in het vervolg der ziekte immer eenige voldoende resultaten gezien.

Het hoofdmiddel in deze ziekte is en blijft echter de calomel, en geen middel ook is in deze gewesten meer voegende aan den tegennatuurlijken toestand, welken in de endemische ziekten hier in onze functien plaats grijpt. Men heeft slechts de ziekelijke, plaatsgrijpende conditien, zoo door den invloed van het klimaat, als door bijkomende gelegenheids-oorzaken op onzen *organismus* voortgebragt, te vergelijken met de uitwerkingen van den calomel, om te kunnen begrijpen, hoedanig dit middel het *panacea universalis* in de ziekten der keerkringen geworden is. (*) Zoo speelt het nu ook in de geneeswijze der dysenterien hier, sedert eenen geruimen tijd, de hoofdrol, en is zelfs van eenige schrijvers, waaronder Dr. JOHNSON, als *specificum*, bijna met alle verwerping van andere kuurmethoden, aanbevolen geworden; het is ook niet te ontkennen, dat deszelfs eigenschappen, als bewerkende eene algemeene vermeerdering der levenswerkzaamheid, bevordering van alle secretien, doch specifiek die der lever, en mogelijk oxijdatie van het bloed, volmaakt aan elk genezingsplan, tot herstelling der in deze ziekte plaats grijpende conditien, beantwoorden moet, en als zoodanig hebben niet alleen de op daadzaken

en

(*) De calomel is, ja, in deze gewesten een bijna onmisbaar middel; maar men bestempele hetzelve toch nimmer met den naam van *panacea!* van deszelfs gebruik of misbruik als *panacea* heb ik oneindig veel nadeel gezien.

en ondervinding steunende observatien van verscheidene schrijvers, waaronder ook de schoone verhandeling van Dr. JOHNSON, *over de Dysenterie*, maar ook onze eigene ondervinding van verscheidene jaren ons hetzelve leeren kennen.

Dan dit alles moet ons niet blind maken jegens de kwade gevolgen, welke van de andere zijde weder uit een onverschillig gebruik van dit, op onzen *organismus* zoo ingrijpend werkmiddel onstaan kunnen, en men dient wel in het oog te houden, dat het slechts zoo lang absolut heilzaam blijft, als het op eene rationele wijze, en overeenkomstig met de krachten en constitutie des lijders, en den graad en de periode der ziekten toegediend wordt. Het bewustzijn, dat, zoodra wij den lijder tot salivatie gebragt hebben, de verschijnselen der ziekte ophouden zullen, geeft ons geen regt, deze salivatie nu voortaan slechts bij iederen lijder te bewerken, tenzij wij ons van te voren verzekerd kunnen houden, dat nu ook de ziekte hiermede geheel hersteld zal zijn; dan dit is op verre na niet het geval; menig malen storten de lijders, na doorgestane salivatie, weder in, en hoogst moeijelijk is het als dan, deze lijders nog te redden; meestal, wanneer zij ook ditmaal den dans ontspringen, vervallen zij in eene chronische dysenterie, waaraan zij langzaam uitteren, bij de minste oorzaak weder instorten, en over het geheel hun leven slechts redden kunnen, wanneer zij deze gewesten ver-

 la-

laten. De werking des calomels bestaat in eene algemeene vermeerdering der levens-reactien; de salivatie is deze werking tot haren hoogsten top gebragt; wat moet het gevolg zijn? verzwakking naar evenredigheid der plaats gehad hebbende opwekking, en hierdoor dan weder grootere *torpor* in de *vasa abdominalia*, en dus meerdere voorbeschiktheid tot congestien en ophooping van bloed daarhenen; ook eene verhoogde gevoeligheid blijft na het gebruik van den calomel achter, en eene sterk vermeerderde vatbaarheid, van door de minste catharrhale oorzaak aangedaan te worden, zoodat na deszelfs gebruik de lijders in alle opzigten tot recidiven voorbeschikt worden, terwijl de krachten, om wederstand aan de ziekten te bieden, verminderd zijn, en de werking van hun redmiddel, de calomel, voor de tweede maal gebruikt, zelden zoo goed aan het doel voldoet, als de eerste maal, zonder in aanmerking te nemen de steeds grootere nadeelen, waarmede een tweede gebruik van dit middel tot dien graad toch noodzakelijk verbonden moet zijn; ook niet altijd gelukt het, in geval van recidiven, den lijder voor de tweede maal in salivatie te brengen; alsdan verwekt het gebruik van den calomel slechts eene versnelde circulatie, brengt den lijder in eenen koortsachtigen toestand, verwekt groote pijnen in den mond, echter zonder die zwelling en copieuse speekselloozing, welke eene anders zoo weldadige afleiding van het lijden

der

der darmbuis en verligting van alle toevallen te weeg brengt; integendeel de ziekte-verschijnselen nemen onder deszelfs gebruik toe, en vooral de bloed-ontlastingen worden dan sterk vermeerderd.

Het zij verre van mij, dat ik hiermede de geneeswijze der dysenterie door middel van den calomel zoude willen afkeuren; integendeel bekenne ik, in alle hevige gevallen dier ziekte mijne toevlugt tot deszelfs gebruik, en zelfs tot salivatie toe, te hebben moeten nemen, en zelfs in de meeste gevallen van eenen goedaardigen, min hevigen aard, waar het mij gelukt was, de ziekte door andere middelen te breken, evenwel mij altijd van kleine giften calomel, als het beste middel tot geheele herstelling der secretie des onderbuiks, bediend te hebben.

Ik zeg dit alleen, om dat middel niet als zoo geheel onschadelijk te doen voorkomen, als menigeen, de verhandeling en rapporten over de geneeswijze met dit middel lezende, wel zoude gelooven, en hierdoor in het denkbeeld gebragt worden, dat salivatie een *specificum* tegen de dysenterie zijnde, men slechts onverschillig iederen lijder, aan die ziekte laborerende, behoefde te laten saliveren, om hem te genezen. Het is immers even irrationeel als strijdig met alle regelen eener gezonde ziekte-kunde, dat een middel, zulke hevige reactien in onzen *organismus* voortbrengende, even goed voor alle individus,

van

van welken ouderdom, kunne, temperament, constitutie, levenswijze, in alle graden van ziekten, en onverschillig, welk karakter in deze ziekte predomineert, zoude passen. En zal iemand, die Dr. JOHNSON's verhandeling leest, niet ligt in zulk een denkbeeld gebragt worden, wanneer hij ziet, hoe onbepaald de gift van dit middel daarin opgegeven wordt, en dat aan alle intentien voldaan schijnt te zijn, zoodra de lijder slechts saliveert?

Het is waar, het eerste succes dezer behandeling schijnt alle verwachtingen te overtreffen; de salivatie naauwlijks ingetreden zijnde, houden alle ziekte-verschijnselen plotseling op, en de lijder heeft, uitgenomen de ongemakken der kwijling, die in evenredigheid van zijnen vorigen ziekte-toestand werkelijk gering zijn, zich nergens over te beklagen.

De kwijling ophoudende, en de lijder het behoorlijk *regimen* gedurende dezelve betracht hebbende, blijven ook de ziekte-verschijnselen meestal weg, en slechts de voorheen vermelde zwakte en groote gevoeligheid blijven over, dewelke ook, wanneer de lijder den behoorlijken tijd van reconvalescentie uithouden, en zich aan den invloed van alle nadeelig werkende potenzen, of wel geheel aan de endemische constitutie onttrekken kan, zonder verdere nadeelige gevolgen door den tijd verdwijnen; dan hoe weinig zijn deze laatste condition vooral op den militairen stand alhier toepasselijk

selijk te maken! en daar het zoo wel onder de pligten van den geneesheer behoort, de ziekten zijner lijders te herstellen, als hen voor dezelve te bewaren, voldoet hij dan wel aan dat oogmerk, wanneer hij dezelve van onder zijne behandeling weg laat gaan met eene groote voorbeschiktheid, om die ziekte terug te krijgen, terwijl de hulpmiddelen, welke hij tot hunne genezing heeft, hoe langer hoe krachteloozer worden?

En dit bekende onze waardige Schrijver zelf, wanneer hij zegt: «Dien genen, welke in hee-
« te gewesten eenige ondervinding gekregen
« hebben, zal de treurige daadzaak niet ont-
« gaan zijn, dat, na iederen aanval van *dy-*
« *senteria*, en na ieder jaar langer verblijf
« tusschen de keerkringen, dit middel (de ca-
« lomel) grootere moeite heeft, de ziekte te
« overwinnen; na verloop van tijd, wanneer
« de tusschentijden tusschen de aanvallen kor-
« ter worden, vinden wij het eene zeer ver-
« drietige geneeswijze, den mond gedurig door
« kwik aantedoen; en wat erger is, de verlig-
« ting, hierdoor aan de kwaal toegebragt, is
« slechts palliatif; zoodra de werking ophoudt,
« krijgen wij den lijder terug, erger dan ooit;
« op het laatst kan de *organismus* in het ge-
« heel niet meer aangedaan worden, en de lijder
« sterft, daar het eenigst hem overblijvende
« redmiddel hem ontbreekt, namelijk, verande-
« ring van klimaat."

De

De aangevoerde gronden zullen, hoop ik, voldoende zijn, ter staving van mijn gevoelen, dat namelijk de calomel, hoe onschatbaar en onontbeerlijk ook in meest alle ziekten dezer gewesten, geenszins echter een zoo geheel onschadelijk middel is, dat deszelfs onverschillig gebruik niet in misbruik zoude kunnen ontaarden, en dat men, behoudens eene rationele aanwending van denzelven, waar dit middel geïndiceerd is, evenwel, zoo veel mogelijk, de aanwending tot het punt van salivatie toe moet trachten te vermijden.

Ten uiterste moeijelijk is het, dit beken ik, vooral voor den jongen, pas uit Europa aankomenden geneesheer, hier den juisten middelweg te treffen, en zich te hoeden, om niet te veel noch te weinig te doen, te meer, daar zich geene vaste algemeene bepalingen daar laten stellen, waarnaar hij zich zoude kunnen rigten, en welke hem tot een zekere gids op dit glibberige pad zouden kunnen strekken; behoorlijk te individualiseren is hier de groote kunst, en hiertoe geraakt men slechts door een gezond oordeel en ondervinding.

Eenige punten zijn er echter, welke, met behoorlijke oplettendheid in het oog gehouden, hoe wel verre van ons met zekerheid te leiden, de taak evenwel gemakkelijker kunnen maken.

Een eerste punt, en hetwelk al onze oplettendheid verdient, is de verandering van het heerschende karakter der ziekten naar de verschillende jaargetijden.

Ge-

Gedurende de kenteringen, namelijk, in de maanden Februari, Maart en het begin van April, en in September, October tot half November toe, wanneer de hoogste graad van warmte plaats vindt, geene frissche, goed doorwaaijende winden de atmospheer verkoelen en zuiveren, de lucht, gedurig met onweders bezwangerd, ter neder drukkend op den *organismus* inwerkt, dan heerscht ook de grootste *torpor* in alle onze functien en sijstemen, de vaten des onderbuiks zijn dan meer aan passive congestien en *stases* onderhevig; de secretien vooral van het galsijsteem gaan traag voort; gastrische ziekten of gastrische complicatien zijn frequent, en het heerschende karakter is doorgaans asthenisch. Het is als dan, dat bij het geringe reactie-vermogen, waarmede onze *organismus* in die tijdperken begaafd is, ook sterke, en kwantitatif grootere prikkels vereischt worden, om den ziekelijken toestand te bestrijden; en het is ook als dan, dat men in de gevallen, waar de calomel geindiceerd is, ruim in zijne giften zijn moet; men talme hier niet, maar trachte, zoo spoedig mogelijk, die algemeene verhooging der werkingskracht te weegtebrengen, welke vereischt wordt, om het gestoorde evenwigt te herstellen! Men verwachte hier ook, vooral in de dysenterie, weinig effect van de andere geneeswijze; want in de meeste gevallen hangt hier alleen van de spoedige en volkomene werking van den calomel het heil des lijders af;

het

het is ook als dan, dat men veelal in het toedienen van den calomel tot salivatie toe stijgen moet.

Doch naauwlijks is de kentering voorbij, en de oost-mouson ingetreden, of de lucht veerkrachtiger geworden, van onweders vrij, door frissche doorwaaijende oostelijke winden dagelijks gezuiverd, de temperatuur gedaald, en de atmospheer, gedurende de koelere nachten, morgens en avonden meer gecondenseerd, rijker aan oxijgenium, eene verkwikkende nachtrust verleenende, die niet door overmatig zweten of verstikkende hitte gestoord wordt, werkt opwekkend op onzen, door het vorige jaargetijde afgematten en prikkelbaarder geworden *organismus*, en met de terugkeerende energie in denzelven grijpt eene geheele zeer merkbare verandering in het karakter der ziekte plaats, hetwelk nu catharrhaal, ja zelfs sub-inflammatorisch catharrhaal wordt. Het is gedurende dit zoo gunstig jaargetijde, van Meij af tot September toe, en bij dit zoo gunstig karakter der ziekte, dat men zonder nadeel voor den lijder met de toediening van den calomel spaarzaam kan zijn. Het is als dan, dat men van de overige geneeswijzen vooral van de diaphoretische methode, in den eersten beginne der ziekte veel nut verwachten kan, en dat men veelal slaagt de lijders te herstellen, zonder zich van den calomel anders te bedienen als in kleine giften ter bevordering der gal-afscheiding, zonder tot denzelven als algemeen opwekkingsmiddel zijne

toe-

toevlugt te moeten nemen; ook de receptiviteit van onzen *organismus* voor dit middel is als dan vermeerderd, en de kleinste giften voldoen als dan aan het doel.

Een tweede punt van gewigt is het individuele onderscheid der lijders betrekkelijk hun temperament, constitutie, ouderdom, te voren gevoerde levenswijze, korter of langer verblijf in deze gewesten, en het al of niet doorgestaan hebben van vorige ziekten.

Jonge, blonde, sanguinische en sanguineo-phlegmatische constitutien hebben eene groote receptiviteit, om door den calomel aangedaan te worden; kleine giften zijn reeds zeer werkzaam bij hen, en zeer ligt vervallen zij in salivatie, welke altijd bij hen ook meer volkomen is, en met die algemeene reactie verbonden, welke men met de aanwending van dit middel bedoelt. Hetzelfde heeft plaats met jonge, robuste, nog niet door een lang verblijf in deze gewesten, of vooraf-gegane ziekten verzwakte constitutien; kortom, waar verhoogde prikkelbaarheid met een nagenoeg evenredig werkings-vermogen gevonden wordt, dáár zij men spaarzaam in het toedienen van den calomel!

Ook de periode der ziekte, waarin de lijders onder onze behandeling komen, doet zeer veel af. Waar wij in de gelegenheid zijn, de lijders in den beginne onder verpleging te krijgen, staan ons ook alle hulpbronnen, welk de geneeskunde

ter bevordering der lever-secretie vermeerdert. (R. no. 25).

Aan de derde indicatie, de genezing namelijk der terugblijvende prikkelbare zwakte en vermeerderde afscheiding der darmbuis, verhoeding van recidiven en van overgangen in chronische dysenterien, voldoet men door het toedienen van versterkende en bedarende middelen, door het doen houden eener ligte, weinig prikkelende, doch voedzame diëet, terwijl men tevens de lijders voor alle nadeelige inwerkende oorzaken met de grootste zorgvuldigheid trachte te bewaren, den reconvalescentie-tijd niet te kort bepalende.

Er is echter wel geene ziekte, waar men met de toediening der *roborantia* voorzigtiger wezen moet, en waar dezelve meer onze verwachtingen te leur stellen, dan hier; zelfs dáár, waar de volkomenste indicatie tot dezelve aanwezig schijnt te zijn, waar niets als de verschijnselen eener zuivere zwakte met verhoogde gevoeligheid overblijven, worden zij dikwijls niet, of slechts voor eenen korten tijd verdragen, en er volgen als dan weder vermeerderde ontlastingen met snijdende buikpijnen en persingen op; somtijds worden zij in het geheel niet verdragen, en men moet het herstel der krachten als dan enkel van rust en van het houden eener goede, voedzame diëet afwachten.

Het blijft derhalve een vaste regel, om altijd een begin te maken met die middelen, welke het

het ligtste verdragen worden, en dit zijn die, waar de bittere extractie-stof in slijm, of in eene andere overschillige stof ingewikkeld is, zoo als de *lichem. Ysland*, *rad. Colombo. cort. Simaruba.* Hierop volgen die, waar bitterheid met een *aroma* verbonden is, zoo als de *cascarilla*, *angustura* enz. Bij de aanwending van deze moet reeds de verhoogde gevoeligheid merkelijk verminderd zijn, om verdragen te kunnen worden. Het allerminste heeft men te verwachten van de zuivere *adstringentia*, zoo als de *tormentilla gummi kino*, *terra catechu*, *alumen* enz.; zeer enkel zijn de gevallen, waar zich deze nuttig bewezen hebben, en dit kan dan nog enkel bij zeer verouderde diarrheën, uit zuivere atonie voortspruitende, het geval geweest zijn (*).

De *arnica*, hoezeer anders aangeprezen in de vermeerderde afscheiding der darmbuis, uit zwakte voortkomende, voldoet hier weinig of niet; meer nut heeft mij nog de *rad Ratanhiae* bewezen, ofschoon deszelfs werking ook niet doorgaans zeker en gestadig in hare resultaten is; trouwens dat is, helaas! in deze ziekte met zoo vele middelen uit de klasse der *roborantia*, *amara* en *aromatica* het geval, dat zich een middel bij den eenen lijder ten uiterste werkzaam bewijst, hetwelk bij eenen anderen in een bijna volkomen gelijksoortig schijnend geval.

(*) Over het algemeen heeft mij tot het hier bedoeld einde geen middel beter voldaan, dan de *herb. et rad. Spydii pyrif.*

val niets afdoet, ja somtijds wel den toestand verergert.

Daar dit grootendeels aan de verschillende graden en nuances van de individuele gevoeligheid der onderscheidene lijders moet toegeschreven worden, zoo laten zich hieromtrent ook geene vaste bepalingen hoegenaamd maken, en de grootste oplettendheid op de individuele constitutien met een trouw geheugen, ten einde zich spoedig eene goede mate ondervinding, eenen scherpen practischen blik te verschaffen, kan alleen den geneesheer uit deze werkelijk uiterst verdrietige omstandigheid redden.

Onder de bedarende middelen staat zeker het opium, van welks uitgebreid nut en aanwending in deze ziekte wij reeds vroeger gewag gemaakt hebben, bovenaan; zeer doelmatig is het derhalve, hetzelve in kleine giften aan voornoemde *tonica* toetevoegen, of gedurende eenen geruimen tijd lang in de reconvalescentie, des avonds, den lijder eene gift opium toetedienen.

Van groot nut in deze ziekte is ook het *extr. nuc. vomicae.* Dit middel, tonische en narcotische krachten in zich verbindende, tevens met eene specifique, den *motus peristalticus* der ingewanden verminderende werking, is volmaakt voor dezen ziekelijken toestand gepast, en wordt zeer ligt, zelfs bij de grootste gevoeligheid der ingewanden, verdragen. (R. no. 26) (*).

Ook

(*) Ook dit middel heeft slechts zelden aan mijne verwachting voldaan.

Ook het *oxyd. zinci nativum* en de *flores zinci* brengen bij zeer verhoogde gevoeligheid der ingewanden, door hunne revulsive werking op de zenuwen, veelal goede werkingen voort; dan het effect is niet duurzaam, en men kan met deze middelen niet lang aanhouden; zij passen derhalve slechts tusschen beiden, en in verbinding met andere tonische middelen gegeven, als wanneer zij, door de gevoeligheid der darmbuis aftestompen, maken, dat de laatstgenoemden beter verdragen worden.

In die enkele gevallen, waar zuivere *adstringentia* konden aangewend worden, bij terugblijvende chronische diarrheën, of bij aanhoudende copieuse bloedontlastingen, uit zuivere atonie voortspruitende, zonder teekenen van de minste ontsteking, is mij de *cortex granatorum* voorgekomen, nog al het ligtste verdragen te worden, vooral in verbinding met het een of ander *aroma*. (R. no. 27).

Minder kan ik dit zeggen van het *alumen*, *g. kino*, *terr. catechu*, enz.; meesttijds ontstonden na een kortstondig gebruik op nieuw persingen en buikpijnen, die mij verpligtten, met deze middelen op te houden.

Waar deze copieuse bloedontlastingen uit zuivere atonie, zonder schijn van ontsteking, plaats vonden, hebben zich de koude begietingen op den onderbuik in verscheidene gevallen nuttig bewezen. Inwendig hier bij de *h. digitalis*

pur-

purpurea toegediend, bewees meer nut, dan de *adstringentia*.

Het zij mij veroorloofd, hier onder *adstringentia* ook het *saccharum saturni* aan te halen! dit middel heeft mij bij eenige weinige lijders, welke aan eene uitputtende *diarrhoea*, ten gevolge der *dysenteria*, uitteerden, met zoodanig verhoogde gevoeligheid der ingewanden, dat de ligtste tonische middelen niet verdragen werden, en na alle overige middelen en geneeswijze te vergeefs beproefd te hebben, zoodat ik aan de mogelijkheid tot herstel wanhoopte, een uitstekend nut bewezen. Niet alleen het getal ontlastingen verminderde onmiddelijk op deszelfs gebruik, maar ook de groote gevoeligheid, welke tot dus verre hardnekkig aan alle *narcotica* en *sedantia* weerstand geboden had, week in zoo verre, dat tonische middelen konden aangewend worden, en de lijders herstelden geheel. Van vijf lijders, welke aan dit middel, nu twee jaren geleden hun toegediend, hun herstel te danken hadden, heb ik er twee gezond en sterk, de vermoeijenissen van den oorlog gedurig volhoudende, te Djocjokarta ontmoet, zonder dat zij over de minste ongesteldheid klaagden.

Ik beken, dat bij het dubbel en mogelijk drievoudig aantal lijders, waar ik dit middel aangewend heb, hetzelve geenszins aan de verwachting beantwoord heeft, en of slechts een momentaneel palliatif, of in het geheel geen effect betoonde. Dan welke practische arts zal dit

niet van zoo veel andere meer beproefde geneesmiddelen, wier goede werking algemeen erkend was, niet bekennen moeten, dat hem dezelve ook wel eens verlaten hebben? En dan, men neemt niet gaarne zijne toevlugt tot dit middel, als wanneer alle anderen te vergeefs aangewend zijn, en de lijder dus reeds genoegzaam in eenen hopeloozen toestand is. Uit dien hoofde komt het mij voor, niet geheel te verwerpen te zijn. Nadeelige gevolgen heb ik van deszelfs aanwending niet bespeurd; ja, andere geneesheeren hebben mij betuigd, hetzelve tot de enorme gifte van 8 à 10 greinen daags te hebben gegeven, zonder eenige buikpijnen te verwekken. In deze groote giften heb ik hetzelve nooit toegediend; 1 à 3 greinen daags hoogstens; meesttijds was het werkzaam in deze gifte in verbinding met *opium* en *mucilaginosa*. (R. no. 28).

In lavementen bij habituele *tenesmi*, meer uit eene plaatselijke verzwakking van het *intestinum rectum* voortkomende, was ook het *extract. Saturn.*, ingewikkeld in een slijmig vehikel met opium, van een gestadig goed effect. (R. no. 29). (*)

In enkele gevallen van terugblijvende habituele diarrheën met *torpor* in de gal-afscheiding, en verminderde reproductie, hebben zich wasschin-

(*) Eenige malen heb ook ik van deze lavementen goede uitwerking gezien; doch op verre na niet altijd.

schingen over het geheele ligchaam, doch vooral van de onderste extremiteiten, met verdunde minerale zuren, volgens JOHNSON, (R. no. 30), zeer nuttig bewezen.

Wat de diëet betreft, dezelve zij, vooral in den beginne der reconvalescentie, niet te rijkelijk! de overmatige eetlust, welken de lijders als dan ondervinden, doet hun dikwijls excessen begaan; dezelve zij zacht, niet prikkelend, ligt verteerbaar en toch voedzaam, melk (*), eijeren, goede soep, meelpap of sago met melk, en hoendervleesch! hiertoe bepale zich dezelve in den beginne! groenten en vruchten zijn, als min verteerbaar en minder voedend, te verwerpen, terwijl de meer voedende vleeschsoorten, als al te voedzaam, de opslorpende vaatjes ligt overprikkelen; langzamerhand, naar mate de spijsverterings-krachten toenemen, kan men toegevender worden; doch men houde vooral het kwantitative nog meer als het kwalitative in het oog!

De grootste matigheid in het gebruik van geestrijke dranken dient in het oog gehouden te worden; het onzalig vooroordeel, dat een goed glas wijn tot spoedige herstelling den krachten bijdraagt, heeft reeds menigeen doen instorten, even als bij den soldaat het te vroegtijdig gebruik van arak; hoe grooter de terugblijvende gevoeligheid der ingewanden was, hoe minder dezelve toe te staan zijn. Ge-

(*) Ik herhaal hier mijne vroegere aanmerking; melk verdragen diergelijke lijders hier bijna nimmer.

Gelijkmatige, eenigzins warmere dan de gewone kleeding, vermijding van catharrhale oorzaken, en eene matige beweging zonder vermoeijing zijn zeer aan te bevelen.

CAP. IV.

FEBRIS INTERMITTENS.

Deze koorts levert in haren verloop en verschijnselen bijna geen onderscheid op met de onder dezen naam bekende ziekte in Europa, wel echter in hare gevolgen en uitwerkselen op onzen *organismus*, wiens verschillend gewijzigde functien der onderscheidene sijstemen, door het proces van akklimatisatie voortgebragt, ook hier aanmerkelijk influeren moeten; van waar dan ook de congestien naar den onderbuik, gedurende de *paroxysmi*, hier grooter, de disorganisatien der ingewanden des onderbuiks, bij langer duur dezer koortsen of herhaalde recidiven, hier menigvuldiger zijn.

Het karakter dezer ziekte hangt van hare complicatien af, welke gewoonlijk of catharrhaal of gastrisch zijn; over het geheel kan men dezelve mede onder de goedaardigste klasse der hier voorkomende ziekten tellen. Dezelve heerschen ook het meest in den beginne van, en gedurende den oost-mouson, ook wel in het midden des regen-mousons, minder in de kente-

teringen, als wanneer de remitterende *typus* meer predomineert.

Dezelve komen menigvuldiger voor in de binnenlanden dan wel aan de stranden; op sommige plaatsen, welke door nabijheid van moerassen of door een koel vochtig klimaat derzelver ontstaan begunstigen, zijn zij zelfs endemisch.

De meest gewoonlijke *typus* is de *quotidiana* en *tertiana*. *Quartana* is zeldzamer, en waar dezelve bestaat, hebben ook meestal reeds organike gebreken, hetzij van andere vooraf gegane ziekten overgebleven, of door langen duur en menigvuldige recidiven dezer koorts ontstaan, plaats.

De verschijnselen der *febris intermittens* laten dezelfde verdeeling van den *paroxysmus* in drie perioden toe, namelijk, die der koude, hitte en zweet, even als in Europa; welke drie *stadia* ook meestal waargenomen worden. Een misleid gevoel van koude, welke door geenen toevoer van warmtestof weggenomen kan worden, krampachtige zamentrekking der huid (*cutis anserina*), beven en schudden van het geheele ligchaam, kleine, wel snelle, doch onregelmatige en zwakke pols, hevige dorst enz. zijn hier ook de gewone *symptomata* van het *stadium* der koude. Veelal, ofschoon niet altijd, komt hier nu bij een gevoel van volheid in de *praecordia*, hetwelk angst veroorzaakt, hevig braken van niets anders als de genotene dranken, be-

benevens eene drukkende pijn in het linker *hypochondrium* ter plaatse der milt. De graad en duur van dit *stadium* is verschillende; ten einde loopende, gaat het langzaam in het tweede, namelijk der warmte, over, als wanneer alle te voren krampachtig te zamen getrokkene organen zich uitzetten, en de onderdrukte levenskrachten met versterkte veerkracht alle functien aansporen.

Het gevoel van hitte wordt overmatig, de huid blijft nog droog, de pols voller, harder en regelmatiger, de ademhaling wel wat ruimer, echter het gevoel van volheid in de *praecordia*, de drukking en pijn in het linker *hypochondrium*, de mislijkheid en brakingen blijven, en worden somtijds erger; zware hoofdpijn en somtijds *deliria* zijn meestal ook aanwezig. Dit *stadium* duurt gewoonlijk langer dan het eerste, stijgt al toenemende tot eene zekere hoogte, en neemt even zoo langzaam af, als wanneer, met het uitbreken van een copieus zweet, het derde *stadium*, ook wel *criticum* genaamd, eenen aanvang neemt; alle functien keeren als dan weder tot derzelver *norma* terug, en alle secretien worden overvloediger, vooral die der huid en *urina*, welke ook als dan met eene geevacueerd wordende *materies morbosa* bezwangerd schijnen te zijn.

Het zweet namelijk heeft in deze ziekte eenen eigendommelijken zuren reuk, en de *urina*, gedurende het eerste *stadium* helder als water, en in

het

het tweede spaarzaam en donker rood gekleurd, wordt nu troebel, en deponeert een *sedimentum*.

De door de vermeerderde werking uitgeputte levenskrachten doen den lijder in eenen verkwikkenden slaap vallen, uit denwelken hij wel eenigzins mat, doch overigens zich redelijk wel bevindende, ontwaakt.

Geheel vrij van ziekelijke verschijnselen, zijn de apijrexien zeldzaam; gevoel van loomheid en een pijnlijk gevoel in meest alle gewrichten, gebrek aan eetlust, bittere of onzuivere smaak in den mond, dorst enz. blijven den lijder meestal gedurende den koorts-vrijen tijd bij. Gedurende de volgende paroxijsmen, die gewoonlijk anticiperen en langer duren, ontwikkelt zich de gastrische staat hoe langer hoe meer, de tong wordt dik en geel beslagen, het wit der oogen, en de hoeken van den mond worden geel, somtijds de geheele *habitus* van den lijder icterisch; bij enkelen kan men dan reeds uiterlijk eene zwelling der milt bespeuren.

Aan zich zelve overgelaten, kunnen deze koortsen vrij lang aanhouden, zonder den lijder geheel uitteputten.

Bij eenen goedaardigen verloop wordt na den vijfden tot den zevenden aanval de *typus* geregeld, de gastrische sijmptomen houden na eenige *evacuationes criticae spontaneae* op, de eetlust keert te rug, de lijder bevindt zich gedurende de apyrexien wel, en er blijft niets over als eene

pe-

periodike koorts, die meestal na 14 dagen bij eene *feb. quotidiana*, en 21 dagen bij eene *feb. tertiana* van zelve ophoudt.

Niet altijd is de verloop zoo gunstig; dikwijls, waar de aanvallen der koorts van den beginne af hevig en langdurig, en de begeleidende verschijnselen, vooral de pijn in de *praecordia* en in het linker *hypochondrium*, sterk zijn, verminderen de krachten der lijders bij de eerste aanvallen reeds zoodanig, dat dezelve niet meer toereikende zijn tegen de ziekte te worstelen, en de secretien tot derzelver normalen toestand terug te brengen.

De koorts-paroxysmen nemen in evenredigheid der krachten toe, de apyrexien worden hoe langer hoe korter, en welhaast slechts remissien, de lijder wordt nerveus, en sterft in eenen tijpheusen staat, of er treden dysenterien of uitputtende diarrheeën met disorganisatien der ingewanden bij, die den lijder in eenen cachectischen toestand, veelal in *hijdrops*, doen vervallen, waardoor hij langzaam in het graf gesleept wordt.

In alle gevallen evenwel, waar deze koortsen lang geduurd hebben, blijft de lijder lang in eenen verzwakten toestand, en zeer geneigd tot recidiven, welke gewoonlijk van 7, 14 tot 21 dagen toe plaats hebben; waar deze bij herhaling plaats hebben, volgen dan ook spoedig organike gebreken der ingewanden des onderbuiks, vooral vergrooting en verharding der milt,

milt, waaruit dan bovengemelde dyscrasien en naziekten ontstaan, die zonder spoedige hulp en verpleging meestal een treurig einde nemen.

De gelegenheids-oorzaken, welke deze ziekte voortbrengen, zijn niet verschillende van die der vroeger behandelde *febris biliosa remittens*, en het schijnt alleen in de bijzondere constitutie der atmospheer te liggen, dat deze ziekte den intermitterenden *typus* aanneemt, en zoodanig van vorm en karakter verandert. De groote verandering, welke in de atmospheer plaats grijpt bij het doorkomen van den goeden mouson, schijnt de wording dezer ziekten te bevorderen; op dat tijdstip ten minste heerschen dezelve het meest algemeen, terwijl de andere ziektevormen afnemen.

In het garnizoen te Djocjokarta begon deze *feb. intermittens* op het laatst der maand April zich reeds te vertoonen, en gedurende de maand Mei waren van de 100 recente zieken, uit het garnizoen in de hospitalen opgenomen, zeker 90 met *feb. intermittens.* De *febris remittens biliosa* had bijna geheel opgehouden, en de anders zoo frequente *dysenteria* werd nu maar zeer enkel waargenomen. Welke echter deze verandering der atmospheer is, die zoodanig de wording dezer koortsen bevordert, behoort nog onder de verborgenheden. Over het geheel kan men aannemen, dat de koortsen alhier gedurende den goeden mouson meer tot den intermitterenden,

den, gedurende de kenteringen, en ook in den kwaden mouson, meer tot den remitterenden *typus* overhellen; aan de stranden is de intermitterende *typus* minder frequent, dan in de hooger gelegene binnenlanden (*). Op sommige plaatsen, zoo als Kadoe, Bagaleen enz. wordt dezelve het geheele jaar door waargenomen.

Eene zwakkelijke constitutie, of voorwerpen, welke door voorafgegane ziekten reeds veel geleden hebben, zijn meer dan anderen tot het krijgen dezer ziekte voorbeschikt, en dikwijls is die zekere luchtsgesteldheid als dan alleen voldoende, zonder andere bijkomende oorzaken, deze ziekte voorttebrengen; plotselinge afwisselingen van temperatuur zijn mede eene frequente oorzaak.

De lijken-openingen bij deze ziekte leveren weinige resultaten op, eensdeels, dewijl hoogst zeldzaam een lijder aan den koorts-*paroxysmus* zelven sterft, en dus de aan deze ziekte overlij-

(*) Volgens de waarnemingen van eenen officier van gezondheid, die eenige jaren geleden, tijdens de onlusten op Java, te Magelang diende, den Med. Dr. MULLER, behielden velen, die lang aan *feb. intermittens* geleden hadden, weken, ja maanden lang eene bleeke, somtijds zelfs witte tong, waarbij de spijsvertering regelmatig was en de lijders zelfs bijkwamen. Alle deze lijders zag Dr. MULLER weder instorten; als een allergunstigst verschijnsel daarentegen, heeft hij eenen uitslag van blaasjes om den mond opgemerkt, waarna gewoonlijk na weinige dagen de koorts ophield. Bij langdurige koortsen zag Dr. MULLER dit laatste verschijnsel nimmer.

lijdenden of hoogst verzwakte voorwerpen waren, waarbij de ziekte bij de eerste koorts-aanvallen in eene zenuwkoorts overging, als wanneer zich de intermitterende *typus* ook verloor, of aan naziekten overleden, door den langen duur veelvuldige recidiven en daardoor te weeg gebragte organike gebreken in den onderbuik ontstaande. In het eerste geval, waarbij de ziekte eenen acuten verloop gehad had, bevonden zich de buiks-ingewanden meestal in eenen zeer normalen toestand, somtijds de milt een weinig vergroot; in het tweede geval echter waren altijd aanmerkelijke disorganisatien der buiks-ingewanden aanwezig, gedeeltelijk door de voorafgegane koortsen, gedeeltelijk echter ook door de nagevolgde secondaire ziekten veroorzaakt; vergrooting en broosheid van substantie der milt was echter meestal een bestendig verschijnsel.

De indicatien ter genezing kwamen in het algemeen op de volgende drie hoofdpunten neder:

Vooreerst, behandeling naar het karakter der koorts, met wegneming der begeleidende complicatien, en terugbrenging tot eene zuivere *feb. intermittens;*

Ten tweede, genezing der koorts zelve;

Ten derde, verhoeding van recidiven, herstelling der krachten des lijders, en voorkoming van naziekten.

Eerste indicatie: Betreffende het karakter dezer koorts, dit hangt in deze ziekte bijna geheel van de

de individuele gestellen af; hoogst zeldzaam intusschen is het inflammatorische karakter. In het begin van het doorkomen van den oostmouson, wanneer de aanmerkelijk gunstige weêrsverandering alle sijstemen en functien des ligchaams tot vermeerderde reactie aanspoort, en de *organismus* als het ware met eene nieuwe reproductie-kracht begaafd wordt, kan men zich bij enkele jonge, nog robuste en plethorische voorwerpen tot eene antiphlogistische methode genoopt vinden, vooral wanneer de koorts-aanvallen hevig, de congestien naar den onderbuik sterk, de angst en pijn in de *praecordia* en het *hypochondrium sinistrum* groot zijn. Deze geneeswijze behoeft echter bijna nooit in eene groote uitgestrektheid aangewend te worden. Eene enkele V. S., en veelal slechts een aantal bloedzuigers in de *regio epigastrica*, vooral wanneer de gevoeligheid derzelve ook in den koortsvrijen tijd niet bedaart, met inwendige, zacht openende middelen, zijn hier voldoende.

De weêrsgesteldheid doet de complicatien van het catharrhale tot het gastrische varieren; hiervan vereischt het catharrhale van de zijde van den geneesheer ook weinig werkzaamheid; als oorzakelijk verband tot de koorts betracht, komt de lijder gewoonlijk te laat onder behandeling, om hier, door eene snelle herstelling der transpiratie, de ziekte te kunnen breken;

een

een of twee *paroxysmi* zijn gewoonlijk reeds voorbij, en door deze is de ziekte dan ook al geheel gevormd, en de stoornis in het evenwigt der functien heeft reeds volkomen plaats gegrepen.

De begeleidende *symptomata catharrhalia*, zoo als eene ligte bezetting op de borst, hoest, vlugge rheumatische pijnen zijn gewoonlijk van zeer weinig belang, en het warme *regimen* gedurende den koorts-*paroxysmus*, de menigte dranken, welke de lijder door den dorst genoopt tot zich neemt, en eindelijk de koorts-*paroxysmus* zelve, door een overvloedig zweet eindigende, zijn voldoende, om deze te herstellen, en de lijder heeft zich enkel gedurende de *apyrexien* te wachten voor togt of het vatten van eenige koude.

Van meer gewigt is het gastrische karakter, of liever de gastrische complicatie in deze ziekte. Dezelve is zoo bestendig aanwezig, dat mij nog geene *febris intermittens* voorgekomen is, zonder gastrische verschijnselen. Zeldzaam komt dezelve als oorzakelijk moment dezer koortsen voor; even zeldzaam zijn deze verschijnselen van den beginne af aanwezig, maar doorgaans voegen zij zich in den verloop der ziekte er bij, of als gevolg der door de gestoorde functien abnormaal geworden secretien, of er treedt een ware *status gastricus venosus* in. Hoe verder de oostmouson verloopen is, en tot

de

de kentering nadert, hoe meer deze gastrische complicatie predomineert.

Wanneer dezelve slechts een gevolg der door den algemeenen koortsprikkel abnormaal geworden secretien is, dan is dezelve ook van minder aanbelang, wijkt dikwijls van zelve, of ten minste zeer gemakkelijk, na het aanwenden der antigastrische methode, en levert ook weinig contra-indicatien op tot den spoedigen overgang der tweede indicatie, het wegnemen der koorts zelve namelijk. Eenige ligte *resolventia* en *aperientia* (R. no. 8 en 9), zijn hiertoe voldoende.

Waar een *status gastricus venosus* intreedt, daar is de stoornis in de functien der digestie reeds van meer aanbelang. Dit vindt dan ook doorgaans plaats bij voorwerpen, wier spijsverterings-werktuigen zich reeds vroeger in eenen verzwakten toestand bevonden. De antigastrische methode dient hier langer en in grootere extensie aangewend te worden; daar zich meestal de *intestina* hier in eenen torpiden staat bevinden, zoo dienen hier ook alle aantewenden middelen van dien aard te zijn, dat zij geene te groote verzwakking veroorzaken, of de reeds bestaande vermeerderen. Daarom moeten de *resolventia*, hier toegediend, ten einde die *transsudatio intestinalis* te bevorderen, alle meer of min prikkelende zijn (R. no. 31); veelal heeft in dezen *status gastricus venosus* een krampachtige toestand der lever plaats,

wel-

welke zich door de bovengemelde bilieuse sijmptomen verraadt. Hier doen *emetica in refracta dosi*, wanneer dezelve niet gecontraindiceerd worden door eene bijzondere groote gevoeligheid der maag, of door reeds bestaande brakingen, zoodat men dezelve zonder vrees voor eene *hyperemesis* kan toedienen, voortreffelijke diensten (R. no. 32); waar deze niet toereikende zijn, moet men zijne toevlugt tot herhaalde kleine giften calomel en kwikinwrijvingen in het *hypochondrium dextrum* nemen.

De *purgantia*, hier toegediend, moeten ook van eenen prikkelenden aard zijn, en vooral niet te dikwijls en te aanhoudend toegediend worden; dikwijls zijn de *resolventia* alleen voldoende tot evacuatie der ziekelijke stoffen; anders voldoen *rhabarbarina*, het *extract.-aloës aquosum*, bij torpide gestellen de *jalappa* met calomel het beste.

Moeijelijk te bepalen is het, hoe lang men hier met deze evacuatie aanhouden kan, daar niet altijd de nog voortdurende gastrische sijmptomen voldoende redenen hiertoe zijn; dikwijls worden ook deze alleen door atonie der ingewanden telkens op nieuw voortgebragt, en dan dienen de *evacuantia* slechts, om en deze zwakte te onderhouden, en door hunnen prikkel de tensie der vochten naar het darmkanaal, en alzoo derzelver copieuse, en tevens abnormale secretien te bevorderen.

Men

Men ga derhalve met de resolverende en evacuerende methode voort, zoo lang de evacuatien nog materieel, en met verligting voor den lijder verbonden zijn, zonder dat zij zijne krachten uitputten, de koorts-paroxijsmen na dezelve minder hevig en geregelder worden, en de gastrische verschijnselen verminderen! waar groote atonie der darmbuis de vorming van den *status gastricus* schijnt te bevorderen, doet men wel de *purgantia* met *amara*, zelfs met den *cortex* te verbinden (R. no. 33).

Neemt echter de zwakte van den lijder met iederen koorts-*paroxysmus* aanmerkelijk toe, worden de apijrexien hoe langer hoe korter, is de voortdurende gastrische toestand, zoo als dikwijls het geval is, niet anders als eene terugwerking der koorts op de gastrische organen, dreigt de lijder in eenen nerveusen toestand te vervallen, dan houden alle indicatien, den gastrischen toestand betreffende, op, en men gaat onmiddelijk over tot het bedwingen der koorts zelve.

Waar de koorts een nerveus karakter aangenomen mogt hebben, het zij omdat de lijder te laat onder de behandeling gekomen en reeds tot eenen hoogen graad van zwakte gebragt was, het zij door de individuele zwakke constitutie des lijders zelve, dan wordt de *indicatio vitalis* de voornaamste aanwijzing.

Men trachte door opwekkende en tevens door

kramp-

krampstillende middelen, zoo als de *valeriana*, *serpentaria*, *de aetherea*, *T. castorei*, *extr, hyosc.*, *ipecacuanha* en zelfs opium, de levenskrachten des lijders in eenen behoorlijken graad van opwekking te houden, en de krampachtige verschijnselen te bedwingen; ruime, zoo veel mogelijk, de gewoonlijk bestaande gastrische complicatien uit den weg, echter altijd in het oog houdende, den lijder door geene sterke *evacuantia* nog meer te verzwakken, totdat men zich in de gelegenheid gesteld ziet, de koorts zelve door *febrifuga* aan te tasten! Daar bij den nerveusen staat zelden zeer zuivere apijrexien zijn, ja de ziekte hier dikwijls zelfs den *typus remittens* aanneemt, zoo kan men hier met de toediening van den *cortex* ook geenen volmaakt koortsvrijen tijd afwachten, maar diene denzelven dus reeds toe, wanneer men slechts duidelijk remissien bespeurt!

Tweede indicatie: Hoe eerder men tot dezelve overgaan kan, hoe beter zulks in het algemeen voor den lijder is; ieder koorts-*paroxysmus* is altijd met sterke abdominale congestien verbonden; bij iederen aanval wordt het *parenchijma* van lever en milt vooral sterk uitgezet, waarna eene evenredige relaxatie dier ingewanden overblijvende, de grond gelegd wordt tot disorganisatien dier ingewanden en daar uit voortspruitende naziekten. Het is een vooroordeel, aantenemen, dat een zeker aantal *paroxysmi* verloopen moeten

ten zijn, alvorens men tot het gebruik van den *cortex* kan overgaan; zoodra de aanvallen geregeld op bepaalde tijden komen, en geene gastrische complicatie het gebruik contra-indiceert, wende men denzelven veilig aan!

Waar het karakter zuiver catharrhaal is, of waar eene ligte gastrische complicatie slechts het gevolg der koortsen zelve is, kan men dit bij den tweeden of derden koorts-paroxysme reeds doen; waar een reëel gastrisch karakter predomineert, of een *status gastricus venosus* aanwezig is, moet dezelve eerst op bovengemelde wijze uit den weg geruimd worden.

Men diene derhalve, zoodra geene contra-indicatien meer aanwezig zijn, den *cortex* of deszelfs preparatien toe! de *sulphas quininæ* voldoet hier in alle opzigten het beste (*). Ligt te verteren, en gemakkelijker te assimileren, in kleine giften, en dus in eenen gemakkelijken vorm toegediend kunnende worden, heeft zij het voordeel, van bij verhoogde gevoeligheid der maag niet zoo ligt braken te verwekken; zich bovendien in alle verbindingen latende toereiken, verdient zij op verre na de voorkeur.

Waar dus de koorts-paroxysme zuiver en geregeld op bepaalde uren komt, diene men de-

(*) Dr. MULLER zag vele gevallen, waar op het gebruik van den *cortex peruv.* in poeder de koorts genas, nadat er te vergeefs groote giften van de *sulph. quininæ* langen tijd waren gebruikt geworden; en ook mij zelven zijn verscheidene zoodanige gevallen voorgekomen.

dezelve het best met een bitter extract, tot pillen gemaakt (R. no. 31), eenige uren voor den koorts-paroxysme toe! wegens het gewoonlijk anticiperen der *paroxysmi*, doet men wel, den lijder vijf of zes uren voor dien tijd, waarop de laatste maal de koorts gekomen is, met het gebruik daarvan te laten beginnen, en zoodanig de giften te verdeelen, dat dezelve tot aan het tijdstip, waarop de aanval komen moet, reiken. Den volgenden dag de koorts nu weggebleven, of in eenen minderen graad aanwezig geweest, of later gekomen zijnde, wordt hetzelfde voorschrift herhaald, en zeer zelden weêrstaat de koorts hieraan.

Bij nog aanwezigen *status gastricus*, of waar nog tevens eenige *evacuationes* vereischt worden, verbinde men dezelve met *rheum* (R. no. 33 en 35); waar eene torpide secretie der lever met icterische *habitus* reeds plaats vindt, voege men den calomel in kleine giften er bij!

Dit is tevens, in verbinding met den *sulphur auratum*, ook geindiceerd, waar men eene ligte zwelling der lever of milt bespeurt. Bij groote gevoeligheid der maag en ingewanden, waar de *sulphas quininæ* of uitgebraakt wordt, of wel tot waterachtige diarrheen aanleiding geeft, is de verbinding met opium zeer geindiceerd. (R. no. 36).

Waar de *sulphas quininæ* ontbreekt, make men gebruik van den *cortex* in substantie, op de-

dezelfde wijze eenige uren voor den koorts-paroxysme toegediend, en in dezelfde verschillende verbindingen, naar gelang der omstandigheden, als met de *sulphas quininæ*. Het *electuarium antifebrile* (R. no. 37) heeft mij meestal zeer wel voldaan, vooral dáár, waar reeds ligte *obstructiones hepatis* of *lienis* bestonden, schoon hetzelve, zoo als over het algemeen de aanwending van den *cortex* in substantie, wegens de zoo algemeene neiging tot braakingen en de gevoeligheid der maag, moeijelijk ingenomen werd.

Waar de koorts-paroxysmen nog geenen geregelden *typus* aangenomen hebben, zoodat het uur van den koorts-aanval niet wel vooruit bestemd kan worden, de toenemende zwakte des lijders ons echter tot het gebruik der koortsverdrijvende middelen noopt, doet men beter, den *cortex* in een geconcentreerd *infuso decoct.* toe te dienen, hiermede onmiddelijk na den afloop van den *paroxysmus* te laten beginnen en onafgebroken voort te gaan tot het begin van den volgenden toe, in verbinding altijd met de middelen, welke de begeleidende verschijnselen vereischen, zoo als de *tinct. rhei aquosa*, of het *sulphas potassae sulphuros*, waar de gastrische verschijnselen zich nog openbaren, of met *nervina* en *antispasmodica*, waar een zenuw- en krampachtige toestand nog aanwezig is.

Niet altijd wordt de *cortex* tot de genezing de-

dezer koortsen vereischt; somtijds wijkt in goedaardige gevallen de koorts van zelve na het aanwenden van eenige resolverende middelen, somtijds is ook het gebruik van eenige *amaricantia*, zoo als een *infusum amarum* van *quassia*, *absynthium*, *calam. aromat*, of eenige bittere extracten, zoo als van het *centaureum minus* of de *herb. cardui benedicti*, met een aromatisch water afgemengd, voldoende; veeltijds echter ook laat ons de *cortex* met al deszelfs preparatien in den steek, en is als *febrifugum* onvermogend. Dikwijls is dit het gebrek bij hardnekkige *febres quartanae* en ook bij *quotidianae* en *tertianae* na frequente recidiven, en waar de lijders door het veelvuldig gebruik van denzelven tegen den prikkel daarvan afgestompt en reeds te veel aan denzelven gewoon geraakt zijn. Hier beproeve men andere *febrifuga*, of alleen of in verbinding met den *cortex*, waaronder de *cascarille*, *caryophillata*, en *angustura* bijzonder aan te bevelen zijn. De laatste vooral, gemakkelijker te verteren dan de *cortex*, past nog bijzonder, waar de koorts met loslijvigheid of verzwakkende diarrheën gepaard gaat.

De behandeling gedurende den koorts-*paroxysmus* zelven is, daar er zeldzaam buitengewone verschijnselen plaats grijpen, zeer eenvoudig; twee verschijnselen, waar de lijders het meest over klagen, en die bestendig aanwezig zijn, zijn het braken en de geweldige hoofdpijn, als gevolg

volg der congestien naar het hoofd; om het braken zoo veel mogelijk te verminderen, zorge men vooral, dat de lijder kort voor den *paroxijsmus* geene spijzen tot zich neme, late hem, hoe zeer hem de dorst plage, toch nooit onmatig drinken, en reike hem tot gewonen drank eene *potio leviter acidulata* toe, welke beter den dorst verslaande, in mindere kwantiteit voldoet, late hem den *aër fixus* gebruiken, en in hardnekkige gevallen voege men er eenige droppels *Laud liq. sydenh.* bij! uiterlijk make men krampstillende inwrijvingen of legge *emplastra aromatica anodyna*, ja zelfs *vesicantia* op de maag. Tegen de hoofdpijn helpen koude fomentatien op het hoofd, *sinapismata* in den hals aan armen en benen afwisselend als *rubefacientia* gelegd, welke mede de periode der koude verkorten, voetbaden met zout en mostaard, enz.

Derde indicatie: Het laatste gedeelte derzelve komt men voor door het eerste; zeldzaam zal men naziekten zien geboren worden, wanneer de lijders geregeld behandeld zijnde, niet korten tijd daarop instorten; waar deze recidiven echter bij herhaling plaats grijpen, zijn verhardingen en disorganisatien der ingewanden, waterzucht, chronische uitputtende diarrheen, enz. de gewoonlijke gevolgen.

Als voorbeschikkende oorzaak tot recidiven kan men, behalve eene eigene individuele predis-

po-

positie daartoe, vooral ligchaams-zwakte tellen. Gelegenheids-oorzaken zijn meestal fouten in de diëet, vermoeijenissen, hevige gemoeds-aandoeningen, verkoudheid, enz. welke, gevoegd bij de epidemische luchts-gesteldheid, deze instortingen maar al te ligt doen ontstaan.

Men kan dezelve bijna met zekerheid vermoeden, wanneer de lijder, hoewel de koorts hem verlaten heeft, zich evenwel niet volmaakt wel bevindt, wanneer een loom gevoel in de ledematen hem overblijft, hij ten tijde, wanneer voorheen de koorts-aanval plaats had, nog sterk zweet, over hoofdpijn klaagt, dorstig is, enz. zijne krachten niet toenemen, en over het geheel het *systema reproductionis* kwijnt. Nog meer heeft men dit te vreezen, wanneer reeds eene vergrooting en verharding der milt plaats heeft.

Gewoonlijk, hoewel niet altijd, hebben deze recidiven op vaste dagen plaats, waaronder de 7, 14 tot 21 dag toe voornamelijk te rekenen zijn; alvorens deze tijd dan verstreken is, late men den lijder niet van onder de behandeling weggaan, en diene hem *febrifuga* toe, vooral op de vermelde dagen. De *cortex* wordt op den duur niet wel verdragen, verwekt ligt diarrheën, en de lijder gewent er zich ook aan, zoodat dezelve bij aanhoudend gebruik zijne koorts-verdrijvende kracht verliest. Men doet dus wel, zoodra de koorts door den *cortex* bedwongen is, met

den-

denzelven op te houden, en door andere *amara* te vervangen, die dagen der recidiven uitgezonderd, op welke men weder den *cortex* of de *sulph. quininæ* toedient. Slechts wanneer de 21ste dag na het wegblijven der koorts verloopen is, de lijder sints lang reeds geen gevoel van ongesteldheid meer heeft, en alle functien, vooral die der reproductie normaal zijn, kan men den lijder voor recidiven veilig achten.

Zoodra bij aanhoudend gebruik der *amaricantia* de *sedes* al te menigvuldig worden, houde men met de toediening derzelve gedurende eenigen tijd op, en kieze daarna weder de zachtere *amaricantia mucilaginosa*, zoo als *lich. ysland*, *Colombo* enz. welke men bovendien nog met opiaten dient te verbinden, ten einde de verhoogde gevoeligheid der darmen af te stompen. De *cortex angustura* past hier ook zeer goed.

Waar men eenige overblijvende verharding en vergrooting der milt bespeurt, verbinde men den calomel en *sulph. aurat. ant.* in kleine giften met *amara* en *rhabarbarina*, en zoeke zoo de resolutie te bevorderen, tevens met *inunctiones mercuriales* of *emplastra resolventia* in het *hypochondrium sinistrum*. Hoe beter men hierin slaagt, hoe meer men zich voor recidiven en naziekten veilig kan achten.

Wat de diëet in deze ziekte betreft, zoo zij dezelve uiterst spaarzaam in den beginne der

ziek-

ziekte bij gastrische complicatie! en vooral drage men zorg, dat de lijder kort voor iederen *paroxysmus* niets nuttige! In de reconvalescentie kan dezelve voedzamer zijn, echter altijd met den graad der verteringskrachten overeenkomstig! alle bij de *febris remittens biliosa* aanbevolen voorzorgen gedurende dit tijdstip zijn hier mede aangewezen.

De lijst van formulae med. bedoeld door de in deze verhandeling hier en daar voorkomend n°., heeft niet kunnen worden geplaatst.

JOURNAAL

EENER REIS

VAN

WELERIE

NAAR HET

GEBERGTE PRAAUW,

DOOR

D. J. Domis,

Toen Resident van Samarang.

JOURNAAL

EENER

REIS VAN WELERIE

NAAR HET

GEBERGTE PRAAUW.

Den 15den Mei 1825.

Met den aanbrekenden dag verlieten wij, onder het genot van eenen schoonen morgen, *Kandal*, en bereikten met den wagen spoedig de post *Welerie*, en vervolgens, op eenen afstand van 9 palen van daar, te paard, de hoofd-negerij *Selokaton* van het Djambarangkasche district van dien naam.

Even voorbij *Welerie* slaat men zuidelijk eenen binnenweg in, en passeert kort daarop de rivier *Dammer*, welke haren oorsprong uit het uitgestrekt gebergte *Praauw* ontleent. Zij heeft eene noordelijke rigting, en doorsnijdt in haren loop den grooten weg, eerst op één paal van *Selokaton*, en daarna nog eens in de vallei van *Dadap Ajam*, waar zij zich met de rivier *Desso* vereenigt, doch onder den naam van *Dammer* blijft voortloopen, en eindelijk aan genen kant van *Welerie* in zee stort.

 Een

Een klein jatie-bosch, met jong en weelderig hout prijkende, bepaalt vervolgens de vlakte dezer streken; voorbij de rivier *Dammer* neemt het onophoudelijk zacht klimmen eenen aanvang, en gaat over bergruggen zoo door, tot men de *Kandangs*, welke eene *Z.* O. rigting hebben, bereikt heeft, waar eene onmetelijke vlakte, mede geheel uit bergruggen te zamengesteld, en aan alle zijden door bergen omringd, waaruit de S*ondoro*, *Soembing* en *Praauw* zich statig verheffen, het gezigt aan alle kanten beperkt.

Niets, waarlijk, is trotscher dan dit verheven tooneel; zoo ver het oog reikt, ziet men, beneden zich, duizenderlei schakeringen van losschen en vlakten, heuvelen en dalen; op den achtergrond eene lange lage strook gronds, waartusschen de rivier *Bodrie*, als eene kronkelende witte streep, zich schilderachtig voordoet, en in een blaauw verschiet de effene zee, zich aan de kimmen met de wolken vereenigende.

De nieuw aangelegde weg ondertusschen was door de regens uitermate slecht, en met moeite konden onze paarden het ophalen.

In den loop van deze reis rijdt men, onder schoone afwisselingen van voorwerpen, successivelijk voorbij de gehuchtjes *Soendiemoktie* en *Pagger Goenong*, even voorbij welk laatste de grensscheiding tusschen *Troeko* en *Selokaton*

is;

is; zij zijn van weinig beduidenis, tellen eene geringe bevolking, en vinden hun bestaan, zoo als meest alle berg-dessa's, in den landbouw. De dessa *Dadap Ajam*, nabij den top der *Kandangs* gelegen, is echter van meerder aanbelang, en heeft overschoone sawa- en tagalvelden, die door hunnen amphitheaters-gewijze aanleg het oog immer bekooren.

Poetjong is de eerste plaats voorbij de *Kandang*; men vindt hier eenige koffij-tuinen, die vroeger aan de heeren HAVENGA en VAN VLISSINGEN toebehoorden; de boomen bevonden zich, ondanks al de kenmerken van groote verwaarloozing, daar zelfs het gras op de meeste plaatsen sterk gegroeid was, in eenen voordeeligen staat; als vrij zonderling merkten wij tevens op, dat de dadap tusschen de koffijboomen zelve en op dezelfde rei geplant was, terwijl zij niet eens den afstand van 5 voeten had.

Selokaton, eigenlijk *Seloketingal*, in het Javaansch *Zigtbare Teen*, naar eenen dusdanigen steen, even buiten de dessa gelegen, waarvan zij haren naam ontleent, ligt op eenen afstand van 3 palen van *Poetjong*, op een uitgestrekt heuvelachtig, doch zeer vruchtbaar terrein, met tallooze spruitjes doorsneden, en biedt, door de menigvuldige afwisselingen van bergen, bebouwde velden, schoone sawa's, en hier en daar eenen weelderigen koffij-tuin, een treffend uitzigt aan.

De dessa is van eenen nog al aanmerkelijken om-

omvang, doch onregelmatig gebouwd, vormende bij kleine partijen nagenoeg eenen langwerpigen cirkel; zij telt voorts eene tamelijk groote bevolking, doch dezelve moet, voor het in de laatste jaren plaats gehad hebbende volks-verloop, veel grooter geweest zijn, zoo als uit de nog aanwezige sporen dienaangaande nategaan is. Onder de voornaamste gebouwen telt men een Mesiegit, het huis van den Demang, thans een Passangeran en een pakhuis; overigens kan dezelve op geene nette, noch zindelijke woningen roem dragen; zelfs de Passangeran midden in de dessa, en onder het geboomte als verscholen, biedt volstrekt geen uitzigt aan, alleen de passer ligt aangenamer, oostelijk, even buiten de dessa, onder ettelijke zware wariengin-boomen, wier schaduw den aankomenden een koel verblijf verschaft.

Zij wordt voor eenen bovenlandschen passer veel bezocht; voortbrengselen van den grond en inheemsche manufacturen, als kleedjes, kris-scheedjes en dergelijken, is daar de voornaamste markt; in het algemeen zagen de ingezetenen er welgesteld uit.

De grond van het Selokatonsche is uitmuntend, en zeer geschikt voor alle soorten van kulture; den koffij-grond in het bijzonder vonden wij van zoodanige goede zelfstandigheid, dat dezelve onbetwistbaar voor de beste soort kan gehouden worden; trouwens de tuinen, die

in

in het eerste vrucht-jaar waren, stonden zoo weelderig, dat men aan de boomen eerder 5 dan 3 jaren zoude geven, ongeacht hunnen verwaarloosden staat.

De barometer teekende 28°. De thermometer gemiddeld, tusschen de 70° à 75°.

Volgens het kompas peilden wij den Berg *Praauw* s. 35 W., *Sondoro* s. 5 W., *Soembing* s. t. o. 15 O., *Mar-baboe* s. 45 O. en *Mar-apie* s. 35 O.

Den 18den Mei 1825.

Te *Serodjo*, 11 palen van *Selokaton*, kwamen wij heden vroegtijdig aan, namen onzen intrek bij den Chineschen Pachter, een zeer vriendelijk man, die ons zoo goed mogelijk huisvestte. De kamers waren donker en klein, en wij waren des namiddags om 1 uur verpligt, met aangestokene kaarsen te eten. Onder het middagmaal viel er een enkele donderslag, doch dezelve was zoo sterk als ik mij voorstel in lang gehoord te hebben.

Deze dessa, zeer aangenaam gelegen, doet zich bij den eersten aanblik voor, als een alleenstaand boschje op eenen glooijenden heuvel, en is geheel omgeven door terras-gewijze bebouwde velden. Trotsch doet zich de Berg *Praauw* aan de zuidzijde voor, terwijl men een fraai gezigt over de noordelijke bergruggen op den oceaan geniet

Deze

Deze dessa is wel aangelegd, doch schijnt, naar de wijken te oordeelen, geene groote bevolking te hebben; een veertigtal Chinesche huisgezinnen, die zich hier gevestigd hebben, drijven eenen sterken handel in tabak, welk product naar de markt van *Pekalongan* afgevoerd wordt. De ruime woningen, waarvan sommigen van hout, staan evenredig naast elkander in afzonderlijke wijken, voor welke eene houten poort geplaatst is; een zindelijke, breede weg leidt door de dessa henen, en op denzelven komen de poorten der wijken uit. De bevolking zag er welgesteld uit; de Javanen waren meest welgespierde, krachtige menschen; doch wij ontdekten niet veel kinderen, ten minste niet in vergelijking met de strand-dessa's.

De groote vruchtbaarheid van den grond, vooral in deze streken, is opmerkenswaardig, en zeker voor alle takken van landbouw geschikt; voegt men hierbij de tallooze spruitjes, die alle hun aanwezen van dit uitgestrekte gebergte hebben, en die, vereenigd met de rivier *Aroes* en *Andén*, zeker met geringe moeite de velden overvloedig zoude kunnen besproeijen, zoude men zich dan nog kunnen verbeelden, dat naauwelijks een vijfde van deze landen bevolkt is, terwijl hier en daar menige vroeger bebouwde plek nog braak ligt, en als het ware den nijveren landman schijnt aftewachten?

Onder weg, meest op een rijzend terrein,

pas-

passeert men eenige gehuchtjes, doch ook van weinig beduidenis: de voornaamsten zijn *Bankong*, *Mangong Parakan*, *Wonodadaie*, *Loban* en *Bawin*, waar zich een heilig graf bevindt. Bij *Bankong Magong* gaat men over de rivieren *Terong* en *Lampier*, scheiding tusschen de Residentien *Samarang* en *Pekalongan*; vervolgens de *Noengal* bij *Tjandie*, alwaar zich even buiten de dessa op eene hoogte een fraai wachthuisje bevindt, waarvoor eenige beelden, als van *Siewa* en *Genesa*, geplaatst zijn; daarna de *Bellah*, en eindelijk de *Aroes* digt bij *Serodjo*, alle welke rivieren in eene noordelijke rigting afloopen.

De barometer teekende 27 d. 12 streken; De thermiometer gemiddeld, tusschen de 62° en 74.

Den 19den Mei 1825.

Zeer vroeg zetteden wij onze reis voort, doch hadden eenen geheelen morgen noodig, eer wij *Dollok* konden bereiken, uit hoofde van het steil gebergte, langs hetwelk men op moest.

Nadat men één paal van *Serodjo* andermaal de *Aroes* gepasseerd is, bereikt men dadelijk het hoogere gebergte, en langs eene kloof komt men, steeds steil klimmende, op den top van de *Goemplong*, waar het uitzigt wel grootsch, doch niet zoo bekoorlijk is als meer beneden, daar de voorwerpen zich als kleine stipjes in eene eindelooze diepte verliezen. Men dient

dient dezen togt echter bedaard te doen, daar men soms plekken over moet, waar aan weêrszijden peillooze afgronden zijn, terwijl de weg naauwelijks drie voeten breed is. De gehuchtjes *Leboe*, *Pete*, *Goemplong* en *Kapediman*, hier en daar eenzaam in deze woeste streken gelegen, leveren wel schilderachtige gezigten op, doch verdienen anders geene opmerking. Bij geene derzelven vonden wij de rijstteelt meer aanwezig; slechts djagong en tabak, echter bij kleine kwantiteiten, tierden er weelderig; de eerste staat 10 à 12 maanden te veld, alvorens haren vollen wasdom te bereiken, en is soms 16 voeten hoog.

In het algemeen merkten wij op, dat, zoodra de barometer 26 en een half teekende, de rijstkultuur der beneden-landen geheel ophield, terwijl de bamboes er zelfs niet meer voortkwam; de pakies of varen daarentegen, dat in de beneden-landen een dwerggewas is, en naauwelijks de hoogte van 2 voeten haalt, vonden wij hoe hooger hoe grooter, en op deze plaatsen 8 tot 10 voeten.

Vrij zonderling intusschen staken bij de kromme en kleine boomen op de toppen der bergen de hooge en zware bosschen af, waarmede de diepe valleijen als bedekt waren; sommige boomen aan de kanten, met eenen regt opstaanden stam, waren, naar gissing, over de 100 voeten hoog; zij zijn bekend onder den

naam

naam van *Kientoengan*, terwijl er zich, volgens hunne opgave, ook nog *kaijoe surin*, *tjemoro*, *sono* bevond. De geheele weg is als met bloemen bezaaid, die eene aromatische geur afgeven; onder dezen vonden wij de *manchette blanche*, eene soort van witte dal-lelie, bekend onder den naam van *Angrep*, welke, zoo in geur als vorm, veel van de *lelieën van de dalen* heeft, de bij de Javanen zoo bekende bloem *ale ale*, welke volgens het sprookje een geest is, uit de ingewanden van *Radjoeno* herkomstig; voorts de *kruis en munt* en *weegblad*.

Tusschen het houtgewas, vooral in de laagten, vonden wij onderscheidene soorten van mos, onder anderen het zoogenaamde haarmos, *kaijoe-angien*, welke in baarden benedenwaarts hangt; en daaronder prijkte ook eenzaam de *hoeroe*, in blad en stam veel op den laurierboom gelijkende; voorts eene soort van elzen, de lijsterbes en zelfs de eik, terwijl eene menigte van bramen en wilde frambozen van tusschen de struiken zich voordeden.

De Berg *Pane* aan genen kant van de *Goemplong*, ontleent zijnen naam van het Javaansch woord *pane*, hetwelk *pot* beteekent; nabij den top vindt men nog eenige steenen van eenen tempel, en een half gebroken steenen pot, van een gewoon maaksel, waarvan de overlevering zegt, dat *Radjoeno* daar meermalen hanen-gevechten hield, dienende deze pot speciaal

om

om de hanen in water te koelen. In dezen omtrek zijn ook eenige lagen steenen, bevorens blijkbaar een trap, en, zoo als men verhaalt, tot de vesting behoorende, die *Kadjoeno* op de grenzen van zijn rijk stichtte.

Niet ver van dezen berg ligt de krater *Telogo Lerie;* nadat men alvorens het riviertje *Kabitingan*, waarvan wij het water bijna kokend bevonden te zijn, en hetwelk eenen zwaren damp van zich afgaf, welke uit hoofde van de koude voor ons verkwikkend was, en ons eenige oogenblikken op het bruggetje deed vertoeven, overgetrokken is, genaakt men, steeds steil dalende, de *Telogo Lerie*, eene uitgebreide vlakte met water, welke circa 100 voeten steil beneden den weg ligt, en eene groote kolom van zwaveldamp opgeeft, die men reeds van *Serodjo* als eene wolk ontwaart. Deze naam beteekent in het Javaansch rijstwater, zoo genoemd naar de kleur van het water, hetwelk men in dezelve vindt, en hetwelk van de hoogte veel gelijkenis heeft op water, waarin de rijst schoon gemaakt is.

Zij is blijkbaar van eenen vulkanischen oorsprong; het inwendige bestaat uit eenen sponsieusachtigen grond, waarin men gemakkelijk doorzakt; eenen stok daarin stekende, geeft dezelve spoedig damp en heete modder op: daarom is het gevaarlijk deszelfs bodem zonder gids te betreden, daar de grond schier onder

de

de voeten waggelt, en men steeds gevaar loopt, in heete zwavelmodder te zakken. Boven *Wirosarie*, in het Samarangsche gelegen, is de grond van de vlakte, waarin de modderwellen gelegen zijn, hetzelfde.

Eenige heete zwavelbronnen, van eenen adstringerenden smaak, met niet zeer helder water, en eenen zwaren zwavelstank afgevende, bevinden zich aan deze zijde van den krater; aan den overkant ziet men twee in één loopende meeren van eene witachtige kleur en denkelijk mede heet. Wij zagen er echter eenige troepen Meliwis, of eenden, in zwemmen, hoezeer het ons onbegrijpelijk voorkwam, op welke wijze die dieren hierin konden leven; zij waren roodachtig, en grooter dan de gewone soort; alle onze pogingen echter, om eene te schieten, mislukten, daar het gebergte aan dien kant zoo stijl afliep, dat men, zonder gevaar van de hals te breken, dezelve niet kon genaken; deze krater schijnt overigens in de laatste jaren geene aanmerkelijke eruptie gehad te hebben; doch wij vonden daar basalt, puimsteenen, lava en asch; sommige steenen waren met een korst zwavel bezet, waarvan ik eenige heb medegenomen. De Javanen kunnen zich mede niet herinneren, denzelven ooit te hebben zien branden.

Met genoegen verlieten wij deze woeste streken, en bereikten, onder het faveur van eenen stortregen, die gevoegd bij de sterke kou-

koude, ons geheel verkleumde, op een paal afstand, de negerij *Dollok*.

De dessa doet zich zeer schilderachtig voor; van de laatste steile aanhoogte afrijdende, of liever afglijdende, daar de weg door den regen bijzonder glibberig was, ontwaart men vóór zich eenige groepen houten huizen, die hier en daar als verstrooid liggen, geheel omringd door eene houten heining, en daar tusschen eenige kleine alleen staande boomtjes; terwijl de geheele omtrek, (zij ligt in eene kom , geheel door een keten van bergen omzoomd, tot aan de toppen der bergen met djagong, kool, en een weinig tabak beplant is, hetwelk aan het geheel een rustiek aanzien geeft.

Ten gevolge van hunnen verwijderden afstand van de stranden, en de moeijelijkheid van transport, bezitten de weinige ingezetenen dezer streek ook weinig middelen, om handel te drijven, en verhandelen de voortbrengselen van hunne nijverheid, voor de comsumptie niet benoodigd, hetwelk meest in djagong en tabak bestaat, aan de Chinesche, ook wel Inlandsche opkoopers van *Serodjo*, die deze produkten veelal voor eenen geringen prijs opdoen. Zij geven ook de plantjes der tabak aan de inwoners van *Kadoe*, de duizend voor 2 en een half dubbeltje. Van daar dan, dat men hier geringe welvaart, ja zelfs aan de schamele armoede grenzende, ontwaart, hoezeer de grond voor-

vooral voor den tabaksteelt bijzonder goed is, en bij aanmoediging en ondersteuning veel voordeelen zoude afwerpen.

Wij hadden hier eene natte koude uittestaan; somtijds was de thermometer 54 graden, doch gemiddeld ging dezelve 60 niet te boven, terwijl de barometer 23, 9 aantoonde. Een veldvuur, waarbij wij ons verwarmden, leverde voor ons, die onlangs onder de brandende hitte der stranden gezwoegd hadden, een zonderling contrast op, en verschafte aangename herinneringen aan ons vroeger verblijf in Europesche gewesten.

Den 20sten Mei 1825.

Wij bragten dezen dag door, om al de bijzonderheden van den berg *Djing*, te bezigtigen, en speciaal de zich in den krater TJONDRO DIE MOEKO bevindende zwavel optesporen.

Op eenen afstand van circa 2 en een halve paal van *Dollok*, voor het grootste gedeelte over heuvelen, nadert men eene groote vlakte, geheel door bergen omzoomd. Bij het oprijden van de laatste aanhoogte, wordt het oog plotseling zeer verrast door een schoon gezigt op de 5 tempels van *Radjoeno*, die zich als in het midden der vlakte geplaatst voordoen, terwijl men regts van zich, op eenen geringen afstand verder, aan den weg, die langs een digt woud loopt, ook nog de 4 tempels van *Petro* ontwaart, welke beide schoone groepen vormen.

Eene

Eene heldere lucht, en de zonnestralen, die op de voorwerpen in de vlakte een helder licht verspreidden, terwijl derzelver schaduw langs den zoom der bosschen eenen donkeren voorgrond uitmaakte, gaf aan het tafereel eene overschoone mengeling van kleuren; in het verschiet blaauwden een *dano* (meertje) en de omliggende bergen. Deze tempels zijn in denzelfden bouwtrant en smaak opgetrokken, als de meeste Bramiensche, op den berg *Oenarang* aanwezig, en in het algemeen vierkantig; sommigen bezitten versierselen, anderen geene; de grootste van *Petro* zal nagenoeg de hoogte hebben van 18 voeten en 10 breed in het vierkant, doch heeft, behalve eenige beschadigde beelden, waaronder die van *Siwa* en *Genesa*, geene aanteekenswaardige overblijfselen.

De vlakte *Djing*, zoo genoemd naar den berg van dien naam, waarvan dezelve aan alle kanten omgeven wordt en als hetware deszelfs vallei uitmaakt, zal ongeveer een omtrek van 6 palen beslaan; zij is moerassig en staat, buiten twee kleine heuveltjes, die, zoo men gist, tot begraafplaatsen gediend hebben, geheel bij de tempels onder water.

De vijf tempels, aan *Radjoeno* gewijd, staan aan deze zijde van de vlakte *Djing*; op eene bijna regte lijn heeft dezelve de strekking van het noorden naar het zuiden; aan de zuidzijde is een meertje en voorts vindt men de oppervlakte als be-

bezaaid met steenen en beeldjes, hetgeen in alle opzigten kenteekenen zijn, dat hier ter plaatse vroeger een Bramiensche zetel bestaan heeft.

De overlevering der Javanen gewaagt flaauwelijk, dat eenmaal deze streken bevolkt waren, en dat op dit plein de hoofdzetel van *Pandoe Dewo Notto* (vader van *Radjoeno*) geweest zij; dat deze Vorst aanvankelijk gelukkig regeerde, doch, door heerschzucht gedreven, zich boven *Batara Goeroe* (Opperste Godheid) willende verheffen, door deze daad zoo zeer deszelfs gramschap opwekte, dat hij hem tot straf in den krater *Tjondro di Moeko* wierp, en tevens zijn geheel rijk door eene uitbarsting liet verwoesten, met uitzondering van vijf tempels, welke hij spaarde. Zijn zoon bewoonde sints dien tijd, tot een aandenken aan zijnen ongelukkigen vader, den grootste derzelven, en offerde dáár tot aan zijnen dood vlijtig voor deszelfs heil.

Het fabelachtige van deze overlevering dáár gelaten, schijnen echter de menigvuldige, bij elken stap opeengestapelde ruïnen, welke meerendeels uit gehouwene bazaltsteenen bestaan, en de vele tot *Brama's* geloof behoorende, hier en daar verspreide brokken van beelden het gevoelen aangaande het vroeger aanwezen van eene aanmerkelijke plaats te wettigen.

Het is niet onwaarschijnelijk, dat toen het Bramiensch geloof de heerschende Godsdienst van Java was, en, zoo als de meeste ontdekkin-

gen ons leeren, de hoogste bergen werden uitgekozen tot het uitoefenen van denzelven, als zich nader bij de Godheid wanende, *Pandoe Dewo Notto*, een voormalige beroemde priester, zich op de *Djing* gevestigd hebbende, daar tempels stichtte, en zijn rijk uitbreidde, waarin hem zijn zoon *Radjoeno* opvolgde, die zijn rijk tot den berg *Pane*, waar nog overblijfsels gevonden worden, vergrootte, en bijzonder de *Djing* tot zijnen hoofdzetel gemaakt heeft. Het voorledene heeft wel eenen digten sluijer over dit alles verspreid; doch de menigvuldige overgeblevene steenen lagen, kenteekenen van muren, beeldjes, en in het algemeen de hooge ligging van de *Djing* met alle deze tempels, schijnen voor dit gevoelen te pleiten.

Nog één paal verder zuidelijk bereikt men eene andere groep tempels, midden in het bosch gelegen, en aan *Bimo* gewijd; zij bestaan uit vier, waarvan slechts drie de vernietiging ontgaan zijn, zijnde de vierde geheel vernield, en onder de struiken naauwelijks herkenbaar.

De grootste derzelven, en de fraaiste van allen in deze ommestreken, waarvan in de werken van RAFFLES geen gewag wordt gemaakt, zal circa 25 voeten hoog zijn; hij is gelijkzijdig gebouwd, met vijf verdiepingen, die langzamerhand tot eene spits loopen, en op de benedenste laag aan de drie kanten van bordessen voorzien zijn. Het inwendige bestaat uit een

voor-

voorportaal, voorts eene binnenzaal, zeer donker en vochtig, met nissen; doch geene ornamenten.

Boven den ingang vindt men arabesken, verbeeldende een kop van een gedrocht met twee olifants-snuiten (*Genesa*), en voorts loofwerk, waarmede de randen ook versierd zijn.

Op elk der étages vindt men ook eenige nissen, met dergelijke versierselen, waaronder wij opmerkten eenige menschen-hoofden, *Budha* voorstellende, die wél in stand gebleven, en met smaak gebeeldhouwd waren. Op den voorgrond lagen een paar beschadigde beelden van *Shiwa;* doch naar alle waarschijnelijkheid zijn in den omtrek nog meerdere, welligt onbekende beelden, die door den tijd bedolven zijn, en waarop thans geboomte prijkt.

Ook het geheel van deze groep, zoo eenzaam, met hunne bemoste kruinen onder zware boomen verscholen, wier lommer eene aangename koelte verschaft, is boven alle bedenking schoon, en een gezigt wel der teekening waardig. Wij bleven hier een weinig vertoeven, in onze gedachten ons bezig houdende met aangename herinneringen aan vervlogene tijden, in welke wij ons op deze plaats zoo gereedelijk konden verplaatsen.

Vol verlangen, om ook de verschrikkelijke natuur-tooneelen te zien, spoedden wij ons van deze minzaam koele plaats naar de *Tjondro*

di

di Moeko, welke nog ruim één paal verder in eene vallei ligt.

De krater, geheel van zware bergen omringd, ligt in de laagte, en zal eene uitgestrektheid van circa 400 en eene middellijn van 200 roeden beslaan. Over lava, basalt en puimsteen, met zware korsten zwavel bezet, waarmede de geheele omtrek als overdekt is, komt men eerst aan eene groote kom, waarin drie belangrijke kokende wellen zijn, die zware heete dampen opgeven, met eenen sterken zwavelstank, dien men op eenen halven paal afstand reeds ruikt. Het zich daarin bevindende water kookt onophoudelijk met een verbazend geraas, borrelen en schuimen, is blaauwachtig van kleur en adstringerend van smaak. Eenen stok rondom in den grond stekende, borrelde uit den grond een kokend water met zwavelmodder, die ondragelijk heet was. Langs de randen der wellen zelve, in de heete dampen vindt men zuivere zwavel, welke zich in trossen gekristalliseerd had.

De andere kom ligt Z. O. tegen over de eerste, aan de helling van steil en kaal gebergte, wier toppen geheel begroeid zijn. Zij heeft geene kokende wellen, doch daarentegen diepe kloven, waaruit eene dikke wolk opstijgt, terwijl men een onderaardsch geraas, gelijk aan dat van eenen wagen, hoort. De dampen worden in de lucht ontbonden, zetten zich

aan

aan de randen neder, en kristalliseren zich mede in lange trossen zwavel van eene hooggeele kleur, die wij bij onderzoek zuivere zwavel bevonden te zijn. Uit de omringende gaten wordt ook zwavelmodder gehaald, doch van mindere kwaliteit.

Naar onze berekening intusschen zoude de massa, over een geheel jaar genomen, naauwelijks 20 pikols zuivere zwavel kunnen afwerpen, aangezien dezelve slechts bij kleine kwantiteiten gevormd wordende, eenen langen tijd noodig heeft, alvorens eenige hoeveelheid van belang te kunnen opbrengen. Het geheel had een woest en schrikverwekkend aanzien, en hoezeer de ommestreken weder geheel begroeid waren, en met zacht groen prijkten, moeten de verwoestingen echter, naar hare uitwerkselen te oordeelen, ontzaggelijk geweest zijn.

De kompasnaald was ter dezer plaatse buitengemeen levendig, en had een langen tijd noodig, alvorens haren stand te erlangen.

Langs denzelfden weg keerden wij terug, nadat alle deze voorwerpen, het doel onzer reis, bezigtigd waren, en bezochten aan de overzijde van de *Djing*, op eenen halven paal afstands, de zoogenaamde veelkleurige *Telogo's* of meeren.

Zij beantwoorden echter niet aan de verwachting, die men zich hiervan maakt; in de laagte ziet men ver van zich twee in één loopende meeren, die op sommige plekken, naar het

uit-

uiterlijk aanzien, eene groene kleur hebben, en dit is ook alles; welligt staan deze meeren met de *Tjondro di Moeko* in verband.

In de verte ten zuiden zagen wij eene kale plek op een der bergen en hielden dezelve mede voor eenen krater, doch dezelve was te verwijderd, om die te kunnen bezoeken.

Weinig voldaan over den laatsten togt, bezochten wij, op den terugkeer naar *Dollok*, nog de vijf tempels van *Radjoeno;* dezelve staan bijna geheel onder water, en zijn van dezelfde constructie als de overigen; het eenigste opmerkenswaardige in eenen dezer tempels was een overblijfsel van een altaar met water gevuld. De hedendaagsche Javanen hechten hieraan een groot bijgeloof, en verhalen, dat een bad daarvan verjeugdiging en geluk zal aanbrengen. Eenige onzer Inlandsche begeleideren en voornamelijk de Regent van *Kendal*, hetwelk voor hem van groot belang was, daar het juist hun nieuwe jaar was, besprengden zich vol eerbied met dit water.

De barometer teekende op de *Djing* 23 d. de thermometer 's middags 64 gr.

Den 22sten Mei 1825.

Wij hadden, gedurende ons verblijf te *Dollok*, steeds mist en regenachtig weêr gehad; en daar de stralen van de zon in deze hoog gelegene streken gelden sterk doordringen, vooral in

dit

dit jaargetijde bij het eindigen van de mousson, zoo was de weg naar *Batoor*, werwaarts wij heden onze reis vervolgden, ook uitermate slecht en modderig; dit was dan ook oorzaak, dat wij eerst laat dáár aankwamen, hoezeer naauwelijks 8 palen verwijderd. Had *Dollok* ons door hare groeps-gewijze staande houten huizen, met slechts een paar boomtjes, verrast, niet minder werden wij dit, bij het zien van de negerij *Batoor*. Zonderling doet zich die massa van houten huizen, zonder door eenen enkelen boom beschut te zijn, voor; doch eene aangename wisseling bij deze dorre vertooning geven de met bladeren begroeide daken der huizen, waaruit hier en daar eene menigte roode en geele bloemen prijken, die een schoon gezigt opleveren; hij, die gewoon is op *Java* te reizen, en daar dagelijks de dessa's onder schaduwrijke bosschen van klappus- en palmboomen voor oogen heeft, vindt zich, *Batoor* naderende, door het vreemde daarvan zeer verrast. Ik zal den dag van morgen alhier overblijven.

In den loop van dezen togt passeert men de dessa's *Pekapon*, *Poetjoekan* en *Sember*. Digt bij de eerste, die aan de helling van eenen berg gelegen is, heeft voor eenige jaren eene instorting van den berg, denkelijk door eene aardbeving van de *Telogo Werie*, plaats gegrepen; waarbij 40 huisgezinnen geheel zijn omgekomen, terwijl zij eenen omtrek van na-

ge-

genoeg 6 morgen bezaaid land met steenen opgehoopt en vernield heeft.

Men zegt voorts, dat eenige palen noordelijk van de dessa *Poetjoekan* een meer of poel, bekend onder den naam van *Goea oepas*, zich zoude bevinden, welke eenen doodelijk vergiftigen damp opgeeft, en die zoo sterk zoude wezen, dat vogels en gedierte, bij toeval in denzelven komende, dadelijk het leven verliezen. Dezelve was echter te ver uit onzen weg, om bezocht te kunnen worden, hoezeer het onzer aller wensch was.

Den 23sten Mei 1825.

Batoor, aan den voet van den berg *Petarangan*, is op een hoog en kaal terrein gelegen. In het noord-oosten wordt dezelve bepaald door de *Pakarman*; in het oosten en zuiden door kaal gebergte, waarboven de *Bismoe* zich verheft, en waaromstreeks men een uitzigt heeft op de zuid-zee; in het westen door de *Rogo Sambangan*, terwijl men nog den berg van *Tagal* in het verschiet ontwaart: zij is geregeld gebouwd, van eene omheining voorzien, en voorts van eene gracht, die de geheele plaats omgeeft.

De overeenkomstig het klimaat van hout opgetrokkene huizen staan geregeld naast elkander, en formeren daardoor eenige zoogenaamde straatjes, waarvan de voornaamste midden door de dessa heên loopt, en op de markt aan de westzijde uit komt.

De

Deze markt is de voornaamste van de omgelegene streken en wordt zeer sterk bezocht. Het was heden toevallig marktdag, hetwelk ons in de gelegenheid stelde dezelve te bezoeken; onder de te verkoop aangebodene goederen vonden wij aardappelen, kool, vleesch, djagong, verfstoffen, bloemen, kleedjes en andere kleedingstukken, welke beide laatste artikelen, voor het gebruik, op de plaatsen zelve worden geweven en gemaakt. Het klimaat van *Batoor* is koud, en in den morgenstond kan men hier, doch vooral te *Dollok*, zeer wel de Europesche warme kleederdragt verdragen.

De bevolking, meerendeels bestaande uit Chinezen, die zich hier gevestigd hebben, en een sterken handel in tabak drijven, had een welgesteld en gezond aanzien; de mannen waren gespierd, en bij de vrouwen en kinderen, vooral die der Chinezen, bespeurde men eene frissche roode kleur en bloozende wangen; doch ook hier vonden wij de kinderen niet talrijk; deze vergelijking heb ik in den loop mijner reis meermalen kunnen doen, dat hoe meer men in het gebergte komt, des te geringer de bevolking is, vooral bij het aankomend geslacht, terwijl in tegendeel aan de stranden schier iedere dessa met kinderen als overladen is.

Wij merkten echter in het algemeen op, dat de bergbewoners van de lagere klassen geen onderscheid in kleeding uitmaakten bij die der

be-

benedenlanders, gaande, even als deze laatsten, ligt gekleed, hoezeer de thermometer hier 60 teekende, en in de maanden Julij en Augustus wel onder de 50 daalt.

De Chinezen kleeden zich warmer, en wij vonden onder hen een soort van buisje, van binnen met eene schapenvacht gevuld, welke uit *China* wordt aangebragt, en die ook wel dienstig voor deze luchtstreek mag wezen. Ook de tolpoort op de markt vonden wij nog in werking.

De ommestreken van *Batoor* zijn, met betrekking tot de vegetatie, niet weelderig; de grond heeft een bar aanzien, meest door hoog grasriet sterk bewassen; slechts hier en daar staan eenige djagong-velden, en voorts tabaksplantagien. Meer naar *Dollok* toe moet dezelve echter voor den tabaksteelt bijzonder vruchtbaar en geschikt zijn; wij zagen daar ook eenige dier velden, die, hoezeer nog in de eerste opkomst, veel beloofden. De buffels vindt men hier noch op *Dollok* meer, om welke reden de grond slechts gepatjold wordt.

Eene bijzondere manier, om de geschiktheid van den grond voor dezen tak van kultuur te beproeven, merkten wij voor het eerst hier op. Men plant, om dit te weten, op de uitgekozene velden geheele bosschen van *Dadap*, en zoo dezelve goed opkomt, is dit een bewijs van eenen voor den tabak geschikten grond, hetwelk zeldzaam mislukt.

Den

Den 28sten Mei 1825.

De omstandigheid, dat mijne tegenwoordigheid te *Samarang* werd vereischt, en dat ik toch denzelfden weg zoude moeten terugkeeren, deed mij besluiten, nadat wij hier eenen rustdag hadden gehouden, op heden de terugreis aantenemen. Aanvankelijk keerden wij den weg, naar *Dollok* op, terug tot even voorbij de dessa *Sembar*, waar een nieuwe weg, noordelijk, ons bragt tusschen de bergengte van *Pakerman* en *Kombang*; nu eens over laagten en hoogten, langs welker randen peillooze afgronden steil beneden onze voeten lagen, dan weder afgewisseld door eene vallei, bereikten wij, steeds dalende, de plaats, waar zich de *Kamoelang* met de *Kombang* vereenigt, en werden met een der zonderlingste, en tevens verrukkendste gezigten, welke de afwisselingen der wolken kan voortbrengen, verrast. Gedurende deze geheele reis, tot op dit oogenblik, hadden wij zware mist en bewolkte lucht gehad, die het uitzigt beperkten, doch hier trok, even als een gordijn, de massa van wolken statig omhoog, en vertoonde ons plotseling de geheele strook der benedenlanden, in den heerlijksten zonneglans, als een groen tapijt voor onze voeten.

Nadat wij dezen berg afwaren, namen wij, op een aangenaam gelegen heuveltje, eenige verfrissching en vervolgden onze reis tot *Adinoesoe*, waar wij ontbeten.

Uit

Uit het gure en herfstachtige weder der bovenlanden komende, was ons de zachtere en gematigder luchtstreek dezer plaats bijzonder aangenaam: reeds bij het gehuchtje *Potjo* hadden wij de vegetatie der benedenlanden zien terug keeren; doch hier was de natuur weder weelderig in geboomte en voortbrengselen van den benedenlandschen grond; zelfs de klapper vonden wij er rijkelijk, en in het geheel was deze dessa even schaduwrijk in kokos- en andere vruchtboomen, als de in de lage landen zoo aangenaam gelegene dessa's.

Den weg oostelijk vervolgende, bereikten wij, zonder eenige merkwaardigheden, langs steeds wel bebouwde velden de negorij *Serodjo*, en keerden van daar den volgenden dag langs denzelfden weg naar *Kendal* terug, op welke plaats ik op den volgenden dag vroegtijdig genoeg aankwam, om nog dadelijk tot *Samarang* door te reizen.

MANTISSA.

Ad Num. 45 *Karias*, Japon. Est vero *Erianthus tinctorius*, Sieb. (v. s.)

« « 46 *Amane*, Japon. Est vero *Cyperus amane*, Japon. (v. v. h. b.)

« « 69 *Taxus macrophylla*, Th. Fl. Est vero *Podocarpus Thunbergii*, Sieb.

« « 157 *Quercus matasi*, sive *mateba-si*, Japon. Est vero *Querc. glabra*. Th. Fl. (v. v.)

« « 251 *Sanicula Japonica*, Sieb. Est vero *Myrrhis Canadensis*, R. S.

« « 262 *Zizyphus nats'me*, Japon. Est vero *Zizyph. Chinensis*. L. E.

« « 325 *Gossypium herbaceum*, Th. Fl.
« « Est vero *Goss. Indicum*. DC. P.

Bataviae, die 12° Febr. 1830.

Dr. von SIEBOLD.

VER-

VERKLARING

Van eenige Eigennamen, voorkomende in het Kort Verhaal der Javasche oorlogen sedert den jare 1741 — 1758.

Bl. 78 *Mangkoe Boemie* of *Hamangkoe Boemie* Bezitter der aarde, of die de aarde in zijnen schoot draagt; zamengesteld uit *Mangkoe* bezitten, iemand die bezit of iets op den schoot houdt, en *Boemie* de aarde.

« « *Maas Said*, beter *Mās-Said. Mās* is een titel, dien alle aanzienelijke Javanen zonder onderscheid aannemen; *Radhen Mās* is een afstammeling van den Vorst. *Said* is het Arab. سيد Heer, Vorst. In plaats van *Maas Said* zal hier moeten staan *Radhen-Mās-Said.*

« « *Mangkoe Nagara* moet eigenlijk zijn *Mangkoe-Nagoro* Bezitter des lands; zamengesteld uit *Mangkoe* en *Nagoro* het land.

« 79 *Soesoehoennan*, de Aangebedene. Titel des Keizers van Soerakarta.

« 83 *Hamangkoe Rat* Bezitter der wereld; of die de wereld in zijnen schoot draagt; zamengesteld met *Mangkoe* en *Rat* de wereld.

« « *Tagalwangie*, eigenlijk *Tegal-Wangngi* een geurig veld; zamengesteld uit *Tegal* of *Tigil* veld, en *wangngi* geurig.

Bl. 83.

Bl. 83 *Pangeran Depattie Anum*, eigenlijk *Pangngeran-Hadhi-Pati-Hannom*; zamengesteld uit *Pangngeran* Heer, *Hadhi* voortreffelijk, *Pati* de dood, en *Hannom* jong.

« « *Poegar*, eigenlijk *Poeger* een steun.

« « *Pakoe Boeana*, eigenlijk *Pakoe-Boewono* spijker der wereld; zamengesteld uit *Pakoe* een spijker, en *Boewono* de wereld.

« « *Souro Pattij*, eigenlijk *Soero-Pati* iemand, die den dood niet vreest; zamengesteld uit *Soero* durven, en *Pati* de dood.

« « *Kartasoera*, eigenlijk *Kerto-Soero* de bestendige vrede; zamengesteld uit *Kerto* de vrede, en *Soero* dapper, ook bestendig.

« 84 *Wieramangala*, eigenlijk *Wiro-Menggolo*, een schrandere held; zamengesteld uit *Wiro* een held, en *Minggolo* schrander, listig.

« « *Toppo Sono*, eigenlijk *Tepo-Sono* eene liefelijke plaats; zamengesteld uit *Tepo* liefelijk, aangenaam, en *Sono* plaats, rustplaats.

« « *Radeen Djo Koesoemo*, eigenlijk *Radhen-Djojo-Koesoemo*. *Radhen* is een titel onder de Javanen; *Djojo* uitmuntend; *Koesoemo* eene bloem, ook eene vrouw.

Bl. 84 *Maas Grendie*, eigenlijk *Mās-Grēndhi*. Dit laatste woord beteekent: toorn, gramschap.

« 85 *Porbaija*, eigenlijk *Poero-Bojo* de deur des tegenspoeds; zamengesteld uit *Poero* de deur, het paleis, en *Bojo* hindernis, tegenspoed.

« « *Aria Mataram*, eigenlijk *Harijo-Mataram* tot de familie van Mataram behoorende. *Harijo* beteekent familie, maagschap.

« « *Adipattij Danoe Redja*, eigenlijk *Hadhi-Pati-Dhanoe-Redjo*. *Dhanoe* een wolk; *Redjo* donker, zwart.

« 88 *Boemi Nata*, eigenlijk *Boemie-Noto* Bestierder aarde; zamengesteld uit *Boemie*, en *Noto* iemand, die het bestier over iets heeft.

« « *Lorring-passir*, eigenlijk *Lor-ring-Pasar* ten noorden van de markt.

« 89 *Singosarie*, eigenlijk *Singngo-Sarie* de tijger der vrouwen; van *Singngo* een tijger, en *Sarie* eene bloem, vrouw.

« 95 *Said Aloewie* de voortreffelijke heer. *Haloewie* beteekent: overtreffen, uitmunten.

« 99 *Nata Koesoema*, eigenlijk *Noto-Koesoemo* Koning der bloemen; zamengesteld uit *Noto* Bestierder, Vorst, en *Koesoemo*.

Bl. 100.

Bl. 100 *Aria Pringalaija*, eigenlijk *Harijo-Pringgo-Lojo* eene door wederwaardigheden verstrooid geraakte familie; zamengesteld uit *Harijo* familie, *Pringgo* wederwaardigheid, en *Lojo* omzwerven.

« 103 *Ingebeij*, eigenlijk *Ngabehi* een Bewindhebber.

« 104 *Brahim*, eigenlijk *Ibrahim* Abraham.

« 105 *Ranga*, eigenlijk *Ronggo* zich bezinnen, bedenken.

« 160 *Silarong*, moet zijn *Selarong* overgang tot den vijand.

« « *Prangmedana*, eigenlijk *Prang-wedhono* een oorlogshoofd; zamengesteld uit *prang* de oorlog, en *wedhono* het hoofd.

« « *Tjakra diningrat*, eigenlijk *Tjokro-Dhinningngrat* het voortreffelijke wapen van het land; zamengesteld uit *Tjokro* het wapen, *Hadhi* voortreffelijk, en *Ngrat* het land, de bewoonde aarde.

« « *Soera Diningrat*, eigenlijk *Soera Dhinningngrat*.

« 111 *Sosra*, eigenlijk *Sosro* duizend.

« « *Rana*, eigenlijk *Rono* het slagveld.

« 114 *Gusti Agong* eigenlijk *Goesti-Hagoeng* de groote Heer; zamengesteld uit *Goesti* de Heer, en *Hagoeng* groot.

Bl. 115.

Bl. 115 *Wansing Sarie*, eigenlijk *Wongseng-Sari* familie van bloemen; zamengesteld uit *Wongso* familie, en *Sari* bloem.

« « *Wiera Negara*, eigenlijk *Wiro-Nagoro* de verstandige des lands.

« 117 *Benting*, eigenlijk *Binting* eene schans.

« 131 *Mangkoe Joedo* bevelhebber des oorlogs; zamengesteld uit *Mangkoe*, en *Joedo* de oorlog.

« 134 *Slarong* moet zijn *Selorong*.

« 155 *Mantjanagara*, eigenlijk *Montjo-Nagoro* een vreemd, verwijderd land; zamengesteld uit *Montjo* vreemd, en *Nagoro*.

« 136 *Passebaan*, eigenlijk *Pasebān* verschijnplaats; van *Sebo* verschijnen.

« 138 *Adi Nagara*, eigenlijk *Hadhi-Nagoro* de voortreffelijke in het land.

« « *Danoepaija*, eigenlijk *Dhanoe-Pojo* een wilde buffel.

« 139 *Djaja Winata*, eigenlijk *Djojo-Winoto* de zegenvierend Vorst.

LIJST *van eenige zinstorende* DRUKFOUTEN.

Bl.	3.	*P. milaceum;*	lees	*miliaceum.*
»	»	Beaur;	—	Beauv.
»	4.	ovizetis;	—	orizetis.
»	6.	*corocana;*	—	*coracana.*
»	7.	*Luikiu;*	—	*Liukiu.*
»	8.	velatum;	—	relatum.
»	»	oroideis;	—	ovoideis.
»	10.	Tournet;	—	Tournef.
»	11.	adhibet;	—	adhibetur.
»	»	*Luikiu;*	—	*Liukiu.*
»	15.	Polygonatum;	—	Polyganatum.
»	18.	*Luikiu;*	—	*Liukiu.*
»	24.	iniroductum;	—	introductum.
»	30.	Eommers;	—	Commers.
»	33.	(dua);	—	(Dun).
»	36.	Louv.;	—	Lour.
»	41.	*conomom;*	—	*conomon.*
»	42.	emetocum;	—	emeticum.
»	»	elavato;	—	clavato.
»	47.	*graveolum;*	—	*graveolens.*
»	48.	*kusju;*	—	*kii-sju.*
»	58.	*Bakkwasij;*	—	*Rakkwasij.*
»	»	pactis;	—	partis.
»	63.	*A. medica;*	—	*A. media.*
»	65.	erenata;	—	crenata.
»	66.	*Ririgo;*	—	*Ringo.*
»	70.	Chamero;	—	Chamerops.

Bl.	70.	BOEHMERI;	lees	BOEHMERIA.
»	»	*kiusju;*	—	*kii-sju.*
»	74.	*aroense;*	—	*arvense.*
»	260.	overleden;	—	overledene.
»	274.	dearrheen;	—	diarrheen.
»	285.	*febrili;*	—	*febrile.*
»	291.	der lijders;	—	des lijders.
»	296.	en *anodyna;*	—	*anodyna* en.
»	301.	*metastasis;*	—	*metastases.*
»	308.	diaphoritische;	—	diaphoretische;
»	311.	*aromatica;*	—	*aromatica,.*
»	314.	onlast;	—	ontlast.
»	328.	nadeelige;	—	nadeelig.
»	329.	*lichem;*	—	*lichen.*
»	»	*tormentilla;*	—	*tormentilla,.*
»	»	in de noot: *Spydii;*	—	*Psydii.*
»	332.	geneeswijze;	—	geneeswijzen.
»	357.	D. J. Domis;	—	H. J. Domis.
»	361.	*zigtbare Teen;*	—	*zigtbare* Steen.

